

ENIGMA

műemlékvédelem | oral history | mélyinterjú
Juan Cabello | Bíró László | Kovács Gergely
Schőnnerné Pusztai Ilona | Vándor András
F. Dóczy Erika | Bardoly István | Lővei Pál
Dercsényi Dezső | Détshy Mihály | Entz Géza

113

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelenetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Bardoly István

Készült az ELKH BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben.

Köszönjük a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központnak, hogy a jubileumi kiállítás alkalmából készült interjúkat rendelkezésünkre bocsátotta.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM INTERJÚKBAN

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

Vendégszerkesztők: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely

HÍVÓSZÓ – ORAL HISTORY ÉS MŰEMLÉKVÉDELEM

F. Dóczi Erika – Kovács Gergely	5
Az objektívről szubjektíven – <i>Oral history</i> a műemlékvédelem historiográfiájában	

MERIDIÁN – INTERJÚK A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEMRŐL

Kovács Gergely	13
„Minden jótett elnyeri méltó büntetését” – Interjú Lővei Pál művészettörténésszel	
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely	43
„A jó munkához az is kell, hogy az ember jól érezze magát” – Interjú Schőnerné Pusztai Ilona építészmérnökkel	
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely	65
„Tar volt a fordulópont” – Interjú Juan Cabello régésszel	
Bakó Zsuzsanna – Kovács Gergely	82
„Lehet-e egy szószéken a Szentlélek holló?” – Interjú Bíró László restaurátorral	
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely	101
„Ez egy nagy-nagy közös munka” – Interjú Vándor András statikusmérnökkel	
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely	124
„Elképesztő bácsik meg nénik voltak” – Interjú Bardoly István könyvtáros-szakbibliográfussal	
Rövidítésjegyzék – Gyakrabban előforduló személyek	152

F. Dóczy Erika – Kovács Gergely

AZ OBJEKTÍVRŐL SZUBJEKTÍVEN

ORAL HISTORY A MŰEMLÉKVÉDELEM HISTORIOGRÁFIÁJÁBAN

„A gondolat összetett és kimondható,
az igazság egyszerű és kimondhatatlan.”
(Weöres Sándor: Az igazságról)

A hazai intézményes műemlékvédelem megalapításának 150. évfordulója alkalmából időszaki kiállítást rendeztünk a Pesti Vigadóban.¹ Akik ellátogattak a tárlatra, tíz nagyobb témán² keresztül, kronologikusan haladva ismerhették meg a másfél évszázados történetet, a kiállításra készült szimbolikus tartalmak pedig a műemlékvédelem tevékenységének hiánypótló mivoltára hívták fel a figyelmet. Az alagsori kiállítóterben egy kisfilmet is bemutattunk, amit a műemlékvédelemben tevékenykedő szakemberekkel ez alkalomból készített interjúkból vágtunk össze.³ Az anyag közreadásával kettős célt teljesítettünk. Egyrészt – a ma már gyakorlatilag kötelező kívánalmaknak megfelelően – szerettük volna audiovizuális tartalommal színesíteni kiállításunkat. Másrészt az *oral history* eszközével igyekeztünk teljessé tenni a műemlékvédelem utóbbi több mint fél évszázados történetének tudományos feldolgozását.

¹ *Évszázadok öröksége. A magyar műemlékvédelem 150 éve.* A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ időszaki kiállítása. Pesti Vigadó, 2022. szeptember 14. – november 20. Kurátorok: F. Dóczy Erika, Kádár Zsófia, Kovács Gergely. Projektmenedzser: Bakó Zsuzsanna Ildikó. Kreatív tervezés: Dr. Lukács Zsófia, Bodóczy Antal, Flanek Péter. A kiállításról ld.: F. Dóczy Erika – Kádár Zsófia – Kovács Gergely: A műemlékvédelem nyomában. *Országút*, 3. 2022. No 18. 6–7.; Szegő György: Évszázadok öröksége. 150 éves a magyar intézményes műemlékvédelem. *Magyar Építőművészet*, 20, 2022, 5. 83–84.; továbbá F. Dóczy Erika és Kovács Gergely a XXIII. Békési Népi Építészeti Tanácskozáson tartott előadásának publikációját a konferenciáról készülő kiadványban (megjelenés alatt).

² Földszint: 1. Intézménytörténet (idővonal), 2. Mi a műemlék? A védés története (idővonal), 3. Konzerválni vagy restaurálni? A helyreállítási elvek, 4. Fontos-e az eredeti? Visegrád, Salamon-torony; Kinek az öröksége? Pannonhalma, bencés apátság és templom (esettanulmányok), 5. Ti és mi. Társadalom és műemlékvédelem. Alagsor: 6. Kéz a kézben. Szakmák együttműködése (A tari r. k. templom helyreállítása 1979–1983; esettanulmány), 7. Kőről kőre. Mindent a dokumentálásról, 8. „Most kőhalom”. A rom, 9. Milyen lehetett...? Elméleti rekonstrukciók, 10. Régi és új. Műemlékvédelem és „kortárs” építészet.

³ Az interjúk 2022 nyarán-őszén készültek. A kérdezők: Bakó Zsuzsanna Ildikó, F. Dóczy Erika, Kádár Zsófia, Kovács Gergely. A felvételeket rögzítette: F. Tóth Gábor, Hack Róbert, Nagy Krisztina, Nyirkos Zsófia, Wachslar Vica. A kisfilm fejezetei: 1. Intézménytörténet, 2. A műemlékes szakterületek együttműködéséről, 3. Gondolatok a helyreállítási elvekről, 4. Jó műemlék-helyreállítások, 5. Műemlékvédelem és társadalom, 6. Üzenet az utánpótlásnak. Elérhető a MÉM MDK YouTube-csatornáján.

Az utolsó hasonló igényű retrospektív tárlatot 1996-ban rendezték meg. Ez a kiállítás, valamint a hozzá kapcsolódó tanulmánykötet 1949-ig tárgyalta a műemlékvédelem történetét.⁴ Konceptiótervünk kidolgozása során úgy gondoltuk, a másfél évszázados jubileum alkalmából fontos volna a teljes 150 éves (sőt, az előzmények miatt valójában annál is hosszabb) történetet feldolgoznunk, dacára annak, hogy az elmúlt tíz év vonatkozásában nem beszélhetünk műemlékvédelemről abban az értelemben, mint korábban. A teljesség igényére való törekvés hamar szembesített minket egy komoly nehézséggel, miszerint nemcsak a rendszerváltást követő periódus, hanem az 1957-től 1992-ig működő Országos Műemléki Felügyelőség korszaka is megíratlan. Ennek feldolgozása során áttekintettük a kiállításon szereplő témák szempontjából releváns forrásokat (a műemléki gyűjteményben őrzött iratokat, rajzokat, fotókat), a publikációkat (amiből nincs sok, és a meglévők sem tudománytörténeti szempontból vizsgálják ezt az időszakot),⁵ majd úgy tűnt, mindezt érdemes lenne kiegészíteni az „elbeszélte történelem” tanulságaival, és megszólaltatni az OMF-ben (is) dolgozó kollégákat.

A történettudományok általában olyankor nyúlnak az *oral history* módszeréhez, amikor írott forrás nem áll rendelkezésre. A hazai történetírásban erre a legtöbb esetben akkor került sor, ha olyan tabutémák rekonstruálása volt a cél, mint a holokauszt vagy az 1956-os forradalom, majd a Kádár-rendszer története. Ezért az interjúk, amelyek nem egyszer a történelem „névtelen szereplőivel” készültek, több ízben különböző traumák feldolgozását is szolgálták.⁶ A műemlékvédelem intézménytörténetét érintő *oral history* kutatásokkal más a helyzet. Esetünkben értelemszerűen nem áll fenn teljességgel forráshiányos állapot, minek következtében a szóbeli közléseket kiegészítettük – szükség esetén ütköztettük – a fennmaradt forrásokkal, lehetőség szerint minimalizálva a szubjektivitás hátrányát: a bizonytalan hitelességet. Minden történetnek lehetnek narrálhatatlan mozzanatai, amelyeket csak a szereplők tudnak átadni. Egy hivatali irat a műemlékvédelem története egy darabkájának más jellegű feltárását teszi lehetővé, hiszen mérsékeltebben van benne jelen az emberi tényező, a kapcsolati háló, a körülmények hatása és a döntések személyes háttere. Ezért mind a kiállításban, mind az itt következő szerkesztett beszélgetések publikálásakor az objektivitásra törekvő, egyszersmind értelemszerűen szubjektív visszaemlékezések és a szikár dokumentumok egységét szerettük volna létrehozni. Fontos továbbá, hogy az általunk megszólaltatott szakemberek a történet jól ismert szereplői, a 2011–2012, még inkább a 2000 előtti időszak kapcsán pedig nem beszélhetünk tabutémákról, még

⁴ *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996.

⁵ A korszak tudományos feldolgozását F. Dóczy Erika végezte el.

⁶ Az *oral history* volt a központi témája az *Aetas* folyóirat 2002, 2/3., illetve 2007, 2. számának, a *Múltunk* 2005, 4. számának, a *Replika* 2007. évi 58. számának és a *Forrás* 2011/7-8. számának. A módszer hazai alkalmazásának említett aspektusaihoz egyebek mellett ld.: Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 22, 2007, 2. 5., 21–22.; Udvarnoky Virág: Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei. *Replika*, 58. 2007. No 58. 27–31., különös tekintettel: 27.; Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakzerű történelem. *Forrás*, 4, 2011, 7/8. 21–38., különös tekintettel: 27.

1. Jubileumi kiállítás – a földszinti kiállítótér © Hack Róbert felvétele, 2022

kevésbé traumatikus események feldolgozásáról. Épp ellenkezőleg: az OMF tevékenysége nemcsak hazai, hanem nemzetközi elismerésnek is örvendett, így a Varsói Szerződés szabta határok a műemlékvédelem területén kevésbé érvényesültek, mint másutt.

A műemlékvédelem történetét közvetlenül érintő személyes beszámolók a korábbi években-évtizedekben kétféleképpen jelentek meg. A megírt visszaemlékezések közül Dercsényi Dezső memoárjait kell kiemelnünk. Az *Életünk* 1984-es évfolyamának hasábjain közölt sorozata⁷ a két háború közötti időket és a Műemlékek Országos Bizottsága Gerevich Tibor fémjelezte korszakát mutatja be. A „műemlékvédelem megújításának” kulcsszereplőit, a legfontosabb feltárásokat és helyreállításokat, a hivatal működési rendjét, elveit, szemléletmódját személyes élményein keresztül ismerteti. Négy évvel korábban megjelent könyve az OMF korszakával foglalkozik.⁸ Ha összevetjük ezeket a műveket az intézmény korabeli tevékenységéről számot adó szakcikkekkel,⁹ rögtön nyilvánvaló, hogyan gazdagítja a történeti értelmezést a szubjektív megközelítési mód. A személyes visszaemlékezések között feltétlenül megemlítendő még Császár László cikke, amelyben az OMF igazgatóinak, Gólya Józsefnek, Merényi Ferencnek, Tilinger Istvánnak és Mendele Ferencnek a portréját vázolja fel, saját bevallása szerint „a könnyűműfaj eszközeivel” élve.¹⁰

Emellett a korábbi évtizedekben is megjelentek a területet érintő interjúk közéleti orgánumban és szaklapokban (elsősorban a *Műemlékvédelem* folyóiratban), amelyek a személyes beszámolók közlésének másik módját jelentették. Hogy melyek

⁷ Dercsényi Dezső: A könyvek vonzásában. *Életünk*, 21. 1984. 954-964.; Uő: Műemlékvédelmünk megújítása. Részlet Dfjaim története c. emlékezéséből. Uo., 1076-1085.; Uő: Műemlékvédelmünk megújítása. Részlet Dfjaim története c. emlékezéséből II. Uo., 1189-1198.; Uő: Műemlékvédelmünk megújítása. Részlet Dfjaim története c. emlékezéséből III. Uo., 1298-1312.

⁸ Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980.

⁹ Ld. például: Dercsényi Dezső: Magyar műemlékvédelem a felszabadulás után. *Művészettörténeti Értesítő*, 1. 1952. 147-154.; Uő: Tíz év magyar műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 9-38.

¹⁰ Császár László: Vezetői karakterek az OMF élén. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 104-107.

lehetnek azok a témák, amik egy publikációban kevesebb eséllyel, interjúszituációban viszont minden további nélkül felmerülhetnek, jól példázza az *Élet és Irodalom* Dercsényi Dezsővel folytatott beszélgetése. A napjainkban is vita tárgyát képező budavári foghíjbeépítésekkel kapcsolatban nemcsak a magyar társadalom szélesebb rétegei, hanem a *Bundesdenkmalamt* egykori tudományos vezetője, Walter Frodl véleményét is megismerhetjük: „A közönség az említett restaurálási módszert végül is megszokta, de a foghíjak helyére épített házakat szinte ellenségesen fogadta. Feltették például a Várnegyed »biedermeier« hangulatát, s nehezen tudtuk megértetni, hogy ha egy házat a környezők stílusában építünk fel, akkor az összes többi a hitelét veszti. [...] Walter Frodl professzor például, aki évekig irányította Ausztria műemlékvédelmét, 1964-ben – sorsdöntő műemléki konferencia zajlott akkor Budapesten – kalapot emelve állt meg az Úri utca 32.¹¹ előtt.”¹²

A *Műemlékvédelem*ben az 1990-es évek folyamán, illetve 2000 után közölt interjúkat Román András és Harangi Anna készítette. Találunk közöttük retrospektív interjúkat, valamint olyanokat, amelyek valamilyen aktualitás (például kinevezés) kapcsán készültek, és az akkori jelenről szólnak. Előbbiek számos intézménytörténeti kérdést érintenek, emellett a műemlékvédelemben érvényesülő elvek, szemléletmódok alakulását is megvilágítják. Szakál Ernő visszaemlékezéséből megtudhatjuk, miként alakult meg 1959-ben Sopronban az OMF Tudományos Osztályához tartozó kőszobrászrészleg.¹³ Örsi Károly tizenöt éven át teljesen egyedül foglalkozott a történeti kertek megóvásával, ezért a műemlékvédelem eme speciális területének kialakulásáról kulcsfontosságú információkat szolgáltat,¹⁴ csakúgy mint Sedlmayr János a Vencei Karta (1964) utáni időszak műemlék-helyreállításairól.¹⁵ Az aktualizáló igényű interjúk többnyire a hivatal elnökeivel, vezetőivel készültek, nem egy esetben kinevezésük apropóján.¹⁶ Ezen beszélgetések legtöbbször a tervezett műemlékes stratégia, az

¹¹ Perekházy Károly: Új épületek a budai várban. *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 81. Az Úri utca 32. szám alatti lakóépület a második világháború során szinte teljesen elpusztult. Kizárólag a késő gótikus ülőfülkével ellátott kapualja, valamint az udvari szárny néhány boltozata maradt fenn. 1957–1959 között Farkasdy Zoltán a megsemmisült épület helyére épített lakóházba nem csupán múzeumi töredékként, hanem eredeti funkciójukat megtartva komponálta bele ezeket a középkori részeket.

¹² Vedres Vera: Beszélgetés a műemlékvédelem ellentmondásairól Dercsényi Dezsővel. *Élet és Irodalom*, 1981. június 27. 7.

¹³ Román András: Szakál Ernő: Nekem a geometria csodálatos dolog. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 100.

¹⁴ Harangi Anna: „Volt idő, amikor a kertművészetet a művészetek művészeteként tartották számon” – Interjú dr. Örsi Károly táj- és kertépítésmérnökkel. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 22.

¹⁵ Román András: „Az Epsomi Derbyben cilinderben kell menni, máskor viszont tornacipőt kell húzni...” – Interjú Sedlmayr Jánossal. *Műemlékvédelem*, 42. 1998. 113–119.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Román András: Eljött az ideje annak, hogy a műemlékvédelem egyfajta primátust kapjon. Interjú Kalmár Péterrel. *Műemlékvédelem*, 40. 1996. 166–169.; Uő: Műemlékvédelem a kormánystruktúrában és az OMvH-n belül. Interjú Entz Gézával. *Műemlékvédelem*, 42. 1998. 283–292.; Harangi Anna: „Az örökségvédelemben nem elég tiltani, azt is meg kell mondanunk, hogy mit és hogyan kell tenni” – Interjú dr. Fejérdy Tamás építésszel, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

2. Az alagsori kiállítótér a tari római katolikus templom helyreállítását bemutató szekcióval © Hack Róbert felvétele, 2022

intézményi irányelvek felvázolását tartalmazza, kiemelve a munka lehetséges nehézségeit és a korábbi évek során érzékelt, elkerülendő buktatókat. A kezdetektől fogva visszatérő elemként van jelen a műemlékvédelem társadalmasításának igénye, a presztízs visszaszerzésének fontossága, amelyre – mivel ma is aktuálisnak érezzük őket – mi is rákérdeztünk. Akárcsak a különféle szakmák együttműködése során szerzett tapasztalatokra, az intézményi változásokból származó tanulságokra és a helyreállítási elvek alakulására. Az általunk megkérdezettek azonban a fent említett retrospektív interjúkban megszólalókat követő generáció tagjai.

Az interjúalanyokat – jelen *Enigma*-szám anyagához hasonlóan – úgy választottuk ki, hogy a műemlékvédelem interdiszciplinaritása jegyében a lehető legtöbb szakterület képviselője megszólalhasson. Minden interjúra előre megírt kérdéssorral készültünk, amelynek főbb témáit a beszélgetés előtt néhány nappal elküldtük a kérdezendő személynek. Voltak személyre szabott kérdéseink és olyanok is, amelyeket mindenkinek feltettünk. Valamennyi beszélgetést videófelvétel formájában rögzítettünk (innen származnak az első képként közölt portrék), és azok hanganyagából készítettünk egy leírt, nyers változatot, amelyek a videókkal együtt idővel a Tudományos Irattárba

felügyeleti igazgatójával. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 249–254.; „Nem vagyok az elméletek híve, szeretem gyakorlattá tenni a tudást és a fölhalmozott szellemiséget” – Interjú dr. Varga Kálmán történésszel, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnökével. Uo., 378–382.; Uő: „A most megalakuló intézetet nem a semmiből kellett kitalálni, a jól működő műemlékvédelemnek megvoltak a hagyományai” – Interjú Somorjay Sélysette művészettörténésszel, a Műemlékvédelmi Tudományos Intézet leendő igazgatójával. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 103–106.

kerülnek majd. A nyers szövegek szerkesztése során pontosítottuk a beszélt nyelvre, az élő szóra jellemző megfogalmazásokat, átírtuk a befejezetlen mondatokat, kigyomláztuk a feleslegesnek tűnő elemeket, ugyanakkor a nyilatkozóra jellemző stílusjegyeket, fordulatokat, amennyire csak lehetett, megtartottuk. A szerkesztett, lábjegyzetekkel ellátott változatot az interjúalany visszakapta áttekintésre, melynek során esetenként tartalmi kiegészítésekkel, illetve további stílári változtatásokkal élt.¹⁷ Az interjúk során szóba került személyekhez rövid életrajzi áttekintést írtunk; ha valakit kétszer vagy annál többször említettek, abban az esetben a biográfia nem lábjegyzetbe, hanem a szám végén helyet foglaló áttekintésbe került.

Hat interjúalanyunk közül ketten vannak, akikkel korábban már készült megírt, szakmai fórumon publikált interjú. Lóvei Pál (1955–) 2012-ben, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolását követően, egy *Buksz*-beszélgetésben összefoglalta a magyar műemlékvédelem addigi 140 évét.¹⁸ Mi kifejezetten arról a periódusról kérdeztük, amelynek kapcsán személyes tapasztalatokkal rendelkezik. Kíváncsiak voltunk az OMF-ben és jogutód-intézményeiben zajló munka hátterére, apróbb részleteire, a falkutatás kapcsán Dávid Ferenc körül kialakult tudományos műhely tevékenységére, valamint arra, hogyan értékeli a különböző intézményi változásokat. Ez utóbbiak kevésbé kerülhettek szóba a Schönerné Pusztai Ilona (1935–) építésszel folytatott beszélgetés során, aki 1959-től 1991-ig egyetlen intézményben, az OMF-ben dolgozott. Hetvenedik születésnapja alkalmából Valter Ilonának vázolta fel életpályáját, nagy hangsúlyt fektetve az általa tervezett helyreállításokra,¹⁹ 2019-ben pedig megírta a hivatallal kapcsolatosan őrzött személyes emlékeit.²⁰ A Velencei Kartában (1964) rögzített elvek alkalmazása a most készült interjúban is előkerült, akárcsak az OMF korai időszakának szervezeti felépítése és működése, valamint a Sedlmayr János vezette műterem.

Juan Cabello (1945–) Schönerné Pusztai Ilonához, Lóvei Pálhoz és Bardoly Istvánhoz hasonlóan osztályvezetői pozíciót is betöltött, aminek köszönhetően a mindenkori hivatal négy részlegét érintő döntések hátteréről is hallhattunk beszámolókat.²¹ Visszaemlékezései éles megvilágításba helyezik a régészet klasszikus módszere: az ásatás, valamint a falkutatás együttes alkalmazásának jelentőségét. A beszélgetés során több kérdést is feltettünk a tari római katolikus templom és az udvarház romjainak

¹⁷ Az interjúk készítésének módszeréhez ld.: Solt Ottilia: Interjúzni muszáj. In: Uő: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások, I.* Szerk. Eörsi János, F. Havas Gábor, Kemény István. Budapest, 1998. 29–48.; Lénárt 2007. i. m. 9–10., 15., 23–24.

¹⁸ Lóvei Pál – Klaniczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” – BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolásáról. *Buksz*, 24. 2012. 254–268.

¹⁹ Valter Ilona: Schönerné Pusztai Ilona hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 290–294.

²⁰ Schönerné Pusztai Ilona: Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 343–348.

²¹ Schönerné Pusztai Ilona: Országos Műemléki Felügyelőség, Tervezési Osztály, 1986–1990; Juan Cabello: Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Kutatási Osztály, 1992–2000; Lóvei Pál: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, KÖH, Kutatási Osztály, 1992–2007; Bardoly István: OMvH, KÖH, Gyűjteményi Osztály, 1995–2011.

3. A kisfilm és az arcképcsarnok az alagsori kiállítóterben © Hack Róbert felvétele, 2022

feltárására, helyreállítására vonatkozólag, mivel kiállításunkban a műemlékes szakmák együttműködését előbbi példáján keresztül mutattuk be. Nagy szerencse, hogy a helyreállításban közreműködő statikusmérnökkel, Vándor Andrással (1941-) is készíthettünk interjút, aki tervezői oldalról beszélt a munkáról. Mindkettőjüktől több, a kivitelezéssel kapcsolatos információt is megtudtunk. Az OMF-ben évtizedeken át az egyedüli statikusként dolgozó Vándor első munkájáról, amelynek során az esztergomi palota megrepedt boltozatának javítására kellett javaslatot tennie, semmilyen írott forrás nem áll rendelkezésünkre, így ez az eset is aláhúzza az *oral history* jelentőségét és létjogosultságát.

Bíró László (1958-) részletesen kifejtette a műemlékvédelem négy klasszikus szakterülete közül a legifjabb, a restaurálás technikai és elméleti változásaival kapcsolatos álláspontját. A közelmúlt műemléki beavatkozásai, restaurálásai kapcsán számos jó és rossz példán keresztül értékelte az újabb tendenciákat, kritikusan szemlélve a stíluspluralizmussal szakítani kívánó, az újfajta szépségeszményt és középkor-szemléletet kialakító törekvéseket.

Az utolsóként közölt interjú Bardoly Istvánnal (1955-) készítettük. Széles spektrumú beszélgetésben lehetett részünk, amelyben a történet egyes részleteinek kibontása során – korántsem meglepő módon – éppúgy előkerült Tolsztoj és Nagy László, mint a műemlékes kánon legnagyobbjai. A szűk fél évszázad műemlékekkel kapcsolatos publikációinak bibliográfiáját²² összeállító, a hivatali iratokat mutatózó (egy részüket

²² Bardoly István: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1976–1990. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 407–608.; Uő: Műemléki bibliográfia 1991–2000. *Magyar Műemlékvédelem*, 12. 2005. 536 p.; Uő: *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015*. Budapest, 2018.

leíró), a műemlékvédelem intézmény- és tudománytörténetéről publikáló²³ Bardoly a *par excellence* historiográfus. A többi megkérdezettől eltérően a gyűjteményből, vagyis egy másik perspektívából mesélte el a saját és az intézményrendszer történetét, így jelen *Enigma*-számban narrátoraként összefoglalja, kontextusba helyezi az elmúlt 150 év tanulságait.

Noha az itt következő beszélgetésekben számos sikerről, örömteli évekről, legfőképp pedig egy hosszú időn át eredményesen működő, az értékek megóvását garantálni képes, erős műemlékvédelmi hivatalról esik szó, ezek a történetek nem mindig szívderítőek. Többek véleménye is megegyezett a tekintetben, hogy a viharfelhők valójában már a '80-as évektől gyülekezni kezdtek a Táncsics Mihály utca fölött, hogy a 2012-es nagy vihart követően az éveken át zuhogó eső elmossa az addigi felépítményt. A múltból viszont lehet és kell is tanulni. Ezért is bízunk benne, hogy a most megkezdett tevékenységet folytatni tudjuk, és apránként felépülhet a MOHA: a Magyar Műemlékvédelem Oral History Archívuma.

²³ Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 7-72.; Uő: „Az indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812-1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7-103.; Uő: „Kellő személyzettel és némi hatalommal”. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 30-66.; Uő: „Két hűségese munkatárs”. Forster Gyula és Éber László. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 72-103.

„MINDEN JÓTETT ELNYERI MÉLTÓ BÜNTETÉSÉT”

INTERJÚ LŐVEI PÁL MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSEL¹

Kovács Gergely: Mikor és hogyan került érdeklődése homlokterébe a műemlékvédelem? Megjelent-e a terület valamilyen formában az ELTE művészettörténet képzésén?

Lővei Pál: Valójában már a gimnáziumban közel kerültem a műemlékekhez. Az osztályunknak nagyjából a felével alapítottunk egy természetjáró csoportot a Vörös Meteor Turista Egyesület keretén belül. Az egyesület többféle tematikus programot is felkínált a tagságnak, és az egyik évben középkori templomok megtekintése alkotta ezt a „túramozgalmat”. Az ember igyekezett olyan útvonalakat tervezni, hogy azok bejárása során útba ejthesse az adott régió templomait. Pontosán emlékszem, hogy amikor a Cserhátban jártunk, és felmáztunk a csóvári várhoz, utána pedig megnéztük a nógrádsápi templomot, ezek nagyon pozitív hatással voltak az egész társaságra. Utóbbit nem sokkal azelőtt állították helyre – gyönyörű volt.² Ennek a természetjáró tevékenységnek hamarosan meglett az eredménye: amikor az egyetemen, az első év második félévében, Marosi Ernő proszemináriumán a műalkotások felismerése volt a téma, és az egyik alkalommal tíz magyarországi emléket vetített, ez a feladat magasan nekem sikerült a legjobban, nagyrészt annak köszönhetően, hogy korábban rengeteget jártuk az országot, így a kérdéses épületek, műalkotások már akkor ismerősek voltak számomra.

Gimnazista koromban egy másik találkozásom is volt a műemlékvédelemmel. Akkoriban mutatták be Dobos Lajos³ fotókiállítását a Tihanyi Múzeumban.⁴ Éri István⁵ volt a veszprémi múzeumigazgató, aki a tihanyi intézményt is kezelte. Kitűnő kiállításokat vitt oda, részint a túrt kategóriából. Dobos Lajos szerintem ekkor járt a pályája csúcán. Fekete-fehér képei óriási hatást gyakoroltak rám, olyannyira, hogy

¹ Az interjút Kovács Gergely készítette 2022. október 26-án. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette: Markója Csilla (ELKH, BTK, MI).

² A nógrádsápi római katolikus templomot Schönerné Pusztai Ilona tervei szerint állították helyre 1965–1969 között: Schönerné Pusztai Ilona: A nógrádsápi rk. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 225. Ld. még a vele készült interjút jelen számban.

³ Dobos Lajos (1928–2003), fotóművész, épületfotós. 1958-tól az OMF fényképésze, 1960–1990 között műteremvezetője. Az OMF párttitkára. Műemlékfotói iskolateremtőnek bizonyultak a magyar építészeti fotográfiában.

⁴ *Építő századok. Dobos Lajos műemlékfotói a Tihanyi Múzeumban, 1971.* Szerk. Katona László. Tihany, 1971. – vö.: Kriszt György: Dobos Lajos kiállítása a Tihanyi Múzeumban. *Műemlékvédelem*, 15. 1971. 181.

⁵ Éri István (1929–2009), történész, régész, muzeológus, a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület és a Pulszky Társaság alapítója. 1961–1973 között a veszprémi Bakonyi Múzeum, majd a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság igazgatója; 1981–1989: Központi Múzeumi Igazgatóság igazgatóhelyettese.

1. Lővei Pál, 2022

amikor később Budapesten is nyílt kiállítása,⁶ arra az osztálytársaimat is elhívtam. Mondtam nekik, hogy ezt érdemes megnézni, utána hozzám hasonlóan a bemutatott anyagból összeállított kötetet többen is megvették. Nagyon érdekes, hogy jóval később, már kollégájaként jelen voltam a váltásnál, amikor megpróbálta a korábbi fekete-fehér képeit színesbe átültetni. Ez egyáltalán nem működött, mivel a színes fényképek készítése teljesen más nézőpontot igényelt, és a fiatalabb generáció volt az, aki e tekintetben Dobos helyére tudott lépni.

Aztán bekerültem az egyetemre, ahol a képzés több ponton is érintette a műemlékvédelmet. Egyrészt második évtől kezdve minden félévben voltak három-négy napos tanszéki kirándulások, amelyeket jórészt Tóth Sándor szervezett, de időnként eljött Marosi Ernő, illetve más tanárok is. Ezeknek az eseményeknek az egyik súlypontja a műemléképületek megtekintése volt, miközben a műemlékvédelemmel kapcsolatos tudnivalók is elhangzottak. Tóth tanár úr nem sokkal korábban az OMF-től érkezett az egyetemre. Rengeteg tapasztalattal bírt, amelyeket megosztott velünk, nemcsak a kirándulásokon, hanem a szemináriumokon is. Amikor „műemlékes” téma került elő, ahhoz rendre hozzászólt, ilyen szempontból is értékelve, amit írtunk. Nagyon emlékezetes maradt számomra, amikor a veszprémi székesegyház kutatásáról beszélt. Talán nekünk mondta el először, mi történt azt megelőzően, hogy úgy érezte, el kell jönnie az OMF-től. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a legfontosabb részről állították le az általa vezetett ásatást.

⁶ Dobos Lajosnak 1970-ben rendeztek egyéni kiállítást Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában, illetve 1972 után több alkalommal az OMF Táncsics Mihály utcai székházának aulájában. Vö.: Császár László: Dobos Lajos 1924–2003. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 63–64.

KG: Tóth Sándor a veszprémi eset kapcsán azt írta, két tűz közé került: mind az OMF, mind a püspökség szeretne volna gyorsítani a székesegyház helyreállítását.⁷ Milyen részleteket osztott meg Önökkel erről, továbbá hogyan hatott Palira Tóth Sándor munkamódszere, szemléletmódja?

LP: Nekünk akkor azt mesélte, hogy az északi oldalon (a Szent György-kápolna és a templom északi fala között), télen, abszolút ásatási szezonon kívül, éppen ott tartott, hogy meg tudja fogni a 10. századot (!). Itt-ott előkerültek a nyomai ennek a periódusnak, ami elég komoly eredményekkel kecsegtetett. Ezek persze körömnői részletek voltak, így nagyon nagy odafigyelést igényeltek, Tóth Sándor pedig hallatlanul alapos volt; az ilyen apróságok megtalálása és felismerése nem is mehetett volna másképp. Viszont ez volt az a pillanat, amikor az egyház megelégedte a precizitása miatt lassabban zajló munkamenettel, az OMF pedig elfogadta ezt. Dercsényi Dezső lényegében ráparancsolt Tóth Sándorra, hogy abba kell hagynia az ásatást. Amire ő azt válaszolta, így nem tud tovább az OMF-nél dolgozni, és átment a tanszékre, ahol az első év első félévében a Bevezetés az építészettörténetbe tantárgyat tartotta nekünk.

Valójában Tóth tanár úrral a második évben jött létre közvetlenebb kapcsolat, amikor az első félévben egy egészen fantasztikus szemináriumot tartott a gótika valódi megjelenéséről Magyarországon. Nem a korai gótika 1200 körüli, nagyon korlátozott jelentkezéséről volt szó, hanem az Anjou-kor elejéről, amikor minden gótikus lett, egészen a falusi templomokig. Ezt a szemináriumot nagyon élveztük, és kiváló tanár-tanítvány kapcsolatot építettünk ki vele jópáran az évfolyamból. Én a mi időnkől nem emlékszem másfél órás monstre vizsgákra, amilyenek aztán egy-két évvel később jellemezték az ő módszerét. Lehet, hogy ebben benne volt az is, hogy minket, vagy legalábbis többünket (Mentényi Klárit,⁸ Basics Beát⁹ és másokat is) anynyira érdekelt ez az egész, hogy könnyebben abszolváltuk a számonkérést.

A szemináriumok jelentették tehát az egyetemen a műemlékes tapasztalatszerzés második rétegét. A harmadik a veszprémfajsi ásatás volt, amit Tóth Sándor egyenesen azért indított el és szervezett meg, hogy a művészettörténész hallgatóknak, mire befejezik a tanulmányaikat, legyen régészeti gyakorlatuk. Miután egy helyenként két-három méter magas falakkal rendelkező épületromot ástunk, a régészeti feltárás mellett bizonyos szempontból a falkutatás, illetve a falmaradványok dokumentálásának mikéntje is terítékre került. Hozzá kell tenni, hogy ezen nemcsak a középkor iránt érdeklődők vettek részt, hanem nagyon-nagyon sokan a mi évfolyamunkból és az alattunk lévőkől. Sőt, jöttek mások is, például Ritoók Ágnes¹⁰ (akkor még gimnazistaként), aki régész lett, és ezt minden bizonnyal a Tóth tanár úrtól tanultaknak is

⁷ Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19/20. 1994. 327. (Tóth Sándor 1968-tól 1974-ig kutatta a veszprémi székesegyházat.)

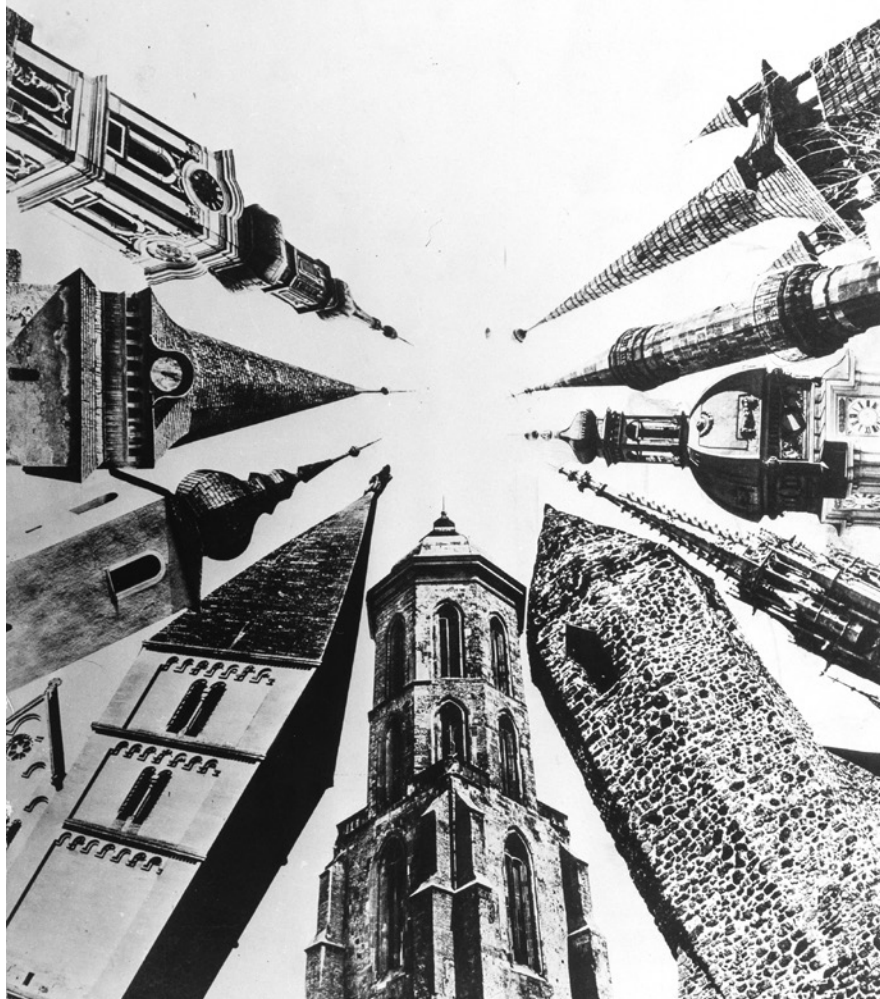
⁸ Mentényi Klára (Budapest, 1955–), művészettörténész. 1979–2017: az OMF, illetve jogutódjainak tudományos munkatársa, elsősorban falkutatóként dolgozott.

⁹ Basics Beatrix (1956–), művészettörténész, muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum, majd a Budapesti Történelmi Múzeum munkatársa.

¹⁰ Ritoók Ágnes (1961–), régész, muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának munkatársa.

ÉPÍTŐ SZÁZADOK

DOBOS LAJOS MŰEMLÉKFOTÓI A TIHANYI MŰZEUMBAN, 1971

2. Dobos Lajos tihanyi kiállításának plakátja, 1971

köszönhette. Ez az ásatás óriási és többbretű gyakorlati tapasztalathoz juttatott bennünket. Ráláthattunk például arra, hogy milyen bürokratikus feladatokkal jár egy ilyen kutatás. Az az óraszám pedig, amit papírslejfmin igazoltak a kukoricatábla szélén, mikor Tóth tanár úr kiosztotta ásatási munkabérünket, negyven évvel később ott volt a nyugdíjlistánkon. Ezen felül nekünk, akik később a műemlékvédelemhez

kerültünk, ez az ásatás végképp óriási segítség volt. Nekem például a rajzolás szempontjából is, mivel itt nemcsak nyesni kellett az árokfalat, hanem azután mérni és dokumentálni is. Tehát rengeteg olyan gyakorlati tudás került a birtokunkba, ami aztán nagyban segítette a munkánkat.

Harmadév elteltével itt kérdezte meg az egyik ebédszünetben tőlem (Mentényi Klárától pedig hazafelé a vonaton), hogy volna-e kedvünk művészettörténészként az OMF Tudományos Osztályán dolgozni. Elmondta, a hivatal – annak érdekében, hogy mindkét fél biztos lehessen a dolgában – tanulmányi szerződést szeretne kötni velünk. Egy évig tartott, amíg ezt elintézték (minisztériumi engedélyekre és egyebekre volt hozzá szükség), ötödévesként pedig már valamennyi pénzt is kaptunk tanulmányi támogatás gyanánt. Így az OMF is biztos lehetett abban, hogy lesz státusza, amikor végzünk, és mi is biztosak lehettünk benne, hogy lesz munkánk a diploma megszerzését követően.

Negyedév elején, amikor befejeződött az ásatás, és kezdődött a tanév, Klárral elmentünk egy bemutatkozó látogatásra az OMF-hez, ahol Hokkyné Sallay Marianne és Dávid Ferenc fogadott minket. Utóbbi a következő években a falkutatók mentorává vált, ugyanakkor a módszere ekkor már hatott a régészekre, Juan Cabello-ra és Feld Istvánra, valamint az eleinte még rajzolóként alkalmazott László Csabára, akiket előtünk talán két-három évvel vettek fel. Sallay Marianne pedig megbízott osztályvezető volt akkor: nem sokkal korábban ő vette át a nyugdíjba küldött Entz Géza helyét, majd évekkel később véglegesen is kinevezték.

Attól kezdve úgy tekintettek ránk, mint jövőd kollégákra. Természetesen a hivatali programokon is részt vehettünk. Dávid Ferenc abban az időben rendszeresen szervezett Sopronban különböző tudományos konferenciákat, amelyeken nagy hangsúlyt kaptak az előző év jelentősebb falkutatósi eredményeit ismertető beszámolók. Ezen én ötödévesként már ott voltam. Továbbá a kötelező múzeumi vagy műemléki egyetemi gyakorlatot természetesen az OMF-nél töltöttük. Ezt nem együtt végeztük Klárral, én Dávid Ferencsel Mosonmagyaróváron dolgoztam, talán három hétig. Akkor már ott volt Lukács Zsuzsa művészettörténész, illetve rajzolóként megismerkedtem Simon Zoltánnal (később erős történeti érdeklődésű, műemlékes régész lett belőle). Nagyon tanulságos volt. Kisebb kutatásokat végeztünk jellemzően olyan épületek homlokzatain, amelyeket korábban már vizsgáltak, de a belsőben is kutathattunk valamennyit. Ott találkoztam először falkutatókalapáccsal, mészréteggel, ilyesmivel.

3. Tóth Sándor tanítványai körében,
balról: Bartholy Eszter, Sümei György,
jobbról: Somorjay Sélysette, Lóvei Pál

4. Tóth Sándor

1979. szeptember 1-én, szombaton léptem be az OMF-be. Elintéztük az alapvető bürokratikus tennivalókat, megtanították, mi az a kiszállási rendelvény, és talán már hétfőn útban is voltam Sopronba. Itt megismerkedtem az Új utcai székház¹¹ gondnoknőjével, aki elmagyarázta, hogyan működnek a vendégszobák, mik a szabályok. Különben Dávid Feri fogadott, és másnap már mentünk is Fertődre, ahol a Muzsikaház kutatását kaptam első feladatomként.¹² Feri segített megbeszélni a tanácselnökkel a szükséges munkaerő kérdését, majd végignéztük az épületet, hogy nagyjából milyen feladatok lehetnek. Utána egyszer-kétszer eljött munka közben, megnézni, hol tartok, majd még egyszer annak végeztével. Nagyjából két hónapos munka volt.

¹¹ Az OMF Soproni Építésvezetőségének székháza: Sopron, Új utca 16.

¹² Lóvei Pál: *Fertőd, Muzsikaház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25178.

Közben további segítséget is kaptam, mert ha szóltam, hogy fényképezni kellene, minden további nélkül kijött a soproni fotós. Esténként pedig a székház irodájában írtam a kutatási jelentést, és a dokumentáció összeállításán dolgoztam. Így kezdődött.

KG: 1979 táján egyfajta generációváltás is lejajlott. Többen kerültek be ebben az időszakban a későbbi kutatógárda alapemberei közül. Kiknek a személye volt meghatározó Pali számára az idősebbek és kortársai közül, illetve hogyan emlékszik vissza a falkutatás kapcsán Dávid Ferenc körül kialakult műhelyre?

LP: Ahogy már említettem, belépésünk idején Hokkyné Sallay Marianne vezette a Tudományos Osztályt, aki egészen kiemelkedő személyiség volt, ezt egyre jobban látom. Akkor is tudtuk, mit köszönhetünk neki, de ez mostanra még világosabbá vált. Ő jóval a Marosi Ernő, Galavics Géza,¹³ Dávid Ferenc, Kovács Péter¹⁴ fémjelezte ún. nagy generáció előtt végzett. Kiváló társasággal, úgy emlékszem, Mojzer Miklóssal¹⁵ és Kovács Évával¹⁶ járt egy évfolyamra. Nagyon felkészült művészettörténész volt, több nyelven beszélt, amire aztán építhettek is a főnökei. Ott volt az ICOMOS születésénél Olaszországban, és azt hiszem, előadást is tartott.¹⁷ 1972-ben egyik fő szervezője volt a hazai műemlékvédelem számára komoly nemzetközi sikert hozó magyarországi ICOMOS kongresszusnak. Kezdetben középkori falképfestéssel foglalkozott, Vizsolyról írta a szakdolgozatát,¹⁸ és később is főleg Borsod megyei templomokról jelentek meg máig fontos publikációi.¹⁹ Nem véletlen, hogy amikor Entz Géza az általa vezetett Tudományos Osztályon belül létrehozta az OMF restaurátor részlegét, elsőként Sallay Mariannét bízta meg a restaurálási feladatok szakfelügyeletével. Idővel helyettese lett Entznek. Az én felfogásom szerint ez nagyon komoly lemondást jelentett részéről, mert lényegében felhagyva tudományos kutatói pályáját, egy tudomány-, illetve intézményszervező feladatot vállalt magára. Ennek következtében persze ő volt a legalkalmasabb, hogy amikor Entz Géza 1977-ben nyugdíjba ment, átvegye a helyét az osztályvezetői székben.

Tökéletes volt az összhang Dávid Ferenc és közte, mert Marianne pontosan tudta, mit jelent a tudományos munka, mi az értelme és mire van hozzá szükség. Eredményes elvégzéséhez minden segítséget, minden támogatást megadott nekünk.

¹³ Galavics Géza (1940–), művészettörténész, az MTA tagja. 1971 óta az MTA MKCs–MKI munkatársa.

¹⁴ Kovács Péter (1939–), művészettörténész. 1962–2001: a székesfehérvári Szent István Király Múzeum munkatársa, majd igazgatója, főtanácsosa.

¹⁵ Mojzer Miklós (1931–2014), művészettörténész, muzeológus. 1955–1957: az esztergomi Keresztény Múzeum, 1957–1974: a Szépművészeti Múzeum, 1974–1989: a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa. 1989–2004: a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

¹⁶ Kovács Éva (1932–1998), művészettörténész, muzeológus. 1970–1995: MTA MKCs–MKI munkatársa.

¹⁷ Az ICOMOS-t 1965-ben hozták létre az előző évben aláírt Velencei Karta értelmében.

¹⁸ Sallay Marianne: A vizsolyi református templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 16–21.

¹⁹ Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 53–60. Emellett önálló tanulmányokban foglalkozott Mecseknádasd, Cserkút vagy Velemér középkori falképeivel. Vö.: Bardoly István – Lóvei Pál: H. Sallay Marianne bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 39–40.

5. Dávid Ferenc (középen) Sopronban a falkutatási továbbképzésen 1976-ban

És ami nagyon fontos volt: egyfajta védőernyőként látta el feladatát. Számos támadás, hivatali intrika és hasonlók alól kivont bennünket (ehhez egy apró adalék: a szak-restaurátorok kiválásával az 1980-as években a tudományos részlegben nem volt párt-tag!), valamint kiválóan kezelte az osztályon belüli súrlódásokat (hiszen mindenhol előfordulnak ilyenek) is. Emellett nagy segítségünkre volt a publikációs lehetőségek megteremtésében. Vagyis nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az a tizenhat év, amit az ő vezetése alatt töltöttem, gyönyörű időszak volt.

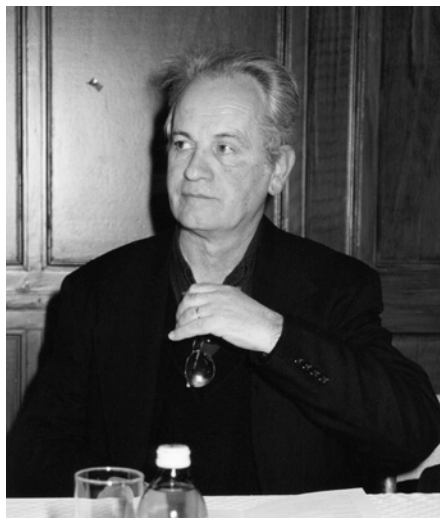
Amikor az OMF-be kerültem, Kozák Károly volt a legidősebb, utána jött Marianne, majd a régész G. Sándor Mária, Valter Ilona és Mezősiné Kozák Éva. Művészettörténészként Gergelyffy András, aztán Dávid Ferenc, később Lukács Zsuzsa és Granasztóiné Györfly Katalin került a Tudományos Osztályra. A mi érkezésünk előtt egyfajta fiatalítás kezdődött. Még Entz Géza vette fel Feld Istvánt a régészekhez (én még az egyetemről ismertem), aki rögtön a tanulmányai befejezése után az OMF-hez került, de nem igazán számított kezdőnek, mert hallgatóként már a solymári várban némi szakmai felügyelettel, de lényegében önállóan ázott, tehát jól felkészült szakemberként került a hivatalhoz. Juan Cabello valamivel korábban érkezett, neki nem is ez volt az első munkahelye. A régészeti csoport közvetlen főnöke Kozák Károly volt.

Amikor mi Klárral bekerültünk, nagyon gyorsan jöttek a többiek. Egyetemi évfolyamtársunk volt Somorjay Sélysette, aki kb. két évvel később – egy Corvina kiadói kör után – helyezkedett el az OMF-nél. Hadik András²⁰ (aki szintén évfolyamtársunk

²⁰ Hadik András (1953–), művészettörténész, muzeológus. 1981–2011: a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa.

volt, csak az általa felvett lengyel szak miatt egy évvel később végzett) nem hozzánk került, hanem az Építészeti Múzeumhoz, ami ugyancsak a Tudományos Osztály része volt abban az időben. Szóval nagyon komolyan vették az akkori fejlesztést. Amikor építészként Mezey Alice²¹ is elvégezte a művészettörténetet, ő is átjött a Román András²² vezette osztályról. Én 1983–1984-ben ösztöndíjasként egy évet Bécsben töltöttem. Mire visszajöttem, már Haris Andrea is nálunk dolgozott.

Amikor valaki frissen érkezett, akkor Dávid Ferenc egy kellően összetett közös munkával bevezette őt a falkutatás ismeretanyagába, módszertanába és gyakorlatába. Nekem a fertődi Muzsikaház volt az első munkám, majd 1979–1980 telén a soproni Szent György utca 12–14. kutatásán dolgoztam együtt Ferivel.²³ Ugyanígy estek át a tűzkeresztségen a többiek is. Még nem említettem Lászy Judit művészettörténészt, akivel a Szent Mihály-templomot kutatta együtt,²⁴ Somorjay Sélysette-tel Győrben a Liszt Ferenc utca 20. szám alatti Zichy-palotát,²⁵ Mentényi Kláival a soproni Gambrius-házat.²⁶ Tehát ez egy nagyon komoly, mondjuk így, gyakorlati beiktatás volt a műemléki kutatásba. Azt is tudni kell, hogy e munkák során komoly szabadságot élveztünk, és teljes bizalomban részesültünk. Önállóan dolgozhattunk, ugyanis már ezen Dávid Feri vezette munkák során is saját részünk volt a falkutatásban, a

6. Dávid Ferenc az örökségvédelemről tartott konferencián, 2000 © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 1899/Dávid/3.

²¹ D. Mezey Alice (1947–), építész, művészettörténész. Dolgozott az OMF Kivitelezési, Terv- és Koordinációs, illetve Tudományos Osztályán, ezt követően pedig az OMvH és a KÖH munkatársa volt.

²² Román András (1929–2005), építész, építészettörténész, egyetemi tanár. 1961–1962, 1970–1995: az OMF, OMvH munkatársa, osztályvezetője. 1990–1996 között az ICOMOS alelnöke, 1999-től örökös tiszteletbeli tagja. 1995–2001: a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője.

²³ Dávid Ferenc – Lővei Pál: *Sopron, Szent György utca 12. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 21234; Dávid Ferenc – Lővei Pál: *Sopron, Szent György utca 14. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 21239.

²⁴ Dávid Ferenc – Lászy Judit: *Sopron, Szent Mihály-templom, torony. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 25715.

²⁵ Dávid Ferenc – Somorjay Sélysette: *Győr, Liszt Ferenc utca 20. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 25211.

²⁶ Dávid Ferenc – Mentényi Klára: *Sopron, Gambrius-ház. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, Ists.: D 28124.

7. A fertői Muzsikház, 1954 © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 048.488N

dokumentálásban és sok minden másban. Ugyanakkor Feri azt is megmutatta, hogyan kell a levéltárban kutatni, hogyan lehet a telekkönyvekben „mozogni”. Mindez a soproni bevezető kutatásokon kívül leginkább két helyszínen zajlott.

1979 novemberétől nagyon komoly helyreállító munka kezdődött Győr belvárosában. Talán 1978-ban vagy 1979-ben az országos pártvezetés és a kormányzat arra a döntésre jutott, hogy azt az intenzív lakásépítési programot, ami addig kizárólag a lakótelepek létesítését jelentette, ki kell egészíteni a történeti belvárosok helyreállításával, mert azok addigra olyan romos állapotba kerültek, ami már tarthatatlan volt. Ehhez komoly állami támogatás járult, Győr pedig lépéselőnybe került azáltal, hogy a városvezetés nagyon hamar kiaknázza ezt a lehetőséget. Miután az Európa-díjas Sopront követően ez volt az első ilyen kezdeményezés, Dávid Feri – Sallay Marianne és a hivatalvezetés támogatását maga mögött tudva – úgy gondolta, intenzíven részt kell vennünk ebben a munkában. 1980-tól volt, amikor öten dolgoztunk a városban: Feri, Mentényi Klári, Lukács Zsuzsa, Gergelyffy Andris is én (utóbb Somorjay Sélysette, majd Mezey Alice és László Csaba is megjelentek). Később Székesfehérvár és Pécs is bekapcsolódott ebbe a programba, de – annak ellenére, hogy Sélysette egy időre Pécsre költözött a kutatási munkák irányítására – ezekben a városokban ilyen intenzív tudományos jelenlétet már nem tudott biztosítani a hivatal. A győri munkálatok nagyon fontos várostörténeti információk birtokába juttatták az ottani helytörténetet. Emellett a város szerintem ma is részben abból profitál, hogy a belvárost akkor jelentős mértékben helyreállította a helyi tervezővállalat, az IKV²⁷ és a városi vezetés, amihez komoly műemlékes támogatást is kaptak. Később ennek meg is lett a „méltó jutalma”, hiszen emlékezetem szerint a tatai²⁸ és az egri²⁹ mellett a győri polgár-

²⁷ Ingatlankezelő Vállalat

²⁸ Michl József (Budapest, 1960–), politikus, 2006 óta Tata polgármestere.

²⁹ Habis László (Eger, 1952–), politikus, 2006–2019 között Eger polgármestere.

8. Sallay Marianne, Mojzer Miklós, Kovács Éva egyetemista korukban © MÉMMDK, Tudományos Irattár, Lybus, ltsz. K 1899/csoportképek/72. No. XIX.

mester³⁰ volt az, aki 2012-ben kiállt amellett, hogy a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt meg kell szüntetni. Mondanom se kell, Eger is és Tata is jelentős műemléki segítségben részesült a korábbi évtizedekben. Tehát minden jótett elnyeri méltó büntetését.

A győri munkához Dávid Ferenc olyan előzetes programtervet dolgozott ki, aminek megfelelően bizonyos témákat kiosztott nekünk. Mentényi Klári azt a feladatot kapta, hogy a külső homlokzatok vakolataival, színezésével foglalkozzon, vagyis más kollégák munkái során előkerült információkat is össze kellett gyűjtenie. Sélysette a belső falfestésekkel foglalkozott; ezt a témát és a munka eredményeit később Ferivel komoly tanulmányokban publikálták. Én pedig megkaptam a téglabélyegek vizsgálatát. Említettem, hogy egyetemistaként Mosonmagyaróváron töltöttem a műemléki gyakorlatot Dávid Ferenc és Lukács Zsuzsa társaságában. Feri számára ott vált világossá, hogy a Kisalföldön téglából épült települések egy új világot jelentenek. Sopronban addig egy törtkőből emelt városban kutatott, ahol a nyíláskeretek faragott kőből készültek. Itt szinte minden téglából épült, téglafal esetén pedig – még ha jól ki is van fugázva – szabad szemmel nagyon nehezen választhatók szét az építési periódusok. Ezért a periodizációhoz már Mosonmagyaróváron is bizonyos segítséget jelentettek az addig fellelt téglabélyegek, amelyek későbbi kutatásaim során kiegészültek még néhányal. Viszont lehetett tudni, hogy Győrben ennél nagyságrendileg jobb a helyzet, mivel jelentős mennyiségű téglát évszámokkal és monogramokkal volt ellátva. Korábban ezek a bencések érdeklődését is felkeltették, az általuk összegyűjtött téglák bekerültek a múzeumba. A két háború között egy Pfannl Jenő³¹ nevű katonatiszt (az általa szervezett

³⁰ Borkai Zsolt (Győr, 1965–), politikus, 2006–2019 között Győr polgármestere.

³¹ Pfannl Jenő Károly (1880–1945), tűzészredes. Az első világháborúban az orosz, majd az olasz fronton szolgált. Lovas és katonai témájú rajzai Zsanzsany név alatt jelentek meg. A Hadtörténelmi Múzeum őrzi az

9. A győri belváros – műemléki jelentőségű terület, 1977

© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 108.796N

győri helytörténeti bizottság elnöke) is sok mindent publikált ezzel az anyaggal kapcsolatban.³² Nekem az volt az elsődleges feladatom, hogy áttekintsem a múzeum gyűjteményét és összegyűjtsem a publikációkat, amikből össze kellett állítanom egy sillabuszt. Ez a kollekció folyamatosan gyarapodott az 1980-ban megkezdett munkák eredményeivel, ugyanis az épületkutatások során számos új téglabélyeg került elő, illetve több régóta ismertről kiderült, hogy körülbelül mikorra keltezhető. Közben megismerkedtünk a helyi téglagyűjtőkkel, akiktől szintén fontos információkat kaptunk. Végül is három év alatt (1983-ra) összeállt egy négyszáznál több tételt számláló katalógus, amit hat-nyolc példányban legépeltem és negyven rajzi táblával illusztrál-

első világháború harctereit ábrázoló ceruzarajzait, akvarelljeit. 1929-ben a Győri Baráti Társaság a város történeti és művészeti emlékeinek felkutatására létrehozott egyet elnökévé választotta.

³² Pfannl Jenő: A győri vár téglái. *Győri Szemle*, 3. 1932. 276–293.

tam.³³ Amikor készen lett, elhelyeztük a tervtárban és a könyvtárban, de kapott belőle a győri múzeum, talán a győri levéltár, továbbá a helyi gyűjtők is, akik segítettek a munkánkat. Idővel ez az anyag önálló életre kelt, és mindenféle fénymásolatok formájában máig használatos a téglagyűjtők körében. Most kerül majd fel az internetre egy átszerkesztett, modernizált változata, ami kereshető lesz.³⁴

A győri munkát tehát Dávid Ferenc számos építéstörténeti szempontot magába foglaló, összetett kutatási programként indította el. Már 1980-ban megkutattunk egy lakóházat (a Liszt Ferenc utca 10-et),³⁵ együtt Mentényi Klárral. Utána következett a Liszt Ferenc utca többi épülete,³⁶ majd a Széchenyi tér,³⁷ a Bécsikapu (akkor Köztársaság) tér,³⁸ azaz a város legjelentősebb műemlék lakóházai. Persze, volt egy sor olyan épület is, amit szintén bevettek a programtervbe, mégis, idő hiányában legfeljebb megnéztük őket, mondjuk a téglák szempontjából. Időnként sajnos pusztítással is járt ez a vállalkozás; ahol nem lehettünk jelen, ott sok mindent hajlamosak voltak eltüntetni.

Közben Kőszegen is megindult a helyreállítás egy újabb üteme, amelynek tudományos felügyeletével Mentényi Klárit bízták meg; ő ma is főleg Kőszegen dolgozik. (Itt hamarabb kezdődött mindez, mint Győrben: Sopron és Kőszeg volt az a két város, ahol már az 1950–1960-as években komoly munkák zajlottak.)³⁹ Ott is azzal kezdtük, hogy Feri vezetésével öten néhány nap alatt megpróbáltuk feltárni a lakóházak

³³ Lővei Pál: *Győr. Téglák és téglabélyegek*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25217. = Lővei Pál: *Győri téglák és téglabélyegek. Adatok a győri téglagyártás történetéhez*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Könyvtár, ltsz. 32084.

³⁴ Lővei Pál: *Győri téglák és téglabélyegek. Adatok a győri téglagyártás történetéhez*. Katalógus, Országos Műemléki Felügyelőség 1983/2022. Szerk. Németh András. Monarchia Bélyegestéglagyűjtők Egyesülete. Baj, 2022. Online: <https://mbtgye.hu/> (letöltés ideje: 2022. november 26.).

³⁵ Mentényi Klára – Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 10. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25206.

³⁶ Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 1. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25205; Lővei Pál: *Győr, Liszt Ferenc utca 22. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25212.

³⁷ Lővei Pál: *Győr, Széchenyi tér 1. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25213; Lővei Pál: *Győr, Széchenyi tér 2. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25214.

³⁸ Lővei Pál: *Győr, Bécsikapu tér 11. Kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 43094; Lővei Pál: *Győr, Bécsikapu tér 12. Kutatási dokumentáció 1987–1989*. Kézirat. Budapest, 1989. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28072.

³⁹ Sopronban már 1945 után sor került a háborús károk egy részének helyreállítására, az '50-es évek végén pedig megkezdődött a város műemléki együttesének szisztematikus rehabilitációja. Ehhez ld.: Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 7–30.; Uő: Sopron kialakulása a műemlékvédelem tükrében. *Életünk*, 15. 1977. 252–255.; Nagypál Judit: Műemlékvédelmünk eredményei és gondjai Sopronban. Uo., 256–262. Kőszegen a műemlékvédelem a vár helyreállításával kezdődött, amelynek felmérési munkálatai már 1955-ben megindultak. Ld.: B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Műemlékvédelem Kőszegen. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 85–94.

tulajdonosait, amihez azután már a további adatokat is hozzá lehetett kapcsolni. Ehhez a levéltárban később nagyon komoly segítséget kaptak a kollégák. Én utána már nem dolgoztam Kőszegen.

KG: Amit eddig a kutatások kapcsán elmondott, abban a csapatmunka nagyon meghatározó. Milyen emlékeket őriz a különféle műemlékes szakterületek együttműködéséről? Hogyan dolgozott együtt egy helyreállítás során régész, művészettörténész, építész és a többiek?

LP: Amikor Sopronba kerültem – először a fertődi, később a közös Szent György utcai kutatások miatt –, sorra megjelentek a hivatal más munkatársai is. Sokakkal lényegében Dávid Ferencen keresztül ismerkedtem meg. Jött Örsi Károly,⁴⁰ aki akkor a fertődi, illetve a nagycenki kastélyok parkjaival foglalkozott, és dupla ebédet evett úgy öt óra tájban. Ferivel sokat beszélgettünk vele. Nagypál Judittal kávézni lehetett időnként. És persze ott voltak azok az építészek, akik az általunk kutatott épületek helyreállításait tervezték. A fertődi munkánál Varga István,⁴¹ a Győri Tervező Vállalat igazgatója volt a tervező, aki mellett mindenféle segítő dolgozott. A Szent György utcai épületeknél pedig Nándori Klára, aki viszont az OMF munkatársa volt. Az eltérő szervezeti hátterű ügyek különböző fajta együttműködéseket igényeltek. Ebből a szempontból (is) emlékezetes számomra a fertődi Muzsikház kutatása. Természetesen kaptam hozzá egy, a tervező vállalat által készített felmérési dokumentációt, de amikor megpróbáltam az általam talált jelenségeket felvinni a homlokzati felmérésekre, kiderült, hogy nagyon komoly problémák vannak a rajzokon az ablakkiosztással és a méretezéssel. Egy ablakot lemértek, majd az összeset berajzolták aszerint, ráadásul nem is mindig pontosan oda, ahol voltak. Én ezt szóvá tettem, aminek nem az lett a következménye, hogy „a kis kezdő botrányt csinál, gyorsan söpörjük el”, hanem Varga István újra felmérte az egész épületet. Ennek aztán rendkívül pozitív folyamányai voltak, amikor a győri kutatások során az ő beosztott építészeivel kellett együttműködni. A fertődi munka sikerét jelezte, hogy a helyreállítás nívódíjat kapott. Ez a győrieknek, illetve személy szerint Varga Istvánnak is nagyon komoly elismerés volt.

Tehát élt egy együttműködési kényszer a külső világgal, egyrészt a tervezőkkel, másrészt a helyi segéderőkkel, akik a falkutatásnál jelen voltak. Fertődön a polgármester beleegyezésével a községi tanács munkásai voltak a segítségünkre, Sopronban pedig az OMF helyi építésvezetője végezte a helyreállításokat, és természetesen ők segítettek a kutatásokat is. Itt időnként nagyon jó kapcsolat alakult ki kőművesekkel. Ezen kívül Sopronban külön adottság és lehetőség volt a Szakál Ernő⁴² vezette, kiváló kőrestaurátor műhely. Tagjai a helyreállítások során sok mindenben részt vettek, de a kutatásainkban nem. Szakál viszont folyamatosan figyelemmel kísérte, hogy

⁴⁰ Örsi Károly (1937–2015), kertészmérnök, táj- és kertépítész. 1964-től az OMF Tervezési Osztályának munkatársa volt. Elkészítette a Magyarországi történeti kertek listáját.

⁴¹ Varga István (1927–2005), építész. 1952-től a Győri Tervező Vállalat munkatársa, 1960-tól nyugdíjazásáig igazgató-főmérnökként, majd igazgatóként a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat vezetője.

⁴² Szakál Ernő (1913–2002), szobrász, kőszobrász-restaurátor. Megszervezte a Magyar Képzőművészeti Főiskolán a szobrász-restaurátor képzést, ahol nyolc éven át docens volt.

10. A győri Liszt Ferenc utca 1. szám alatti lakóház 18. századi bélyeges téglái
© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25205

mit csinálunk. Ferivel többször kimentünk az új telepükre, hogy bizonyos dolgokat megbeszéljünk velük. Az udvaron tárolták azokat a kőfaragványokat, amelyeket innen-onnan – például a sopronbánfalvi lépcső éppen akkor zajló felújítása során⁴³ – begyűjtöttek. A kőfaragóműhely mellett volt a lakatos- és kovácsműhely, ahol a falkutatókalapácsaink készültek. Az építésvezetőség vezetője, Orosz József⁴⁴ szintén végig követte a tevékenységünket, folyamatosan egyeztetni kellett vele.

Tehát remek légkör volt ott, ami nem azt jelenti, hogy időnként ne övezték volna komoly viták azt, amit találtunk, illetve annak további sorsát. Amikor Mentényi Klári Kőszegen talált egy félköríves záródású üzletajtót, Dávid Feri hiába állt mellé, a tervezők szegmensívesként újították meg. Vagy ott volt az ozorai vár helyreállítása, amelynek Sedlmayr János volt a tervezője, a kapu rekonstrukciós rajzait azonban Feld Pista és Koppány Tibor készítette.⁴⁵ Hanzi⁴⁶ egyszerűen nem akarta elhinni a rajzok hitelességét, ami miatt komoly vita alakult ki. Kőszegen – ez már az 1980-as évek második felében történt – Klári, Valter Ilu és én az egyik ház tervtanácsán mint a Tudományos Osztály képviselői álltunk szemben az egész Építészeti Osztállyal. Ekkor mondta nekünk Komjáthy Attila, hogy egyszer még büszkéek leszünk rá, hogy mi – még ha ellenzékben is,

⁴³ Dávid Ferenc: Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 55-92.

⁴⁴ Orosz József (1941-), az OMF Soproni Kirendeltségének építésvezetője.

⁴⁵ Feld István: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 5. 8. kép: „A várkastély északnyugati, belső kapujának első rekonstrukciós kísérlete az előkerült keretelemek alapján (Koppány Tibor munkája).”

⁴⁶ Sedlmayr János

11. A Magyarországi bélyeges téglák. Dunántúl című veszprémi kiállítás megnyitója, 1986 © Surány László felvétele

de - ott lehettünk az új magyar műemlékvédelem születésénél. Ez Oláh Zoli egyik terve kapcsán fogalmazódott meg, amit ma is elég sikerületlennek tartok.

Szóval ilyen súrlódások előfordultak, ugyanakkor abszolút becsültük egymást. Feritől megtanultuk, hogy a viták ellenére mindig fenntartható a baráti, kollegiális kapcsolat. Ő 1984-1985-ben tartott egy előadást a posztmodern kapcsán, ami óriási felzúdulást keltett az építészek körében.⁴⁷ Választak is rá, de a vita sokkal később, a '96-os évkönyvben jelent meg.⁴⁸ Előtte egy kis füzet formájában született valamiféle állásfoglalás, amivel az OMF megpróbált - egy kicsit az új tendenciáknak megfelelően - váltani. A levéltári kutatások során - Győrben, Fertődön, vagy Feri számára Sopronban - az ottani szakmai közeg, a külső világ kollegiális támaszt jelentett, és valójában mi is tudtunk segíteni nekik. Győrben a megyei levéltár igazgatóhelyettese egyben a városvédők vezetője is volt. Ha találtunk valamit, előfordult, hogy még pénzt is tudtak biztosítani a helyreállításhoz. Többször tartottunk előadást, az eredményeinket a helytörténeti füzetekben publikálhattuk. Ez nagyon kellemes dolog volt. Azt kell mondjam, én nagyon hosszú ideig minden reggel úgy mentem munkába, hogy aznap megint valami szép és jó dolog történik majd, és micsoda izgalmak várnak rám. Most már eléggé pontosan látom, hogy ez lényegében 2000-ig tartott. Utána is nagyon sok szép feladatomból volt, de ez a nagy öröm akkorra már elveszett.

KG: Milyennek látta akkor és milyennek látja utólag a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélését az OMF korszakában?

⁴⁷ Dávid Ferenc az OMF Tervezési Osztályának 1984. november 22-én, Pécsen rendezett szakmai vitáján tartotta meg azt az előadását, amelyben a műemlék-helyreállítások építészeti tervezéseinek általa aktuálisnak vélt problémáit vizsgálta.

⁴⁸ Dávid Ferenc - Sedlmayr János - Horler Miklós: Vita a műemlékvédelem elveiről és módszereiről. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 13-30.

LP: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Sallay Marianne, Horler Miklós abba a társaságba tartozott, amelyek az 1960-as években nemzetközi ismertséget szerzett a magyar műemlékvédelemnek. Részből a Velencei Karta körüli munkákkal, de az ICOMOS Budapesten tartott közgyűlése is nagyon fontos esemény volt 1972-ben.⁴⁹ Ez az ICOMOS-vonal aztán ment tovább, de amikor Entz Géza és Dercsényi Dezső nyugdíjba ment, akkor az egész áttolódott az építészek térére. Román András, Fejérdy Tamás voltak azok, akik ezt továbbvitték, és az 1990-es évek elején Sallay Marianne lényegében ránk parancsolt, hogy lépünk már be, mert nekünk is ott kellene lenni. Én azóta is az ICOMOS tagja vagyok, de most sem érzem azt, hogy olyan mélységű tudományos tevékenység kapcsolódna hozzá, mint amit mondjuk a német műemlékesek konferenciáin tapasztaltam. Ami persze igazságtalan, mert ugyanezek a német műemlékesek (Michael Petzet⁵⁰ és a többiek) az ICOMOS-ban is benne voltak. De valahogy mégsem tűnt annyira erősnek ez utóbbi tevékenysége, számomra valahogy a „mozgalmisság” légré lence be.

Hogy ez a nemzetközi kapcsolatrendszer mit jelentett Dercsényi Dezsőéknek, az számomra rögtön 1979 telén kiderült, amikor ájtott Sopronba Frodl⁵¹ professzor úr Bécsből, már nyugdíjasként eljött Dercsényi Dezső Budapestről, és egy nagyon kellemes baráti találkozóra került sor. Megmutattuk Frodl professzornak és kísézőjének a legújabb kutatási és helyreállítási eredmények sorát. Ezek a kapcsolatok akkor még abszolút éltek. Olyannyira, hogy a Herder-díjat a magyar műemlékesek idősebb generációjának tagjai sorra megkaptak: Gerő László, Dercsényi Dezső, majd 1983-ban Entz Géza is, akinek az ösztöndíjasaként kerülhettem ki aztán egy évre Bécsbe. Ez később nagyon sokat jelentett nekem. Dercsényi Dezső protezsált be a Bundesdenkmalamt-hoz, ahol Ernst Bacher⁵² professzor úr fogadott. Ő egészen kiváló szakember volt, többek közt műemlékvédelmet tanított az egyetemen. Megismerkedhettem Werner Kitlitschkaval,⁵³ az alsó-ausztriai Landeskonservatorral, valamint Franz Bunzlal, aki akkor lett Burgenland Landeskonservatora. Megszervezték azt, hogy rendszeresen elvittek vidéki kiszállásokra, Burgenlandba gyakran, Alsó-Ausztriába ritkábban. Bécsben pedig Eckart Vancsa,⁵⁴ a Tudományos Osztály vezetője volt a segítségemre. Ameddig ők dolgoztak, addig ez a bécsi kapcsolat folyamatosan élt.

⁴⁹ Román András: A magyar műemlékvédelem nagy napjai. Az ICOMOS III. Közgyűlése és Kollokviuma. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 209–216.

⁵⁰ Michael Alfred Petzet (1933–2019), német művészettörténész. A bajor műemlékvédelmi hivatal Generalkonservatora, 1988: az ICOMOS Német Nemzeti Bizottságának, 1999: Nemzetközi Bizottságának elnöke.

⁵¹ Walter Frodl (1908–1994), osztrák művészettörténész, egyetemi tanár. 1952–1970: a Bundesdenkmalamt tudományos részlegének vezetője, 1965–1970: az intézmény elnöke.

⁵² Ernst Bacher (1935–2005), osztrák művészettörténész. 1960-tól a Bundesdenkmalamt-nál dolgozott. Vö.: Lővei Pál: Ernst Bacher 1935–2005. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 245–247.

⁵³ Werner Kitlitschka (1938–2018), osztrák művészettörténész, egyetemi tanár. 1964: a Bundesdenkmalamt munkatársa, 1974–2000: között Alsó-Ausztria Landeskonservatora.

⁵⁴ Eckart Vancsa (1941–2018), osztrák művészettörténész. 1972–1983: a Bundesdenkmalamt munkatársa, 1983: az intézmény tudományos részlegének vezetője.

Más szomszédos országokkal később kezdődött meg az együttműködés. Az 1980-as évek vége felé fordult elő először, hogy tanulmányútra mehettünk Kassára és a város környékére. Ekkor a szlovákok egy több nemzet meghívásával lebonyolított programot állítottak össze, ami nagyon jó volt, de még nem jelentett komoly kapcsolatot. Már az 1990-es évek elején történt, hogy néhányan – Géczy Csaba, Deák Klára⁵⁵ meg én – Alexander Balega,⁵⁶ illetve Kristína Markušová⁵⁷ társaságában tettünk egy több napos tanulmányutat falképre Restaurálás témakörében. Emlékszem, Tina akkor még milyen tartózkodóan fogadott minket, ami aztán nagyon megváltozott, ugyanis rájött, hogy mi semmi rosszat nem akarunk nekik, és meg lehet beszélni közösen a dolgokat. Ennek nyomán a kapcsolat először sokkal inkább Kassával, mint Pozsonnyal alakult ki. Tinával ez az együttműködés ma is megvan. Továbbá akkoriban indult az erdélyi műemlékek érdekében az erdélyi és az alakuló romániai műemlékvédelemmel való kapcsolatépítés, amelynek Sebestyén József⁵⁸ és Káldi Gyula⁵⁹ voltak a motorjai. Egyszer én is velük mentem tanulmány- és szervezőútra. Ezek következtében a magyar műemlékvédelem állandó résztvevője lett a tusnádi konferenciasorozatnak. Ugyanakkor tudományos oldalról is megvolt az együttműködés. Andrei Adrian Rusu⁶⁰ régésszel úgy kerültünk kapcsolatba, hogy egyszer-kétszer Castrum Bene konferencián járt Magyarországon, később pedig Juan Cabello-val elmentünk megnézni a nagyváradi ásatásait.

Ami a megítélést illeti: komoly nyomai vannak annak, hogy a Frodl-féle generáció mit gondolt az OMF tevékenységéről. Frodl professzor a *Műemlékvédelem* folyóiratban közölt egy alapvetően pozitív kritikát a műemléki helyreállításainkról.⁶¹ Sedlmayr János visegrádi Salamon-toronybéli boltozatrekonstrukciója megjelent egy olasz műemlékes lap címlapján. Mégis, azzal együtt, hogy a környező országokkal egyre jobb kapcsolatunk volt, a '90-es években bizonyos dolgokat biztos, hogy elszúrtunk. Az osztrákokkal megvoltak a személyes kapcsolataim, de a hivatalvezetés nem volt mindig jelen a programjaikon, pedig rendszeresen érkezett részünkre meghívó. Volt, hogy Györffy Kata részt vett ilyen konferencián. Később viszont, amikor kifejezetten támogatólag kaptunk meghívást, Tamási Judit elnökként ezeket már nem

⁵⁵ Deák Klára (1937–2013), restaurátor. 1961–1963, 1985: az OMF, illetve az ÁMRK festőrestaurátora.

⁵⁶ Alexander Balega (1935–2017), történész, műemlék-felügyelő. 1992–1995: a kassai regionális műemlékvédelmi hivatal igazgatója.

⁵⁷ Kristína Markušová, építészmérnök, műemlék-felügyelő. 2000 óta a Kassai Műemlékvédelmi Hivatal igazgatója.

⁵⁸ Sebestyén József (1951–), építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, az OMF és jogutódjainak munkatársa.

⁵⁹ Káldi Gyula (1950–), építészmérnök. 1974–2012: az OMF és jogutódjainak munkatársa. 2011: a Teleki László Alapítvány kurátora.

⁶⁰ Adrian Andrei Rusu (1951–), román régész. 1974–1988: a kolozsvári központi egyetemi könyvtár munkatársa, 1990: a Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanára.

⁶¹ Walter Frodl: Hozzászólás az épületek helyreállításának elméletéhez. *Műemlékvédelem*, 9. 1965. 85–87. Ld. még: Walter Frodl: Elmélet és gyakorlat egysége. A magyar műemlékvédelem centenáriuma. *Műemlékvédelem*, 18. 1974. 129–138.

12. Walter Frodl © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899/Frodl/3.

fogadta el; akkoriban egy tiltás miatt a beosztottjai nem utazhattak külföldre, és úgy gondolta, ennek a megszorításnak rá is érvényesnek kell lennie. Miközben nagyon fontos lett volna a nemzetközi kapcsolatok fenntartása.

A német műemlékvédelemmel fennállt egy komoly könyvtári cserekapcsolat, amit nem lehet eléggé becsülni, hiszen általa sok információt szereztünk az aktuális műemléki munkákról és módszerekről. Továbbá volt a németeknél egy, a külügy- vagy a kulturális minisztériumhoz tartozó szervezet, ami a kelet-európai országoknak a Németországgal való kapcsolatépítését segítette. Már az 1980-as évek végén rendeztek olyan konferenciát a bajorországi Seeonban, amire tízen mentünk ki Magyarországról, és közös előadásokat tartottunk. Ezek aztán meg is jelentek a német ICOMOS egyik munkafüzeteként. Volt, amikor ezen a szervezeten keresztül kaptunk meghívást más konferenciákra is. Sőt, a '80-as évek végén egy kéthetes müncheni ösztöndíjban is részesültem, később pedig Vukov Konstantinnal⁶² jártam a konferenciájukon Köln mellett. Aztán a 2000-es évek első évtizedében rendszeresen meghívást kaptunk a német műemlékvédők éves konferenciáira. Németországban 16 tartomány van, amelyek mind önálló műemlékvédelmi szervezettel rendelkeznek, és minden évben, mindig más tartományban tartanak egy nagy, három-négy-öt napos összejövetelt annak érdekében,

⁶² Vukov Konstantin (1949-), építész-mérnök, egyetemi tanár. 1973-1976: a Budapesti Műemlékfelügyelőség, 1987-1990: az OMF munkatársa.

13. Lóvei Pál az Amszterdamban rendezett művészettörténeti kongresszuson az erre az alkalomra készített poszterrel, 1996

hogy elvi egységet teremtsenek, és információt szolgáltatassanak egymásnak. Most utána-néztem: kilenc év alatt (2001–2009) nyolc ilyenem voltam. Mindig a hivatalhoz jött a megkeresés. Akkoriban ők is nyitottak: Csehországból, Lengyelországból, Ausztriából, időnként Hollandiából, Horvátországból, Olaszországból is érkezett egy-két meghívott kolléga. Miután németül zajlott az egész, németesek pedig nem sokan voltunk a hivatalban, én kaptam meg ezt a lehetőséget. Volt, amikor Somorjay Sélysette-tel együtt mentünk ki. Ezek nagyon tanulságos rendezvények voltak. Közben ott volt a Denkmal kiállítás Lipcsében, amit abszolút nem a tudományos kapcsolatok jegyében szerveztek, de Magyarország többször is részt vett rajta.

A nemzetközi kapcsolataink ekkorra többrétűek lettek, mint korábban voltak, de az a nagy figyelem, amit az 1960–1970-es években a nyugati világ, Európa néhány országa a magyar műemlékvédelemre fordított, elveszett. Ebben biztosan közrejátszott az is, hogy a hivatalvezetés nem tartotta igazán fontosnak sem az együttműködést, sem az információáramlást. Az ICOMOS, a csereútjaink és a tanulmányutak mindenesetre mentek, ezeket nem állították le, nem korlátozták vagy tiltották, csak a legvégén.

KG: Közben át is tértünk az 1993 utáni időszakra. Hogyan látja az OMvH korszakát? Működött-e a feladatmegosztás az utódintézmények között?

LP: Abban, hogy később nem sikerült fenntartani, vagy megmenteni a műemléki szervezetet, biztosan szerepe volt a szervezeti felépítés és a műemlékes munka rendszerváltás utáni átalakításának. Én akkor lettem osztályvezető, mégis eléggé alulról láttam a változásokat. Azzal alapvetően egyetértettem, hogy hatóság legyen a hivatal, mégpedig azért, mert a műemlékek fenntartására nézve olyan veszélynek éreztem a rendszerváltás során végbement tulajdonosi átalakításokat, hogy azt gondoltam, egy

erősebb hatósági jogkör segítség lehet. Utólag úgy látom, ez egyáltalán nem volt így. Egy rendes, a korábbihoz hasonló szakhatósági jogkör abszolút megteremthette volna a szükséges feltételeket; persze, abban az esetben, ha olyan erős jogosítvánnyal rendelkezik, mint mondjuk a tűzoltóság.

Azáltal, hogy a hivatal hatóság lett, rengeteg olyan feladattal kellett foglalkoznia, ami valójában favágás volt, ugyanakkor nagyon vitte az időt, az energiát, és terepe lehetett a kritikának, a beruházókkal-tulajdonosokkal való küzdelemnek. Hogy a WC szabványos legyen egy műemlékben, az legkevésbé sem volt műemléki kérdés, nekünk egyedül azt kellett volna megszabni, hol létesíthetnek WC-t az épületben. Emiatt a feladatbővülés miatt nagyon gyors fejlesztésre volt szükség, mindenekelőtt a hatósági részlegnél. Ekkor egészen kitűnő kollégák kerültek be, de jöttek olyanok is, akiknek nem volt meg a gyakorlatuk, időnként az érdeklődésük sem, ez pedig, amennyire meg tudom ítélni, máig ható problémákat eredményezett. Persze voltak, akik nagyon beletanultak, a hivatal pedig megpróbált ehhez lehetőségeket teremteni; konferenciákat, továbbképzéseket rendeztünk, és a hatósági részleg bizonyos munkatársai részéről óriási érdeklődés mutatkozott a tudományos munka, illetve annak eredményei iránt, így komoly szakmai kapcsolatok is kialakultak. Azáltal viszont, hogy létrehozták az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központot, szétvagdosztak bizonyos szálakat, ami rossz visszhangot váltott ki, időnként a kollegiális, baráti kapcsolatok is lazultak miatta. Biztosan nem tett jót a tudományos részleg szétválasztása, ebbe azonban semmilyen beleszólásunk nem volt (ezt Sallay Marianne sem tudta már megakadályozni). Ahogyan abba sem, hogy az építészek zöme kikerült a hivatalból, tehát ez a szál is gyengült, megbomlott a korábbi szervezeti egység.

Azt kell mondjam, sok minden még a '80-as években gyökerezett. Entz Géza, Dercsényi Dezső, Gerő László 1977-es nyugdíjba küldését követően a következő évtized már lassú lejtmenetbe váltott. Ráadásul a kiváló építészek közül sajnos többen is távoztak – Nagypál Judit 1980-ban, Erdei Ferenc 1986-ban hunyt el. Voltak, akik a partvonalon kívülre szorultak, hovatovább Koppány Tibor is átjött – lényegében „disszidált” – a tudományos részlegre. Mindezek következtében már a '80-as évek építészeti helyreállításai során egy egyhangúbb, főként Hanzi elveit preferáló szemléletmód érvényesült a korábbi sokszínűség helyett, ami a hivatalvezetés részéről együtt járt egy nagyon erős építész(et)i dominancia támogatásával. Ez a '90-es években megváltozott: egyrészt az építészek elkerültek a hivaltól, másrészt nagyon megerősödött a felügyelet, ami viszont hatósági túlsúlyt eredményezett. Néha úgy éreztük, már-már – nem ideillő szó, de hirtelen nem jut eszembe más rá – ellenzékként vagyunk jelen a hivatalban, meglehetősen háttérbe szorítva. Azzal együtt is, hogy mindeközben ez a kiállítások, a publikációk, a gyűjtemények feltárása szempontjából remek időszak volt. A tudományos részleget az évtized első felében még Hokkyné Sallay Marianne vezette, aki továbbra is mindent támogatott, aminek volt értelme. Utódjának, Granasztóiné Györfly Katalinnak pedig alapvető szerepe volt abban, hogy a gyűjtemények feltárása, a műemlékvédelem történetének feldolgozása megindult a hivatalban.⁶³ Utóbbi

⁶³ Fontos lépés volt e tekintetben a műemlékvédelem történetét 1949-ig feldolgozó időszaki kiállítás

14. Granasztóiné Györfy Katalin a Myskovszky–Könyöki-kiállítás megnyitóján Vécsey Eszter társaságában, 2000 © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 1899/Granasztói/1.

párhuzamosan zajlott azzal, hogy más intézmények (múzeumok, egyetemek) is elkezdtek a saját történetükkel foglalkozni. De ez a munka nálunk talán hamarabb kezdődött, amiben Katának nagyon komoly szerepe volt.

Tehát a '90-es évek ellentmondásos korszak volt, sok szép eredményt hozott, ugyanakkor magában hordozta a komplex feladatmegosztás gyengülését. A szocialista időszakban az OMF-nek saját kivitelező részlegei tevékenykedtek az ország több pontján. Ezek egyáltalán nem működtek azonos színvonalon, de mindenhol értették a dolgukat, például Nyíregyházán kitűnő kőrestaurátor dolgozott, a soproni társaság

(1996) és az ahhoz kapcsolódó kiadvány: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996., továbbá a gyűjteményi forráskiadványok: Plank Ibolya: *Hollenzer László (1870-?) műemléki fotográfus emlékkiállítása*. Budapest, 1990.; Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993.; Lászlóné Laár Erika: *Budapest a századfordulón. Petrik Albert fényképei*. Budapest, 1993.; *A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfája és fényképei 1900-1919*. Szerk. Bardoly István, Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999.; *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán, szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2000. Ld. még: Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 7-72.; Uő: Az „indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812-1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7-103.; Uő.: „Kellő személyzettel és némi hatalommal”. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 30-66.; Uő: „Két hűséges munkatárs”. Forster Gyula és Éber László. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 72-103.

15. A Ferihegyi repülőtér 1. felvételi épülete, 2004 © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 47925

pedig, ahogy említettem, egészen kiváló volt. Az ottani ácsok mesterszinten űzték a munkájukat, a kőművesek gyönyörűen vakoltak, tehát sok szempontból példát mutattak a külső kivitelezőknek. A rendszerváltás után azonban rögtön kiderült, hogy ez a tevékenység nem piacképes, tehát ha az állam nem tekinti feladatának a fenntartását, akkor az egész nem működik, mert a piac sokkal olcsóbban tudja megcsinálni mindezt, persze sokkal gyengébb minőségben is. Sajnos a hivatal azonnal feladta a kivitelezést. Ez szintén kellemetlen következménye volt a rendszerváltást követő átalakulásnak, mivel egy hatóságnak nem lehettek ilyen részlegei. Önállósodniuk kellett, úgy viszont a piacon nem tudták fenntartani magukat. Szétszéledt mindenki, aminek ma még inkább érezni az eredményét. Juan Cabello nemrég ötször bontatott vissza egy egyszerű törtkő falszakaszt Szabolcsban, hatodszorra viszont már nem kísérelte meg, mert kiderült a kőművesekről, hogy egyszerűen képtelenek megcsinálni.

Az alapvető problémát azonban én a 2001-es átszervezésben látom, amikor egy parttalan örökségvédelmet telepítettek rá a műemlékvédelemre, és ez aztán végül is a bukáshoz, a megszüntetéshez vezetett.⁶⁴

KG: 2000-ben egy nagyon fontos kiállítást rendezett *A műemlékvédelem táguló körei* címmel, amelynek katalógusát is Ön szerkesztette, és amely erősen meghatározta a következő évek védelési gyakorlatát.⁶⁵ A szakmán belül azonnal konszenzuálissá vált, hogy ezekre a fiatal épületekre kiterjedhet a védelem, vagy ez egy vitákkal teli folyamat volt?

⁶⁴ Lővei Pál - Klaniczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” - BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolásáról. *Buksz*, 24. 2012. 260-262.

⁶⁵ *A műemlékvédelem táguló körei*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2000.

LP: 1999-ben felvetődött, hogy a Millennium évében egy nagyobb szabású kiállítást kellene rendeznünk. Eszembe jutott, hogy a 20. század, és ezen belül főleg a két világháború közötti, illetve a második világháború utáni korszak műemléki problémáival foglalkozhatnánk. Akkor a harmadik emeleten ültem, Granasztói Kata a másodikon, a főosztályvezetői szobában, de nagyon sokszor együtt ebédeltünk. Az egyik ilyen alkalommal épp lefelé mentünk a második és az első emelet közötti kis lépcsőn, amikor mondtam neki, hogy lehetne ez a témája a 2000-es kiállításnak, a címe pedig *A műemlékvédelem bővülő körei*. Leértünk az első emeletre, az üvegfallal mellett rám nézett, és azt mondta: *táguló*. Így született meg ez a cím. Kata bevitte a tervezetet a hivatalvezetői megbeszélésre (akkor Entz Géza Antal⁶⁶ volt az elnök), és zöld utat kapott az ötletünk.

Nagyon sokat dolgoztunk ezen a kiállításon. Rengeteg embert bevontunk, először is Ferkai András,⁶⁷ aki megírta a katalógus egyik tanulmányát,⁶⁸ emellett számos érdekes témát felvetett. A legelső pillanattól fogva érezte és tudta, miről van szó, mit szeretnének, és hozta az ötleteit. A védelemre javasolt épületeknek a katalógus végén szereplő listáját körülbelül harminc kolléga megkérdezésével állítottuk össze. Ennek voltak előzményei, ugyanis Prakfalvi Endrével⁶⁹ korábban – ’96-ban, a *Műemlékvédelmi Szemlében* – már közöltük az általunk védendőnek tartott budapesti, 1950–1960-as évekbeli épületek listáját.⁷⁰ (Akkor a Népstadion körül volt nagy perpatvar.) A katalógus lajstroma alapot szolgáltatott a további munkákhoz, akárcsak az utóbbi száz év műemlékeit tartalmazó anyaggyűjtés, ami még a ’80-as években készült el Winkler Gábor⁷¹ vezetésével és Dercsényi Balázs⁷² minisztériumi támogatásával, és amelynek – két-három megye kivételével – a feldolgozása is megtörtént.⁷³ Ez egy komoly sorozat volt, bizonyos dolgokat át lehetett emelni belőle, még ha Budapest és Pest megye jegyzéke nem is készült el. A felügyelők egy része is adott ötleteket a listához; így

⁶⁶ Entz Géza Antal (1949–) művészettörténész, politikus. 1973–1990: között az MTA MKCs munkatársa. 1998–2000: az OMvH elnöke.

⁶⁷ Ferkai András (1953–), építész, építészettörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. 1977–1982: a VÁTI, 1982–1986: az Általános Építettervező Vállalat tervezője.

⁶⁸ Ferkai András: A műemlékvédelem táguló körei. *A műemlékvédelem táguló körei* 2000. i. m. 4–10.

⁶⁹ Prakfalvi Endre (1956–), művészettörténész. A Magyar Építészeti Múzeum, majd a Lechner Lajos Tudásközpont és a Forster Központ munkatársa.

⁷⁰ Lóvei Pál: A közelmúlt emlékeinek műemléki védelméről. *Műemlékvédelmi Szemle*, 6. 1996. 147–170. (166–169.: Függelék. Műemléki védelemre javasolt, 1945 után emelt épületek. Összeáll. Prakfalvi Endre – Lóvei Pál).

⁷¹ Winkler Gábor (1941–2015), építész, egyetemi tanár. 1967–1970: a Győri Tervező Vállalat építész, 1970–1990: a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat építészeti csoportvezetője.

⁷² Dercsényi Balázs (1940–2003), művészettörténész. 1963-tól az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Műemlék-felügyelőként Veszprém, Baranya és Vas megye tartozott a hatáskörébe. 1982-től az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnál, 1990–1992 között a Környezetvédelmi Minisztériumnál dolgozott. Utána visszatért az OMF-hez, és az intézmény, majd jogutódjainak társadalmi kapcsolatokért felelős részlegén dolgozott.

⁷³ Winkler Gábor: *Metodikai útmutató az elmúlt 100 év építészeti emlékeinek védelméhez*, I–III., V–VI. Győr, 1982–1983.

született meg a kiállítás. Annak érdekében, hogy látványosra sikerüljön, Bujdosó Győző⁷⁴ (aki tudományos kutatóként volt kollégánk, de építész is egyben) látványterveket készített, a kiállítás és a katalógus végleges arculatát pedig Fodor Eszter és Kalocsai László alkotta meg.

Talán azért, mert létrejöttében ilyen sokan közreműködtek, ez a tárlat nagyon gyorsan bekerült a köztudatba. Azt hiszem, a katalógus egy két-héttel a megnyitó után készült el, amire 2000 áprilisában került sor, pár héttel azután, hogy Entz Géza Antalt leváltották elnöki posztjáról. Akkor még történtek bizonyos kísérletek arra, hogy szakembert nevezzenek ki; úgy tudom, Winkler Gábort megkérdezték, de mivel ő nem vállalta, végül Cselovszki Zoltán lett az elnök (mi politikai kinevezettet láttunk benne). A kiállítás talán kedden nyílt meg. Az előtte való hétvégén még nagyon sok munka volt vele. Én akkor szinte ott laktam a hivatalban, és így néztem végig ezt az elnökváltást, ami egy teljes korszakváltásként jelent meg előttünk. Egy pillanat alatt lecserelétk az egész portaszolgálatot, az új elnök hozta a tanácsadóit, és amíg állítottuk fel a kiállítást, egy pillanat alatt belakták az egész épületet, amihez semmi közük nem volt. Aztán megjelent a katalógus, immár Cselovszki felelős kiadói megjelölésével – ő azonban nem volt tisztában vele, „új fiúként” milyen esélyt is kapott a kiállítással, nem használta ki az abban rejlő propaganda lehetőségét.

Utána a kommunikáció – nem a hivatali, hanem a tudományos-szakmai közélet kommunikációja – szintjén a „táguló körök” terminus valóban nagyon gyorsan bekerült a köztudatba, vagyis találónak bizonyult, amit Katával kigondoltunk. Valójában az egész műemlékvédelem történetére alkalmazható, hiszen a 19. századtól így működött a műemlékállomány „fiatalodása”, az új szempontok bevonása. Az, hogy a kiállítástól sikerült a műemlékké nyilvánítások felé továbblépni, annak tudható be, hogy Győr Attila⁷⁵ lett a Védési Osztály vezetője, aki erősen ambicionálta ezt a törekvést, és a listát is használta. Utólag persze kiderült, hogy hiába tartalmazott az kétezer tételt, mégis hiányos volt. Nem voltak benne a budai vár bizonyos épületei, amiket most lebontanak. Ezek belekerülhettek volna, de hát semmilyen lista nem tökéletes, természetesen.

Amikor a törvényi szabályozás lehetővé tette volna, történt egy kísérlet arra vonatkozólag, hogy az egész gyűjtést helyezzük listás védelem alá. A gyakorlatban ez azt jelentette volna, hogy ha valamelyik épületen bármiféle beavatkozást terveznek, abban az esetben a műemlékvédelmi hatóságnak kell egy eljárás során nyilatkoznia, hogy fenntartja-e a védelmet, esetleg kiszélesíti-e „rendes” védelemmé. Ez valójában a hatósági munkatársak ellenállásán bukott el. Ők úgy érezték, túl sok feladatot jelentene nekik ennyi épület, másrészt azt mondták, hogy a listás védelem felhívás a keringőre, mert így ezeket az emlékeket, még mielőtt valódi műemlékké válhatnának, gyorsan átépíthetik vagy eltüntethetik. Biztosan nagyon sok olyan épület volt a listánkon, amelyik ilyen problémát nem okozott volna. Több budapesti foghíjbeépítés, számos

⁷⁴ Bujdosó Győző (1967–), építészmérnök, az OMvH munkatársa volt.

⁷⁵ Győr Attila (1969–), művészettörténész. 2001–2012: az OMvH, majd a KÖH Védési Osztályának vezetője, 2012–2015: a Forster Központ Tudományos Főosztálya vezetője.

hat-nyolc-tíz emeletes lottóház és lakóház például nincsen veszélyben, mert a kiváltásuk olyan pénzügyi kereteket igényelne, ami egyszerűen nem tenné rentábilissá azt, hogy egy ugyanakkora házat építsenek a helyükre. Bizonyos dolgokban viszont segítséget jelenthetett volna a listás védelem, mondjuk a képzőművészeti részletek vagy az ablakkeretek, az erkélyek egységes kezelése szempontjából. Ebből nem lett semmi, így maradt az, hogy egyenként kellett volna az általunk összegyűjtött emlékeket védetté nyilvánítani. Nincs pontos információm arról, hány esetben történt ez meg, de két-három tucatnál több épületet biztosan nem sikerült levédeni a listánkról, vagy talán még ennyit sem. Főleg az 1950–1960-as évek épületeinek a védelme problémás, miközben ezeket állandó veszély fenyegeti, hiszen a politika finoman szólva sem kedveli ezt az építészeti stílust. Hozzá kell tennem, hogy óriási mennyiségű épület közül kellene megtalálni azt a viszonylag keveset, amely érdemes a védelemre, ugyanis a korszak átlagszínvonala korántsem volt olyan magas, mint a historizmusé. A 19. század utolsó harmadának és a századfordulónak körülbelül ötezer olyan emléke lehet Budapesten, amire bizonyos szinten kiterjeszhető lenne a védelem. A szocialista korszakból messze nincs ennyi, viszont azt a néhány tucatot vagy százat, ami szerintem sok szempontból világszínvonalú, azt igenis le kellene védeni. De nincs ilyen törekvés mostanában.

KG: Tudományos kutatásai hogyan, mely pontokon kapcsolódtak össze a műemlékes munkákkal? Olyasmire gondolok, minthogy fő kutatási területét a középkori síremlékek jelentik, ezzel együtt pedig nagyon sok temető védésére tett javaslatot.

LP: Sallay Marianne kapcsán azt mondtam, komoly szabadságot kaptunk tőle. Amikor az OMF-hez kerültem, az egyetemi szakdolgozatom és az ahhoz kapcsolódó kutatások miatt a középkori síremlékek katalógusának előkészületei már a tarsolyomban voltak. Ezt a munkát Marianne abszolút támogatta, időnként a munkatervbe is bekerült, és soha a legcsekélyebb korlátot sem szabtak nekem mondjuk a kiszállások tekintetében, vagy ha télen szerettem volna végignézni a Budapesti Történeti Múzeum pinceraktárait. Olyankor fél napokat ott töltöttem, majd' megfagytam. A középkori síremlékek témaköre más tekintetben is kapcsolódott a hivatali kutatási munkámhoz. Horler Miklós és Koppány Tibor már a '70-es években kezdeményezték a műemléki kőanyagok vizsgálatának elindítását, illetve, hogy az akkor korszerű szemlélet szerint a műemlékek részének tekintett kőfaragványok katalógizálása is megkezdődhessen. Erre hosszas vajúdas után az OTKA-program segítségével nyílt lehetőség, valamikor a 80-as évek második felében-végén. Feld Istvánnal és Szekér Györggyel együtt azonnal bevontak ebbe a munkába, és egy idő után kiderült, hogy a sírkövek kapcsán nekem is vannak hasonló tematikus vizsgálataim. Egy visegrádi konferencián tartottam egy előadást a vörösmárványról, amiről elmondtam, milyen nagy szükség lenne az osztrák és a magyar kőanyag összevetésére, illetve elkülönítésére. Aztán évekkel később megkeresett Tóth Mária,⁷⁶ hogy egy hallgatója, Pintér Farkas⁷⁷ szakdolgozat

⁷⁶ Tóth Mária (1946–2021), geofizikus, egyetemi tanár. 1970-től az MTA Geokémiai Kutatólaboratóriumi-mának, később Kutatóintézetének munkatársa volt.

⁷⁷ Pintér Farkas, geológus. 2005-től az ÁMRK tudományos laboratóriumában dolgozott. 2008 óta a

formájában feldolgozná a témát. Ez a munka komoly eredményeket hozott, és ma már különféle természettudományos módszerekkel meg tudjuk különböztetni ezeket a kőanyagokat.⁷⁸

Tehát bizonyos mértékig maga a középkori kutatási téma is betagozódott a hivatali feladatok közé. Amikor bejött egy akta a Tudományos Osztályra, azt ki kellett szignálni valamelyik kollegára. Idővel egyre többen lettünk, és a feladatok száma is nagyon megnőtt, ezért olyan módja alakult ki a munkamegosztásnak, hogy mindannyian egy-két ügyéért feleltünk, és az válaszolt a kérdésre, akinek a megyéjéből érkezett. Aztán úgy alakult, hogy – a területi leosztástól függetlenül – én kaptam meg a temetőket, amiben még egy tényező közrejátszott: a műemléki topográfia. Koppány Tibor vezetésével elindult a Veszprém megyei topográfia, és amikor megkérdezték, mivel vennék részt a munkában, mi az, ami a térségben érdekel, akkor azt mondtam, hogy a templomromok, a temetők és az útmenti szobrok, keresztek. Nagyjából másfél évtizeden át minden nyáron rendszeresen jártam a terepet, és úgy másfél folyóméternyi anyagot gyűjtöttem össze. Ez több száz temetőt érintett, ugyanis van olyan falu, amelyben három-négy is található. Eléggé bedolgoztam magam a témába, itt a kőanyagok 19. századi használata, a mesterjelzések és a módszertan érdekelt. Egy tanulmányt is írtam erről a Komárik Dénest köszöntő kötetben, ebben a Veszprém megyei piacörzetek anyaghasználatát, stílusát vizsgáltam.⁷⁹ Ennek hatására idővel nekem szignáltak az ehhez kapcsolódó feladatokat, és az ország bármely temetőjének az ügye nálam landolt.

Veszprém megyében kiderült, majd országos szinten is beigazolódtott, hogy a katolikus és a református temetők a 20. század folyamán még a falvakban is erőteljesen átalakultak. Nagyon ritka, hogy egy katolikus temetőrész a temetőkereszt körül intakt, 1900 körüli állapotában áll még ma is, mert amikor fogyott a hely, a régi sírokat felszámolták. Ám ahogy jöttek a hivatalhoz a különböző megkeresések, kiderült, hogy a zsidó temetők nem alakultak át. Ez egyrészt vallási okokkal magyarázható (a zsidó vallás nem engedélyezi a sírok megszüntetését), másrészt a holokauszt következményének tudható be. Így leginkább a zsidó temetőknek a védésével kapcsolatos javaslatokat kaptunk. Ez persze nem úgy zajlott, hogy én valahová elmentem, láttam egy temetőt, és azt mondtam, hogy ezt védeni kellene, hanem mindig a beérkezett ügyek nyomán történtek meg a szükséges lépések. Hamar felismertük ugyanis, hogy csak akkor lehet egy temetőt vagy temetőrészét védeni, ha azt a helyi közösség, például

Bundesdenkmalamt munkatársa.

⁷⁸ Pintér Farkas – Szakmány György – Lóvei Pál – Tóth Mária – Demény Attila: „Vörös márvány” faragványok nyersanyaglelőhelyeinek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 53–70.; Pintér Farkas – Szakmány György – Demény Attila – Tóth Mária: „Vörös-márvány” műemléki kőanyagok eredetének kutatása. *Földtani Kutatás*, 38, 2001, 2. 21–23.; Lóvei Pál – Pintér Farkas – Bajnóczi Bernadett – Tóth Mária: Vörös és fehér díszítőkövek, kristályos és metamorf mészkövek, márványok (műemléki kutatások természettudományos diagnosztikai háttérrel 1.). *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 75–82.

⁷⁹ Lóvei Pál: Kőfaragók és piacörzeteik a Balatontól északra a 19. században és a 20. század első felében. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004. 135–149.

az önkormányzat kezdeményezi, és végig is akarja vinni, vagy létrehoz egy olyan társadalmi bázist, amelyik ezt igényli. Sorra érkeztek a feladatok, én pedig egy olyan programot alakítottam ki (annak megfelelően próbáltam kezelni az ügyeket), hogy az ország különböző területein, mindenfelé legyenek védett temetők, reprezentálva a helyi kőfaragást, a kőanyaghasználatot, vagy akár az országos hatásokat. Így egy tucatnyi temetőt védetté lehetett nyilvánítani.

KG: Milyennek látta/látja a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatát, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságát?

LP: Azt hiszem, e téren nagyon jelentős hibákat követtünk el. A tudományos rész felől közelítve: bár komoly eredményeket értünk el a falkutatással, mégsem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy ennek jelentőségét minél szélesebb körökben ismertté tegyük. Persze, tartottunk vezetéseket, részt vettünk konferenciákon, olyanokon is, amelyek a helyi közösségeket is megszólították, de valószínűleg még ennél is sokkal többet kellett volna tennünk a népszerűsítés érdekében, például napilapokban publikálni. A hivatal ezt ráhagyta a kommunikációs részlegre, ahol a rendszerváltás után kiváló újságírók, művészettörténészek, építészek dolgoztak, de valamiért mégsem sikerült igazi eredményeket elérni. Talán ennél jóval több befektetett energia árán sem sikerült volna, mert az, ami Dercsényi Dezsőéknél működött, azt mi biztosan nem tudtuk volna megcsinálni. Nekik bizonyos szempontból könnyebb dolguk volt, bár a kormányzati támogatást ők sem kapták meg automatikusan, ahhoz Dercsényi zsenialitására volt szükség.

Az 1950-es évektől volt egyfajta társadalmi érdeklődés a műemlékügy iránt, amit később a hivatal a Népfronttal és egyéb szervezetekkel együttműködve próbált megtartani. Szemléletes, hogy Ráday Mihály milyen komoly pusztításokról számolt be a műsorában. Ebben az is benne volt, hogy ő az elsők között ismerte fel, a historizmus emlékei érdemesek a műemléki védelemre, a műsorában pedig ezt próbálta propagálni. De az általa végzett munka sem teremtett igazán komoly társadalmi bázist ennek a tevékenységnek; sokkal több volt az ellendrukker, a rendszerváltást követően az önkormányzatok, a politikusok, a tulajdonosok, a beruházók, az építészek (tisztelő kivételnek) sajnos mind ellenünk dolgoztak.

KG: Tudna-e mondani néhány olyan helyreállítást, aminek a tudományos előkészítésében szerepet vállalt, és mint helyreállítást jó példának tartja, és tudna-e mondani a közvetlen közelmúltból olyan helyreállítást, amiről úgy gondolja, hogy jól sikerült?

LP: A fertői Muzsikaház helyreállítását ma is nagyon jónak tartom: használható az épület, működik benne az önkormányzat, a zeneiskola. A soproni Szent György utca 12-14. Nándori Klára által tervezett helyreállítása szintén mintaszerű,⁸⁰ ahogy a győri munkáink nyomán is nagyon szép dolgok születtek. Én a Liszt Ferenc utca 1., 10. és a 22. számú épületet kutattam, amelyek helyreállításai ma is vállalhatók.⁸¹

⁸⁰ Nándori Klára: Eggenberg ház és az evangélikus konventház, Sopron. *Magyar Építőipar*, 35. 1986. 76-78.

⁸¹ Szócs Sándor - Persa András - Horváth Imre: *Győr, Liszt Ferenc utca 1. Felújítás. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Győr, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 18696; Heincz Péter: *Győr, Liszt Ferenc utca 10. Felújítás. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Győr, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 18862.

16. Tiszafüred, zsidó temető, 2004 © Lóvei Pál felvétele
- MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 213.427N

Bizonyos sikereket is elértem. Ide sorolom a Liszt Ferenc utca 1. hatalmas 18. századi fedélszékének megtartását. A szerkezet komoly statikai problémákat okozott, azonban a falkutatás során sikerült meghatározni az épület erővonalait, sikerült statikailag végiggondolni, mi okozhatja a süllyedést, feltérképezni, hol süllyed, hol nem süllyed, így végül megmenthettük a fedélszékét. A helyi tervezőiroda és a tervező nem vállalta fel annak megtartását, ezért a hivatal – azt hiszem, már GMK-munkaként – végezte el a fedélszék megóvását Vándor András közreműködésével.⁸²

Ami a legújabb helyreállításokat illeti: az egyik, amelyiket ebben az évben láttam és nagyon szép lett, az a nádasldadányi kastély, a másik pedig a bajnai. Illetve, hogy egy kicsit régebbi példát is mondjak: a dégi kastélypark. Ezek mintaszerű helyreállítások. Jóllehet, a korábbi munkáknál – nemcsak a saját, hanem a kollegák kutatásai nyomán, illetve az évtizedeken át tartó tervtanácsi részvételnek köszönhetően (a műemléki tervtanács az 1990-es évek második felétől a műemléki szervezet tönkretételéig nagyon fontos, bátor szellemi-szakmai fórum volt, ezért aztán sok bírálat, a végén már rendszeres mőszerolás érte) – sokkal jobban beleláltam abba, hogy egy felújítás során mi maradt meg az épületből, és mi az, ami eltűnt, vagy esetleg kicserélték. Hogy a vakolat mit fed el, azt most egy új helyreállításnál kevésbé látom át. Hogy a bajnai kastélynál milyen mennyiségű betont használtak fel, és hogy mennyi benne az új fal, azt nem tudom megítélni, viszont hosszú távon jelentősen befolyásolhatja a helyreállítás értékelését. Az idén látottak közül ezeket abszolút minőséginek tartom, ugyanakkor rengeteg pusztítással is szembesül az ember, sajnos sokkal többel, mint értékelhető helyreállítással. Az pedig, ami műemlékvédelem címkével zajlik nem-műemlékvédelem tárgyában, az borzalmas.

⁸² Vö.: Vándor András: Műemléki fedélszerkezetek helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 33. 1984. 288–289.

KG: Végezetül az utánpótlás kérdése. Mit üzenne egy pályakezdő műemlékes művészettörténésznek?

LP: Az az inkubátor-rendszer, amiben mi Dávid Ferenc és Sallay Marianne jóvoltából dolgozhattunk, most nem létezik, sőt, elképzelhetetlen. Az egyetemeken hivatalosan biztosan többet lehet tanulni a műemlékvédelemről, mint amire nekünk lehetőségünk nyílt, ugyanis akkor nem volt műemlékvédelem tantárgy vagy szakirány (akik mégis beszéltek róla, azok egészen kitűnő oktatók voltak). Hogy ebből miképpen lehet manapság egy tudományos karriert felépíteni, hogy milyen intézményekben és hogyan tanulja meg egy fiatal azt, ami csak a gyakorlatban sajátítható el, erre én ma már nem látok rá.

Amikor hallgatóként a Természettudományi Karról próbáltam bejutni a művészettörténet szakra, nagyon nehezen ment (ez nem a Művészettörténet Tanszéken múlt, hanem a Tanulmányi Osztályokon és a Dékáni Hivatalokon), de végül sikerült. Akkor Marosi Ernő azt mondta az elsőéveseknek, akik éppen a művészettörténet szakra (akkoriban B szak volt, egy év előkészítő után lehetett csak felvenni) igyekeztek, hogy vegyenek példát rólam, mert ha nem lehet bemenni az ajtón, akkor be kell mászni az ablakon. Ezt tudom mondani a mostaniaknak is. Ha úgy érzik, ez az, amivel nagyon szeretnének foglalkozni, akkor próbáljanak meg minden kikaput megtalálni, és a lehetőségeket saját maguk számára feltárni. Ebben persze sok segítséget kaphatnak a tanáraiktól is. De ahhoz, hogy az információk birtokába jussanak, meg kell ismerniük már végzősként az intézményeket, a műemléki gyűjteményektől kezdve a kormányhivatalokig, mindent. Ehhez valószínűleg meg kell próbálni bejutni az ablakon.

KG: Nagyon szépen köszönöm!

LP: Köszönöm szépen!

„A JÓ MUNKÁHOZ AZ IS KELL, HOGY AZ EMBER JÓL ÉREZZE MAGÁT”

INTERJÚ SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA ÉPÍTÉSZMÉRŐKKEL¹

F. Dóczy Erika: Hogyan emlékszik vissza az egyetemi évekre, mikor került az érdeklődése homlokterébe a műemlékvédelem?

Schőnerné Pusztai Ilona: Nekem már gyerekkorom óta kedvenc tárgyam volt a történelem. Érdekelte a középiskolában is, de amikor érettségiztem, mégsem a bölcsészkarra jelentkeztem. Abban az időben, 1953-ban, két okom is volt rá, hogy ne oda menjek. Az egyik: politikailag elkötelezettnek kellett volna lennem az uralkodó ideológia irányába. Ennek én abszolút nem feleltem meg. A másik ok az volt, hogy akkoriban volt egy ún. szakérettségis képzés. Ez azt jelentette, hogy olyan fiatalok, akik szegénységükből kifolyólag vagy egyéb okok miatt nem lehettek középiskolások, kaptak egy kétéves középfokú képzést, és letlehettek egy érettségit. Elsősorban ezeket a szakérettségiseket vették föl a főiskolákra és az egyetemekre, és a bölcsészkaron kis létszámú évfolyamok voltak. Miután úgy tűnt, ez a lehetőség számomra nem elérhető, az építész szakmát választottam. A rajzi képességem megvolt hozzá, és úgy gondoltam, hogy ezt végig tudom csinálni. Már másodéven kiderült, hogy ez telitalálat volt! Az első építészettörténeti előadásnál megtaláltam azt, ami nekem később a hivatásommá vált. Elég szoros kapcsolatba kerültem az építészettörténeti tanszékkel. Akkor ugyanis, az ötvenes évek elején, három építészettörténeti tanszék volt az egyetemen.² Az egyiket Major Máté professzor,³ a másikat Rados Jenő tanár úr, a harmadikat Pogány Frigyes professzor úr⁴ vezette. Én leginkább a Pogány-tanszékhez tartoztam, több alkalommal is vizsgáztam a professzor úrnál, és a diplomaterveket náluk készítettem ötödmagammal. Ez 1958-ban volt, akkor már létezett a műemlékfelügyelőség, amely 1957-ben alakult ebben a szervezeti formában. Ahhoz, hogy a diploma-

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. augusztus 4-én. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Mezős Tamás: Az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, valamint jogelődjeinek professzorai 1945-től napjainkig. In: *150 év - 150 rajz. A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék másfél évszázada*. Szerk. Gy. Balogh Ágnes et al. Budapest, 2021. 69.: „Az egykori három építészettörténeti tanszék (Ókori, Középkori és Újkori Tanszékek) megléte 1957-ig valamilyen formában igazolható, a tanszékek pontos elnevezése és a tanszékvezetők személye esetenként bizonytalan.”

³ Major Máté (1904–1986), építész mérnök, egyetemi tanár, az MTA tagja. Tagja volt a CIAM magyar szekciójának. 1950–1951 között a BME Építész mérnöki Karának dékánja, 1972–1975 között Építészettörténeti és Elméleti Intézetének igazgatója volt.

⁴ Pogány Frigyes (1909–1976), építész mérnök, egyetemi tanár. 1953-tól az Építészeti Tanács főosztály-vezetője, majd a hivatal megszűnése után az Országos Építési Hivatal műemléki osztályának vezetője.

tervemhez a rajzokat megszerezhessem, föl kellett mennem a Felügyelőségre. Ott olyan szerencsém volt, hogy Erdei Ferenc – későbbi nagyon kedves kollégám – volt az, aki levitt a tervtárba, és borzasztó lelkesen mesélt arról a munkáról, amit ők végeznek. Úgyhogy attól a perctől kezdve soha nem volt kétséges, hogy én itt szeretnék dolgozni. Ez azért nem volt ilyen egyszerű, mert – noha a tanszéken kaptam javaslatot és elvi támogatást –, éppen akkor nem volt hely. De nem kellett nagyon sokat várnom, mert körülbelül három hónap múlva szervezték a Kivitelezési Osztályt, és oda kerestek férfi kollégát felvételre. Miután én épp akkor menyasszony voltam, a vőlegényem nagyon ügyesen azonnal jelentkezett. A meghallgatásra pedig már ketten mentünk, és kiderült, hogy én akarok odakerülni. Végül is sikerült az igazgató elvtársat⁵ meggyőzni, és megalakult az én személyemmel és Ágostházy Lászlóval⁶ – összesen ketten voltunk – a Kivitelezési Osztály.

FDE: Mi volt a diplomamunkája?

SPI: A gyöngyösi Orczy-kastély. Azért volt érdekes, mert valami modernet is kellett tervezni, függetlenül attól, hogy az Építészettörténeti Tanszéken voltunk. Úgy adták ki a feladatot, hogy a kastélyban múzeumi funkciót kell kialakítani, közben a parkban egy kis bábszínházat terveztem, amiből természetesen soha semmi nem lett. Úgy tudom, hogy ez a diplomaterv azért valahol itt, a mélységes-mélységes gyűjteményekben még megtalálható, mert ide került végül is a műemlékfelügyelőségre.⁷

Kovács Gergely: Említette, hogy a diplomamunkájához a hivatal tervtárát is használta. Mi mindketten a tervtárban dolgozunk, és nagyon kíváncsiak lennénk, hogyan emlékszik vissza, milyen volt akkor a gyűjtemény, kik dolgoztak ott?

SPI: Még tulajdonképpen gyerekcipőben járt az egész Felügyelőség. Természetesen, mint minden ilyen intézménynél, itt is volt gazdasági és személyzeti osztály. A szakmával három részleg foglalkozott. A Tudományos Osztályt Entz Géza professzor úr vezette (ide tartozott a fotótár és a könyvtár is), a másik osztály az Építészeti Osztály volt, Gerő László vezetésével (ide tartozott a tervtár.) Itt viszont az építész kollégák nem csak terveztek, hanem ők voltak egyben a területi felügyelők is. Általában két megyénként volt egy-egy felügyelő, és a tervezési feladataikat azokban a megyékben végezték, ahol felügyelők is voltak. A Kivitelezési Osztály pedig, mint már említettem, két főből állt, és a Várgondnoksághoz tartoztunk (a Várgondnokság vezetője volt az osztályvezetőnk).⁸ Akkor indultak a palotai beruházások meg a Mátyás-templom első felújítása is, úgyhogy ez egy kis beruházó-kivitelező részleg volt. Összesen négy építésvezetőség volt: kettő, a soproni és a

⁵ Gólya József

⁶ Ágostházy László (1931–2014), építész mérnök. 1958-tól az OMF főépítésvezetője, 1960-tól a VÁTI tervezője, később műteremvezetője volt. 1991-től 1997-ig az Ybl Miklós Műszaki Főiskola Település Intézetét vezette.

⁷ MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 84587. A kastélyba valóban múzeumi funkció került: 1957 óta ad helyet a Mátra Múzeumnak, az átalakítást Gömöri József tervezte.

⁸ Vö.: Valter Ilona: Schönerné Pusztai Ilona hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 290.: „Nagyon szűk keretű Kivitelezési Osztály volt ez 1959-ben, mert Ágostházy Lászlóval ketten alkottuk. Együvé tartoztunk a Várgondnoksággal, és Kollár Gyula volt a közös osztályvezetőnk.”

1. Schönerné Pusztai Ilona, 2022

sümegei Ágostházy Lászlóhoz tartozott, a pécsi és az egri építésvezetőség pedig hozzám. Ez azonban egy nagyon rövid időszak volt, mert aztán szétvált a Felügyeleti és a Tervezési Osztály, és 1962-ben Horler Miklós vezetésével megalakult az a Tervezési Osztály, ahová én is átkerültem a Kivitelezési Osztályról.

KG: Említette Ágostházy László, illetve Erdei Ferenc és Gerő László nevét. Kik voltak még azok ebben a korai időszakban rajtuk kívül, akikkel szorosan együttműködött, és ki volt nagy hatással Önre?

SPI: Ó, hát egy rendkívül kedves, nagyon barátságos, és úgy lehet mondani, hogy komoly baráti közösség volt akkor az Országos Műemléki Felügyelőség. Nem voltunk nagyon sokan. Az akkori korszak három legnagyobb egyéniségét igazán nagyon tiszteltem. Az egyik Dercsényi Dezső volt, aki az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban közreműködött abban, hogy az OMF megalakulhatott, majd mint felügyeleti hatóság segítette továbbra is a szakmai munkát. Aztán végül volt olyan időszak is, amikor ő vezette az intézményt. A másik természetesen Entz tanár úr volt, aki olyan főnök volt, hogy mindenki fel tudott rá nézni; a tudása, az emberi magatartása miatt kiemelkedő egyéniség volt. Nagyon-nagyon sok dolog, ami ma már eredménynek mondható, az ő nevéhez, illetve azokhoz a fiatalokhoz kötődik, akiket ő vezetett be a szakmába. Akkor kezdődtek a régészeti feltárások, azokból is nagyon kevés volt még. Ott is több kezdő volt ásatásvezető, és Géza kijárt hozzájuk, segítette és támogatta a fiatalokat. Nagyon népszerű volt a saját osztályán. Gerő László nagy tudású, jó humorérzékkel rendelkező ember volt, és olyan egyéniség, akit az építésszek általában tiszteltek. Ő nem sokáig volt főnök, ezt azért megemlíteném. Még 1961-ben, odakerült egy új kivitelezési osztályvezető, aki a 22-es Építővállalattól jött,⁹

⁹ „1960-ban alakult meg az önálló Kivitelezési Osztály Heincz László osztályvezetővel, aki a 22-es

2. Schönerné Pusztai Ilona © MÉM MDK,
Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899

tály éléről. Attól kezdve ő csak, mint műemléki tanácsadó maradt a Felügyelőség, és szerkesztette a *Műemlékvédelem* című folyóiratot, tulajdonképpen egészen haláláig, és amíg Bardoly István át nem vette ezt tőle.¹² Az új Tervezési Osztály már Horler Miklós vezetésével alakult, ő 1962-ben került oda, és az akkori építész osztály kettévált. Voltak, akik ott maradtak a felügyeleten, közülük Détsy Mihályt említeném, akit nagyon-nagyon szerettem, és nagyon jó és kedves kollégám volt. A többiek átkerültek a Tervezési Osztályra. Amikor odakerültem, még nem voltak műtermek, én Sedlmayr János munkatársa lettem, a Salamon-toronynál induló tervezési munkáknál.

Őröla szeretnék többet beszélni, mert ő volt az a munkatársam, aki mellett másodkezes tervező voltam, és akitől úgy búcsúztam el, hogy én voltam az osztály vezetője, ő volt az osztályvezető-helyettes. Sedlmayr János egy rendkívül színes és nagyon-nagyon nagy tudású építész volt, szintén gyerekkorától elkötelezett. Az iskoláit Sopron

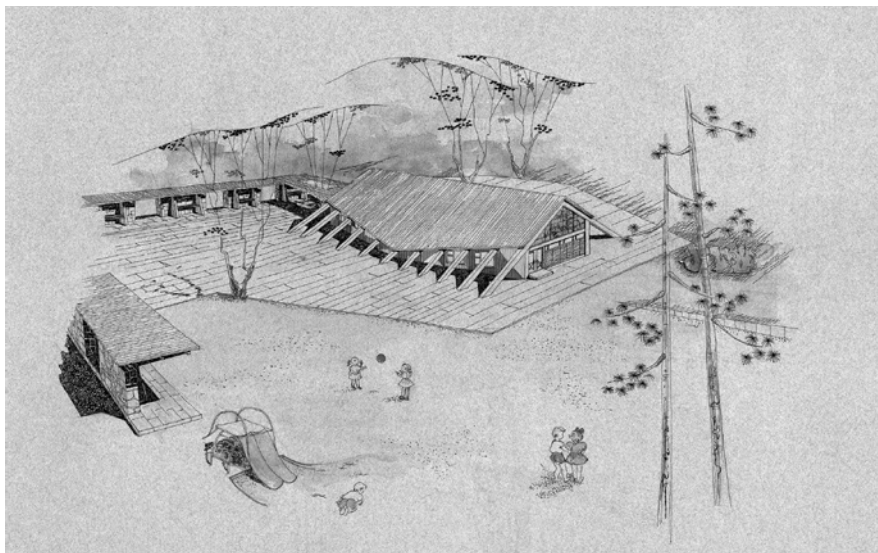
és egy csomó kollégát is hozott magával. Ez egy bizonyos szemléletváltást eredményezett, mert ők mind párteberek voltak. Volt egy nagyon csúnya politikai vizsgálat, ami hónapokig tartott, és nem igazán tudom megmondani, hogy mi váltotta ki, mi volt az indító oka, de tény, hogy mi, akik egyáltalán nem voltunk érintettek, mi is nagyon sokat szenvedtünk, különböző kihallgatások és fenyegetések miatt.¹⁰ Végül is az eredmény az lett, hogy az akkori főmérnökünket, Párkányi Mihályt¹¹ fegyelmi úton eltávolították, és Gerő Lászlót leváltották a Tervezési Osztály éléről.

Építőipari Vállalattól jött hozzánk.” – Schönerné Pusztai Ilona: Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 344-345.

¹⁰ „1961-ben a Párt- és Hivatalvezetőség fegyelmi vizsgálatot kezdeményezett egyes középvezetők ellen. Azt, hogy valójában mi volt az oka, nem tudom. Lehet, hogy a régi munkahelyén állítólag »kinyírós« Heincznek nevezett új pártvezetőségi tag indította el. [...] Az 1960-as évek első fele volt az ideje az OMF végleges szervezeti kialakulásának. Gólya elvtárs, majd Heincz László is eltávozott az intézménytől.” – ld.: Schönerné Pusztai 2019. i. m. 345. A 22-es építővállalat hivatalos elnevezése: ÉM 22. sz. Állami Építőipari Vállalat MSZMP Bizottsága.

¹¹ Párkányi Mihály (1924–1991), építész, címzetes egyetemi tanár, a műszaki tudományok doktora. 1949–1955: az Építéstudományi Intézet tervezője, majd az Építészeti Tanács titkárságán főmérnök. 1955–1961: az Országos Műemléki Felügyelőség igazgatóhelyettese; 1962–1970: Lakóterv-nél tervező-kutató, majd 1974-ig az MTA Természettudományi Főosztályának vezetője.

¹² Bardoly István 2011-ben vette át a *Műemlékvédelem* szerkesztését Merhán Orsolyától, aki 2002-től végezte ezt a feladatot.

3. Gyöngyös, Orczy-kastély. A parkba tervezett bábszínház távlati képe
© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 84587

ban végezte, Sopronhorpácson gyerekeskedett, ott volt az édesapja a Mezőgazdasági Kutatóintézet vezetője. Cukorrépa nemesítéssel foglalkozott, úgy tudom, többszörös állami kitüntetett volt.¹³ 1956-ban az egész család elhagyta Magyarországot, átmentek Ausztriába, és tulajdonképpen csak Sedlmayr János maradt itt a családból (a továbbiakban az ő közismert nevén, mint Hanzit említeném). Amikor 1963-ban megalakult a három műterem, amit Koppány Tibor, Erdei Ferenc és Hanzit vezetett, akkor egy percig sem volt kétséges, hogy én az ő műtermében fogok dolgozni. A műteremvezető mellett még két-két építésztervező, egy technikus-szerkesztő segéderő és egy műszaki rajzoló dolgozott. Az osztályon társaink voltak a szakági tervezők is (statikus, kerttervezők, épületgépészek). Ez a felállás lényegében – bár a műteremvezetők is változtak, a taglétszám is változott, hiszen egyre többen lettünk, de – megmaradt egészen végig, amíg az OMF ezen a néven funkcionált. Harmincegy évig dolgoztam ott, az nagyon sok idő, rengeteg kollégával találkoztam, nagyon kellemes és nagyon jó munkatársaim voltak.

FDE: Még az elejéhez visszakarodnánk egy kérdés erejéig: 1959-ben kezdődött az ún. *Távlati tervek* elkészítése, és ebben is részt vett.¹⁴

SPI: Hát, ez nekem nagy kedvenc témám. Az a helyzet, hogy a Kivitelezési Osztályon nekünk kettőnknek azért olyan rengeteg sok elfoglaltságunk nem volt. Engem tavasszal kölcsönadtak, és mindig ősszel mentem vissza a Kivitelezési Osztályra.

¹³ Kurt Sedlmayr (1900–1965), Kossuth-díjas növénynemesítő, növénybiológus, az MTA tagja. Nagybátyja, Hans Sedlmayr (1896–1984) nemzetközileg elismert művészettörténész.

¹⁴ Dümmerling Ödön: A magyar műemlékvédelem távlati terve. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 252–253.

Ez a *Távlati terv* a minisztérium által elrendelt feladat volt. Akkor minden intézménynek kellett egy hosszabb időre szóló intézkedési vagy munkatervet készítenie. Ehhez – lévén, hogy a műemlékfelügyelőségnek akkor nem volt még nyilvántartása – le kellett járnunk az országban az összes műemléket: felmérni, hogy milyen állapotban vannak, milyen az értékük, és hogy egyáltalán mekkora és milyen az a szám, amivel foglalkozni kell. Csoportok alakultak, minden csoportban egy építész, egy művészettörténész vagy régész és egy fotós volt. Majdnem két teljes évig ezekben a csoportokban dolgoztam. Akkor nem voltak gépkocsik, összesen két autója volt a műemlékfelügyelőségnek, az egyik az igazgató elvtársé volt, a másik pedig nagyon ritkán állt rendelkezésünkre. Mentünk vonaton, kölcsönkért autóval, de mentünk gyalog is. Tényleg mindenki lelkesen végezte a feladatát. És ez egy olyan hatalmas ismeretanyag! Azoknak a fiataloknak, akik egész életükben a műemlékekkel szeretnének foglalkozni, szinte ajánlanám, hogy valami ilyesmiben vegyenek részt. Nemcsak azért, mert fel kellett mérni (nagyjából volumenben meg kellett határozni), hanem mert értékelni is kellett az épületeket, tehát nemcsak műszaki ismeretet, hanem stílusismeretet is szereztünk. Az ember megtanulta, hogy Magyarországon milyen értékű, milyen korból való, a maga korszakában milyen minőséget képviselő műemlékek vannak. És közben össze is melegedtünk egymással, mindenki megismerte a munkatársait, összebarátkoztunk. A későbbiekben nagyon-nagyon sokat jelentett, hogy így indult el az a zömében húszéves korban lévő szakembertársaság, akik közül nagyon sokan nyugdíjas korukig ott maradtak.

FDE: A munkacsoportok tagjai állandóak voltak, mindig ugyanazokkal járt ki- szállásra?

SPI: Nem, területekre szerveződünk. Voltak ilyenek, mint én, akik nem kötődtek területhez, de voltak olyanok is, akiknek a saját területükön nagyobb volt az ismeretük. Itt most elsősorban művészettörténészekre gondolok, mert az építész szakfelügyelők mellett a művészettörténészeknél is ki volt osztva az ország. Úgyhogy kellett változtatni. Aztán volt olyan is, hogy valakinek munkája volt, határidős terve, kutatása, akkor helyette beszállt valaki más, átszerveződtek a csoportok. Nagyon jó volt, és úgy érzem, hogy az én pályafutásomnál ez nagyon sokat jelentett. Akárcsak az, hogy két évig a Kivitelezési Osztályhoz tartoztam, mert így kerülhettem kapcsolatba azokkal a nagytudású építőmesterekkel, akik az építésvezetősegeket vezették, és nagyon-nagyon sok olyan szakmával, amit az egyetemen csak táblán meg könyvekből oktattak.

FDE: Említette már a visegrádi Salamon-tornyot mint az első komolyabb közös munkáját Hanzival. Milyen emlékeket őriz erről a munkáról?

SPI: Visegrád viszonylag közel van, ez nem olyan nagy baj. Hanzi munkáinak döntő többsége Sopronban, Kőszegen, azaz Győr-Moson-Sopron megyében vagy Vas megyében volt. Hogy miért őrá esett a választás, hogy Visegrádon a palota munkáit és a Salamon-torony tervezését elvállalja, azt nem tudom, mert az előbb történt, minthogy odakerültem. Rengeteget voltunk kint, nagyon sokat dolgoztunk együtt. Mindent fel kellett mérni, és ezek a munkák viszont már nem olyanok voltak, mint a *Távlati terv*nél, hanem precíz felméréseket kellett csinálni. Én őtőle nemcsak Visegrádon, később is nagyon sokat tanultam. Annnyira érzékeny volt a szakma iránt!

4. Középen Sedlmayr János, balján: Szikra Éva, Varga István, Teleki Katalin, Erő Zoltán, jobbján, hátul: Móga Sándor © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

Olyan szerkezeti tudása volt! És olyan nagyon jól tudta értékelni a periódusokat, hogy ebben szerintem vezető volt az egyébként tényleg nagytudású építész kollégák között. És hát a munkabírása! Rengeteget dolgozott, és elvárta a kollégáitól is, hogy nagyon sokat dolgozzanak, de ez nem volt baj, mert egy rendkívül kedves, szellemes és jó humorú ember volt, és az általa vezetett műterem híres volt arról, hogy ott mindig jó hangulat volt. Ebben a jó hangulatban mentek szakadatlanul a munkák, szerettünk bejárni, és azért én azt gondolom, hogy a jó munkához az is kell, hogy az ember jól érezze magát abban a közegben, amiben dolgoznia kell.

FDE: A Salamon-toronymnál a koncepció kialakításában, a tervezési folyamatban is részt vett?

SPI: Persze-persze, természetesen! A kezdetektől, majd a fiam születése miatt kihagyott szünet után még az utódokumentáció készítésében is dolgozhattam.

FDE: Nem sokkal korábban Szanyi József tervei is megszülettek,¹⁵ végül egy más koncepció szerint alakult a tervezés.

SPI: A visegrádi Salamon-torony elpusztult déli oldalának visszaépítése nem bonyult könnyű tervezési feladatnak. Még Schulek Frigyes kezdte el, és egy jó darabig meg is építette. Akkor még a historizáló műemlékvédelem volt a divatos,¹⁶ de a Schulek által megkezdett, eredeti anyagokból és formában való visszaépítés a 20. század második felére elvi okokból már nem volt elfogadható. Ez a fajta műemlék-helyreállítási módszer könnyen alapulhatott hipotéziseken, amelyek később összeolvadtak, és nehezen voltak

¹⁵ Szanyi József: A visegrádi Alsóvár. *Műemlékvédelem*, 3. 1959. 11–21.

¹⁶ Ehhez ld.: Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem*, 39. 1995. 81–97.

elválaszthatók az eredeti részekről. Egy teljes körű szemléletváltással kellett hozzáállni a folytatáshoz, amikor erre lehetőség nyílt. Az 1950-es évekre már elfogadottá vált a más anyagokból és megkülönböztetett formában történő kiegészítés. Szanyi József tervező az ötvenes évek végén a fentiek szerint nagyszámú tervváltozatot készített a témában, de ezek közül egyet sem sikerült a szakmai zsűriken elfogadtatni. Ahogy már említettem, 1962 elején alakult meg az önálló Tervezési Osztály, és elkülönültek a hatósági és tervezési feladatok. Szanyi József az új Műemlékfelügyeleti Osztályt választotta, majd rövid idővel később elhagyta a Műemléki Felügyelőséget. A Salamon-torony tervezése ekkor lett Hanzi feladata. Sedlmayr János tervezési szempontként szintén a 20. századi formában és anyaghasználatban gondolkodott, de Szanyi Józseftől eltérő felfogásban. Alapelveként azt tartotta fontosnak, hogy a középkori torony védelmi célokat is szolgált tömör, kifelé kevés nyílással tört tömegével, ezért a nyitott, modern felületkialakítás minden formáját elvetette. Az eredeti tömeghatás visszaállítását tartotta fontosnak, egyértelműen saját korának eszközeivel. Az építéshez kiválasztott anyag, a modern felületképzés mellett, a beton lett. Ennek több oka is volt. Az Olaszországból átvett, nálunk először a zsámbéki romon alkalmazott téglakiegészítés itt nem jöhetett számításba a túl nagy volumen miatt. Azonkívül az 1950-es években gyártott téglák minősége sem volt elég tartós.

Azt hiszem, máig is vita tárgyát képezi, hogy a Sedlmayr-féle kiegészítés vasbetonból készült. A vasbetont sokan szerették, mondjuk én nem ennyire, de voltak építész kollégák, köztük Hanzi is, akik nagyon, mert a beton képlékeny, könnyen formálható, egyszerűen kivitelezhető. Nem egy olyan merev dolog volt, mintha kőből, főleg faragott kőből ment volna a kiegészítés, ugyanakkor egy abszolút 20. századi anyag, ami nagy megkülönböztetés volt a korábbi építési periódusokhoz képest.¹⁷ Sedlmayr János szívesen alkalmazta a betont későbbi munkáinál is. Sokszor használta elpusztult boltozat bemutatásához, formaigényesebb építészeti részletek, például lépcsők építéséhez. Nagypál Judit, korán elhunyt kolléganőnk az ő tanácsára építette a soproni Tűztorony melletti védőépületet betonból.¹⁸ Általában az 1960-as, 1970-es években vált divattá ennek az anyagnak az alkalmazása. Példaként a Ferenczy Károly által tervezett diósgyőri vár elemeit, főként a rondella kiegészítését,¹⁹ valamint az Erdei Ferenc által tervezett veszprémi Szent György-kápolna védőépületét említeném.²⁰ Mára világossá váltak a betonkiegészítések hátrányai is. A mi éghajlatunk alatt a beton is korrodálódik, méghozzá nagyon csúnyán. Javítani nehéz és költséges. Ennél rosszabb, hogy nehezen bontható, és ha a betonkiegészítéseket bontani kell, ez sokszor történik a gyengébb szerkezetű történeti épületszerkezetek rovására.

¹⁷ „...az esztétikai vagy műszaki okokból elkerülhetetlennek minősített mindennemű kiegészítés építészeti alkotásnak minősül, s mint ilyen, korának jegyeit kell magán viselnie.” – ld.: *Karták könyve*. Gyűjt., vál., szerk. Román András, Fejérdy Tamás. Budapest, 2011. 17.

¹⁸ A soproni Tűztorony kibontásáról bővebben ld. a Vándor Andrással készült interjút jelen számban.

¹⁹ Ferenczy Károly: A diósgyőri várom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 163–254., különös tekintettel: 217–222.

²⁰ Guthel Jenő – H. Gyürky Katalin – Erdei Ferenc – Koppány Tibor: A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. *Műemlékvédelem*, 4. 1960. 136–143., különös tekintettel: 141–43.

**5. Visegrád, Salamon-torony, 2022 © Hack Róbert felvétele
MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 043.688D**

Visszatérve a Salamon-toronyhoz: én mégis azt gondolom, Hanzi a célját magas színvonalon elérte. A helyreállított épület tömegében és színében beleilleszkedik a település középkori együttesébe, annak értékes tagja. Azok a részletek, amik ott előkerültek, és amiből ő olyan szép bemutatást tudott csinálni a belsőségekben, történetesen egy modern eszközökkel megvalósított boltozat-rekonstrukciót, azok azért, én úgy gondolom, hogy nagyon sokáig megállják majd a helyüket.

1964-ben született meg a Velencei Karta.²¹ Nemcsak az ott vallott elvekkel értett egyet Horler Miklós, a mi főnökünk, hanem tevőlegesen is részt vett magának a kartának az előkészítésében. Természetes, hogy mi a Velencei Karta szerint dolgoztunk, ennek szellemében született a Salamon-torony helyreállítása is. Nagyon-nagyon sok tekintetben én a mai szent napig is vallom, hogy az egy nagyon helyes út volt, és jó irányba vitte annak idején a műemléki munkákat.

KG: Éppen a kartával kapcsolatban szeretttük volna a következő kérdést feltenni. A Tervezési Osztály három műterme egységes szemlélet szerint, a karta szemlélete szerint dolgozott, mégis, hogyha összehasonlítjuk mondjuk Sedlmayr és Koppány Tibor egy-egy helyreállítását, akkor tapasztalunk különbségeket. Egyetért-e Ön ezzel, és ha igen, miben látja ennek az okát?

SPI: Egyetértek. Én elsősorban azt tudom értékelni, ami nálunk volt, és arra abszolút rányomta a bélyegét a Sedlmayr János-féle szemlélet. Minden műteremvezetőnek megvolt a maga önálló elgondolása azzal kapcsolatban, hogy hogyan akar tovább dolgozni. Koppány Tibor kezdettől fogva sokkal inkább a tudományos vonal felé haladt, őneki rendkívül fontos volt a felmérés és a hiteles dokumentálás. A kollégái sokkal kevésbé foglalkoztak kiegészítésekkel és nagyobb volumenű helyreállításokkal, zömében kisebb műemlék-helyreállítások készültek az irányítása alatt, de ezek eltértek ettől a kemény, vasbetonos világtól, a szerkezeti megerősítést kivéve inkább bontható szerkezetek voltak. Erdei Ferinél más a világ: ő, mondhatni, mint modern építész volt virtuóz. Ami újat tervezett és amit modernként tett hozzá, az borzasztó színvonalas volt, és ők inkább ebbe az irányba mentek el, kevésbé foglalkoztak a dolog tudományos oldalával. Sokkal inkább a szépre és a végső kialakítás esztétikai megjelenésére koncentráltak. Én ezeket az eltéréseket éreztem. Aztán amikor Tibor elment tőlünk a Tudományos Osztályra az 1970-es évek elején, az ő helyére Mendele Feri került, aki elsősorban népi építész volt. Számára a precizitás volt a legfontosabb. Centiméter pontosságú, agyon-kidolgozott, gyönyörűséges felmérések születtek, de természetesen – az ő érdeklődéséből kifolyólag – egyéb témák mellett a népi építkezések felé csúsztak el a műterem munkái. Az elvek egyformák voltak.

A magyar műemlékeknek a döntő százaléka nem egy periódusban épült, és nem egységként, első állapotában maradt ránk, úgyhogy majdnem mindegyik kutatásra szorult. Ennek alapján meg kellett ismerni az építési periódusokat. A Sedlmayr-féle műteremben elég komoly követelmény volt, hogy a felmérésnél ott kell lenni az

²¹ A karta egy nemzetközileg elfogadott, a kulturális örökség szakszerű, fenntartható védelmét meghatározó ajánlás, amely a világ minden országában azonos szemlélet alkalmazását teszi lehetővé. Vö.: *Karták könyve* 2011. i. m. 16–18.

építészek, mert az értékeléshez ismernie kell az építés minden apró részletét, csínját-bínját, ami végül is a művészettörténész kollégák mellett mégiscsak az építés feladata volt. Ezért nagyon jól kellett tudnunk, ismernünk minden periódust. Nagyon sokszor kellett elméleti rekonstrukciókat csinálni. Azonban a hipotézis teljesen ki volt zárva. Semmi olyat nem építettünk, és nem építhettünk vissza, aminek a valóságáról nem voltak százszázalékos bizonyítékaink. Ez nem jelenti azt, hogy nem történtek ablakoknál, nyílászáróknál és egy csomó helyen olyan kiegészítések, amiknek megvolt a hiteles lehetősége, ami szerint meg lehetett csinálni. De ha nem akartunk tévútra kerülni, akkor el kellett hagynunk a kiegészítést, vagy hozzá kellett nyúlnunk azokhoz a dolgokhoz, amit már csak a mi eszközeinkkel tudtunk megvalósítani. Nekem azt, hogy valami hiteles, az anyag bizonyítja. Ha megtalálom az eredeti vakolatot vagy az eredeti nyílászárót, azt szeretném megtartani és megőrizni, mert az teszi hitelessé a munkámat. Éppen ezért, ami manapság gyakorlattá vált, hogy műköből kiöntenek egy barokk párkányt, vagy egy panelre történeti architektúrát készítenek – ez nem tűnik hitelesnek. És szerintem az utókor meg fogja büntetni azokat, akik ezeket a módszereket használhatják, hiszen nem lesz fogódzó. Mi mindig arra törekedtünk, hogy amit lehet, mindent megtartsunk az eredetiből. Volt, amit ki kellett egészíteni vagy nekünk kellett az új funkció érdekében az épülethez hozzátenni. Hiszen az épület nem műtárgy, annak funkcionálnia kell, és minden épületnek a maga korában kell funkcionálnia. Úgy tapasztaltuk, hogy minden periódus a saját magáét tette hozzá, a saját stílusában építkezett. Miért ne építhettünk volna mi a 20. századi stílus szerint? Csak természetesen meglehetősen szerénynek kellett lenni, és mindenképpen alkalmazkodni kellett az egészhez, hiszen végül is a sok periódus közül az került bemutatásra, amit a tudományos munkatárssal együtt megállapodva a legértékesebb résznek tartottunk.

KG: Részint említette már, de szeretnénk konkrétan is rákérdezni, hogy milyen emlékeket őriz a különféle szakterületek, tehát építészek, illetve művészettörténészek, régészek, restaurátorok együttműködéséről?

SPI: A műemlék-helyreállítás tulajdonképpen úgy kezdődik, hogy elindul az elméleti és helyszíni kutatás, ami a tudományos munkatársak (régész, művészettörténész) feladata. Utána jön az építész, aztán a kivitelező, majd a szakrestaurátor. Az építész valahol ott van középen. Tehát nekünk, ha azt akartuk, hogy a munka jól sikerüljön, tulajdonképpen az indulástól a teljes befejezéséig benne kellett lennünk ebben a folyamatban. Ez nagyon jó volt. És nagyon-nagyon jó kapcsolataink voltak, elsősorban a művészettörténész és a régész kutatópartnerekkel. Elsőként készült egy helyreállítási javaslat, ami egyáltalán feldolgozta azt, hogy mennyi kutatásra van szükség, körülbelül mennyibe kerül, mennyi szakrestaurátori feladat lesz benne. Ebben az első helyreállítási javaslatban már meg volt határozva a tudományos partner, és mindent vele csináltunk végig. Egészen odáig együtt dolgoztunk, hogy publikáltuk az elkészült műveket. Nem állítom, hogy soha nem volt összeütközés tervező és kutató között, hiszen ők részt vettek a tervezési folyamatban, a végső terv kialakításában is, mint ahogy mi részt vettünk a kutatásban is, de azért nem tértünk el nagyon egymástól. Mi természetesen nem hallgattunk olyan mélységben művészettörténetet az

egyetemen, mint ők, nekik viszont kevesebb volt a szerkezeti tudásuk. Ezt a kettőt kellett összeegyeztetni. Nekem nem volt olyan kutatótársam, akivel ne tudtam volna jól együtt dolgozni, és van olyan, akivel a mai napig is jó barátság fűz össze.

FDE: Szakál Ernő soproni kőfaragó műhelyéről milyen emlékeket őriz?

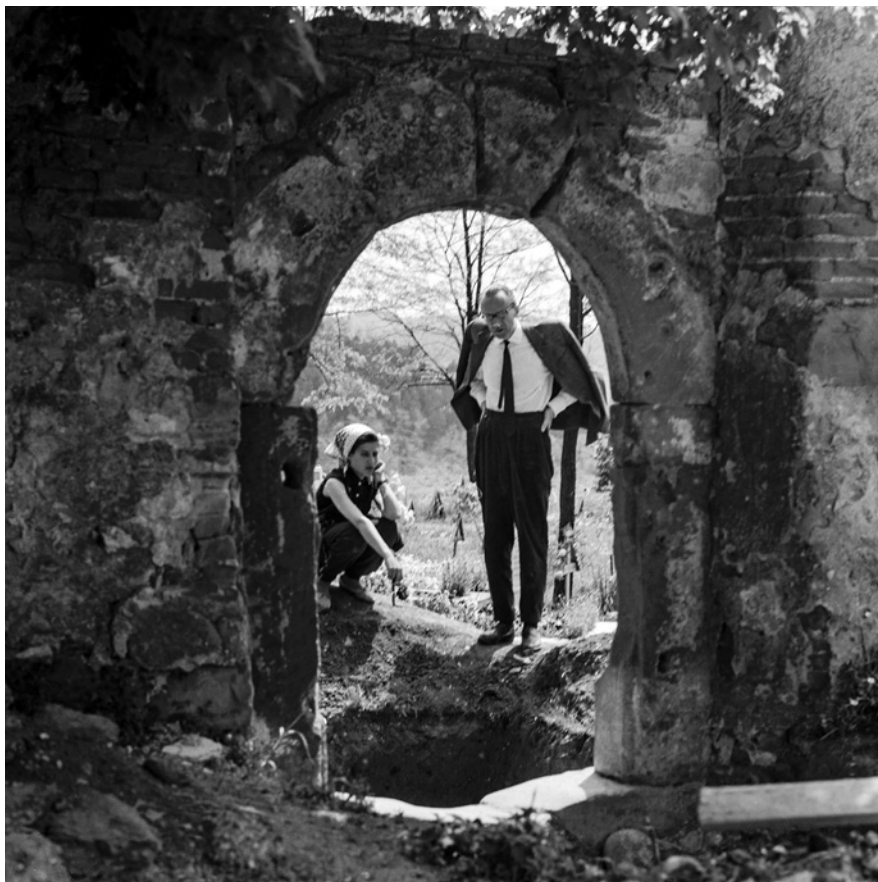
SPI: 1959 tavaszán a Kivitelezési Osztályon találkoztam először a soproni kőszobrász restaurátor csoport tagjaival, akik akkor a visegrádi kutak rekonstrukcióján dolgoztak, és valami egyeztetés miatt jöttek be hozzánk. Számomra már a megjelenésük is imponáló volt, négy erőt sugárzó, végtelenül nyugodt és szimpatikus ember: Szakál Ernő, Kőfalvi Imre,²² Birkmayer János²³ és Palkovics Imre. Ez utóbbi hamar kivált a soproni műhelyből, később Pécssett a reneszánsz kőtár megépítésén találkoztam vele. Birkmayer János sajnos fiatalon meghalt egy csúnya idegbenulásos betegségben, de a soproni műhely tovább élt, sőt fiatalabb kőfaragókkal kiegészülve egyre több feladatot kapott. Sopronban, valahol a Kuruc-domb alján volt egy szerény műhelyük, amelyet később soproni munkáink kapcsán gyakran látogattunk. Szakál saját vallomása így szólt: „Szeretem a követ.” Rendkívül nagy anyagismerettel rendelkezett. Ha a kezébe fogott egy kődarabot, arról számtalan információt tudott elmondani: milyen a kő teherbírása, mennyire faragható, mik azok a kövek, amikből könnyű mérmű részeket faragni, milyenek azok a kövek, amiknek szerkezeti szerepe van. Ezen tudása miatt is emelkedett ki a szakmából, és elég sokáig volt ő ennek a témának az elsőszámú képviselője Magyarországon.

Én személyesen 1962-ben, első önálló tervezési munkám, a salgföldi pálos kolostor maradványainak állagvédelme és helyreállítása kapcsán dolgozhattam együtt Szakál Ernővel és Kőfalvi Imrével.²⁴ Az ásatáson előkerült faragott kövekkel foglalkoztak. Bakállványokra fektetett pallókon, úgynevezett zsinórpadon, a helyszínen – nem asztal mellett, papíron – szerkesztette meg Szakál Ernő a késő gótikus szentélyboltozat elméleti rekonstrukcióját és a gótikus ablakok mérműveit. A rom közvetlen közelében volt nagyanyámnak egy kis szőlője egyszoba-konyhás épülettel. Itt kaphattak Ernőék is szállást. Itt ismertem meg az esténkénti beszélgetéseken végtelenül szerény, emberséges, nyitott egyéniségüket. Sokat tanultam tőlük, miként annyian a többi és későbbi munkatársak is. Soproni kiszállásainkon esténként szívesen mesélt rengeteg tapasztalatáról, szerkesztési módszereiről. Igyekezett minden tudását továbbadni tanítványainak, fiatalabb munkatársainak.

²² Kőfalvi Imre (1914–1988), okleveles kőfaragómester. 1951-ben, a győri Apátúr-ház helyreállítása során ismerkedett meg Szakál Ernővel (Kőfalvi e munkában a Győr-Moson-Sopron Megyei Tatarozó Vállalat munkatársaként vett részt), majd 1959-től az OMF frissen megalakult soproni kőfaragóműhelyében dolgozott. A *Műemlékvédelem* folyóiratban több cikket publikált a különböző kőanyagok műemlékvédelmi, restaurálási kérdéseit illetően.

²³ Birkmayer János (1921–1987), szobrász, iparművész, kőfaragó. A budapesti Iparművészeti Főiskola kispasztika szakán tanult Lux Eleknel. Előbb apja sírkőüzemében, majd az OMF Tudományos Osztályának kőszobrász részlegén dolgozott. Részt vett többek között a győri Apátúr-ház helyreállításában, valamint a visegrádi Mátyás kori oroszlános díszkút elméleti rekonstrukciójában.

²⁴ Zsiray Lajos – Schönerné Pusztai Ilona: A salgföldi Mária-Magdolnáról elnevezett pálos kolostor. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. 1967. 247–256.

6. H. Vladár Ágnes és Horler Miklós a salföldi pálos templomrom kutatásakor, 1965
© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 072.991N

Szakál Ernő életútját Dávid Ferenc összeállításából és saját önéletrajzi írásából ismerhetjük meg.²⁵ Röviden összefoglalva: 1927-ben, 14 éves korában egy soproni kőfaragóműhelyben inasként kezdte meg ismerkedését a szakmával. Miközben végigjárta a kőfaragó szakma lépcsőit, mellette képezte magát középszinten, majd az Iparművészeti és Képzőművészeti Főiskolán tanult, ahol római ösztöndíjban is részesült. A kezdő szobrászművész ígéretes pályafutását a háború és az 1947 utáni változások törték meg. Ismét visszakерült egy kőfaragóműhelybe, innen indult kapcsolata győri származású kollégáival. A nagy hármás: Szakál, Kőfalvi, Birkmayer együttesét Dávid Ferenc így jellemzi: „Soha a szakma történetének során nem dolgozott egy műhelyben több vizsgázott kőfaragómester, itt pedig három is volt.”²⁶ A műemlékvédelemmel 1947-ben a soproni Szent Orsolya-templom előcsarnokának kijavítása során ismerkedett meg.

²⁵ Dávid Ferenc: Előszó. In: Szakál Ernő: *Kőfaragók műhelytitkai*. Budapest, 2007. 9–14.

²⁶ Dávid Ferenc: Szakál Ernő nyolcvan éves. *Soproni Szemle*, 47. 1993. 280–283.

7. Szakál Ernő, Hokkyné Sallay Marianne, Bogyay Tamás és Faragó János

© D. Mezey Alice felvétele

További soproni munkái – a káptalanterem kibontása és helyreállítása, valamint a Szent György-templom boltozatcseréje – már nagy elismerést szereztek neki a műemlékes szakmai körökben. Számptalan kiemelkedő munka, többek között a visegrádi kutak, a siklósi zárterkély, sok mérnökves ablak és egyéb feladatok után a budavári gótikus szoborleletek restaurálása végén ment nyugdíjba 1976-ban. Ezután már csak kisebb munkákat vállalt. Bábáskodott a Képzőművészeti Főiskolán a Kőszobrász Restaurátor Szak megszületésénél. Számos tanítványa ma is ismert, sikeres szakember. 89 évesen halt meg, és abban a tatabányai, kertvárosi templomban van eltemetve, amelynek liturgikus terét ő tervezte, és berendezési tárgyait saját kezűleg faragta.

Az 1970-es években létrejött korszerű soproni műhely 2003-as megszűnése után szakmai hagyatékát talán legkedvesebb, fiatalabb munkatársa, Faragó János²⁷ gyűjtötte egybe, és egy alapítvány keretében Pereszteg községben helyezte el. A gyűjtemény jelenlegi helyzetéről Dávid Ferenc és Faragó János sajnálatos halála miatt nincs tudomásom.

KG: A tari római katolikus templom fontos része a kiállításunknak, a szakmák együttműködését próbáltuk ezen keresztül bemutatni. Van-e esetleg az 1979–1983 között lezajlott, Sedlmayr János-féle helyreállítással kapcsolatban emléke?

²⁷ Faragó János (1951–2017), kőszobrász-kőfaragó mester, kőrestaurátor, építőipari technikus. 1973-ban került Sopronba az OMF építészeti vezetőjéhez, majd 1983-tól a Kőszobrász Műhelyben dolgozott, amelyet 1989-től 2003-ig ő vezetett. Ezekben az években Szakál Ernőtől tanult. A műhely megszűnését követően megalapította a Faragó és Faragó Kőrestaurátor és Építőipari Kft.-t, ami a Szakál által kialakított programot vitte tovább.

SPI: Sajnos nagyon kevés, csak azt tudom, hogy ott folyt a szobában a tervezés, de egyéb közlésre alkalmas élményem nincsen. Akkoriban nekem is nagyon sok munkám volt, a műteremben minden építésre négy-öt feladat jutott. Nem is azon a vidéken, hanem Baranyában,²⁸ meg a tornaszentandrási,²⁹ szalonnai³⁰ templomokon dolgoztam.

FDE: Mi a tapasztalata, mennyire beszél közös nyelvet a műemlékfelügyelő-építész és a tervező-építész?

SPI: Itt azért nem vagyok olyan nagyon otthon. Én mindig is az operatív rész-nél dolgoztam, de tudok a felügyelő kollégákról sok mindent. Amiként az elején is említettem, nekem az etalon Détsy Mihály volt. A helyzet az, hogy ők nagyon komoly kapcsolatot tartottak azokkal a területekkel, ahova lejárta. Tulajdonképpen azt mondhatnám, hogy – kevés kivétellel – csupa elkötelezett ember dolgozott ezen a területen is. Nagyon jó kapcsolataik voltak az akkor tanácsoknak nevezett helyi hatóságokkal. Létezett minden területen egy olyan, hogy műemléki albizottság.³¹ Ezek helyi társadalmi szerveződések voltak, amelyeken keresztül a felügyelők sokat segítettek nekünk is a helyi közösségekkel való kapcsolatok kiépítésében, és abban, hogy össze tudtunk hangolódni. Magának a tervkészítésnek a folyamatában általában nem vettek részt a műemléki felügyelők, hiszen egy-egy ilyen műteremértékű nagyobb műemlék-helyreállítás úgyis átment mindenféle komoly szakmai fórumon, osztálykon-zultációkon, néha több tervtanácson is, ahol ők csak az egyik szereplői voltak annak a szakmai grémiumnak, amely végül is a műemlékek sorsát eldöntötte. Nem volt nekem soha óvelük semmiféle gondom, sőt, úgy érzem, hogy énnekem senkivel sem volt bajom a műemlékfelügyelőségen, pedig elég sokáig ott voltam.

KG: 1982-ben műteremvezető, majd osztályvezető lett. Hogyan lehetett összetüntetni ezt a munkát a tervezési és egyéb szakmai alkotómunkával?

²⁸ A MÉM MDK tervtárának adatbázisa szerint Schönerné Pusztai Ilona tervezte az alábbiakat: Pécs, Káptalan utca 4. sz. lakóház; Mecseknádasd, Havas Boldogasszony-kápolna; Pécs, püspökvár; Hetvehely, r. k. templom, plébániaház; Szászvár, vár; Kővágóóttős, r. k. templom; Kővágószőlős, r. k. templom; Pécs, papnevelde; Mecseknádasd, Szt. István-templom; Pécs, Káptalan u. 2., reneszánsz kőtár; Pécs városfal nyugati, déli, északi szakasz.

²⁹ 1971-től 1975-től dolgoztak a templomon Valter Ilona régésszel. Valter Ilona: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. *Műemlékvédelem*, 22. 1978. 108–118.; Schönerné Pusztai Ilona: A tornaszentandrási r. k. templom helyreállítása. Uo. 118–127.

³⁰ Két ütemben zajlott a helyreállítás: 1972–1975 és 1992–2000 között. M. Kozák Éva: Régészeti kutatások a szalonnai templomban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 7–37.; Schönerné Pusztai Ilona: A szalonnai református templom építészeti helyreállítása. Uo. 38–51.; Uő.: Beszámoló a szalonnai református templom felújításairól. *Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. Budapest, 2002. 79–88.

³¹ 1950-ben, Sopronban indult el az a mozgalom, melynek során létrejöttek a lakosság és a tanácsok, illetve az OMF között összekötő szerepet játszó műemléki albizottságok. Ezek a szervezetek igyekeztek a társadalom minél szélesebb rétegeit a műemlékvédelem cselekvő részévé tenni. A műemléki albizottságok a rendszerváltásig léteztek, és több országos értekezletet tartottak, amelyekről beszámolókat közöltek a *Műemlékvédelem*-ben. Ehhez ld.: Entz Géza: Műemléki albizottságok és egyházművészeti tanácsok működése. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 251.

8. A salföldi pálos templomrom diadalíve, 1964 © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 064.282aN

SPI: Nem könnyen. A helyzet az, hogy műteremvezetőként még voltak nagyon szép munkáim, akkor még összefért az adminisztráció azzal, hogy évente egy-két tervet el lehetett vállalni. Osztályvezetőként nem. Időközben úgy változott a helyzet, hogy a Tervezési Osztályból Építési Osztály lett. A sok külső tervezővel (akkor már nagyon sokan voltak, akik nem OMF-es tervezők voltak) a tervezési szerződéseket nekem kellett megkötni, a szakmai tartalmat nekem kellett meghatározni, tehát nemcsak az osztállyal kapcsolatos adminisztrációs munka, hanem minden egyéb külső tervezéssel kapcsolatos feladat is rám hárult; így aztán tervezni nem nagyon tudtam. De ugyanezt el tudom mondani például a Tudományos Osztályról is, ahol Hokkyné Sallay Marianne tulajdonképpen a szakmájában nem ért el olyan sikereket, mint például Gerőné Sándor Mária, aki tudományos kandidátusi fokozatot szerzett, mert a kutatókon kívül Marianne-hoz tartoztak a restaurátorok, a gyűjtemények. Tehát olyan mennyiségű adminisztráció volt, és annyi mindenféle dologgal kapcsolatban kellett intézkedni, hogy emellett már igazán nem fért meg az, hogy valaki egy komoly munkát végigcsináljon. Azért nem hagytam egészen abba, mert abban az időben is, ha

9. Nógrádsáp, római katolikus templom, Sedlmayr János akvarellje, 1953
© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 8374

mást nem, évente egy-egy kisebb templom helyreállítását csak megcsináltam. Nagyon szerettem a kis templomok helyreállítási munkáit, de olyan volumenben, mint korábban, nem tudtam dolgozni. Ezért is siettem nyugdíjba, mert aztán nyugdíjasként (akkor alakultak ki az új, szabad tervezési adózási rendszerek) megint legalább annyit dolgoztam, mint amennyit korábban.

FDE: Említette a falusi templomokat. Kérdeznénk a nógrádsápi templom Ön által készített helyreállításával kapcsolatban. Hanzinak van egy 1953-as, még hallgató korában készült szép akvarellje, ami megjelenik kiállításunk óriásvetítésében és eredetiben is bemutatjuk. A honlapunkon is megjelenik róla egy kis írás, mert november hónap műtárgyaként jelöltük meg.³² Érdekesség, hogy a templom homlokzata vakolva volt, a helyreállítás során pedig a kváderek vakolatlanul lettek bemutatva. Volt valami nyoma annak, hogy ezek eredetileg is vakolatlanok voltak, vagy egyszerűen a kvádert szerették volna bemutatni?

SPI: Nógrádsápon Kozák Évivel dolgoztunk, és az volt az első olyan munkám, amiért állami elismerést kaptunk.³³ A Sedlmayr-féle akvarellhez annyit szeretnék elmondani, hogy az még abban az időben készült, amikor egyetemista volt. Az Építészettörténeti Tanszéken már akkor is szerveztek évenként a jelentkező hallgatók számára nyári felmérési gyakorlatokat, és ezen gyakorlatok során készült ez a kis akvarell. Ezekben nagyon sokan részt vettek, mint például Harrach Erzsébet³⁴ vagy Beck Zsuzsa,³⁵ Ágostházy László. A szakmai részéhez: a kőkvadereket általában a középkorban nem vakolták, hanem lemeszelték vagy lefestették őket, így nem voltak mindig egy szintben a vakolt részekkel. A jelentősebb sarkokra, támpillérekre, kövekre is csak a fehér meszelés vagy a színes festés került. A hatvanas években eléggé divat volt a kváderköveknek ez a kibontása és esetleg újbóli lefestése, például a budai várban Csemegi József az Úri utca és a Anna utca sarkán az Oroszlános-háznál is ezt a módszert választotta,³⁶ ugyanez van a Dragonits-féle³⁷ háznál is az Úri utcában.³⁸

³² <https://memmdk.hu/cikkek/a-honap-mutargya/a-honap-mutargya-2022-november> (letöltés ideje: 2022. december 11.).

³³ 1965-ben kezdődött a kutatás, a munkálatok 1969-re fejeződtek be, 1968-ban Építészeti Nívódíjat kaptak a helyreállításért. Bővebben ld.: Ambrusné Kozák Éva: Nógrádsáp r. k. templom feltárása. *Műemlékvédelem*, 13. 1969. 220–224.; Schönerné Pusztai Ilona: A nógrádsápi r. k. templom helyreállítása. Uo. 225.

³⁴ Cleve Rudolfné Harrach Erzsébet, építészmérnök. Elsősorban Vas megye és Nyugat-Magyarország műemlékeivel, illetve városrendezési kérdésekkel foglalkozott.

³⁵ Sedlmayrné Beck Zsuzsanna (1932–), Ybl-díjas építészmérnök, várostervező. 1955-től nyugdíjba vonulásáig a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet tervezője, majd műteremvezetője.

³⁶ Az Úri utca 13. számú épületet 1960-ban Csemegi József állította helyre. Szanyi József: Műemlékvédelem a budai Várnegyedben. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 72.

³⁷ Dragonits Tamás (1924–), Ybl-díjas építészmérnök. 1942–1948 között végezte el a Műegyetemet, a háború alatt Svédországban töltött hosszabb időt. Hazatérése után bekapcsolódott a budai Várnegyed rehabilitációjába. Az 1960-as években az egész ország műemlékeire kiterjedő iroda jött létre a VÁTI-ban a vezetésével. Vári munkái mellett számos vidéki városban tervezett lakóépületeket (Szeged, Sopron), várak helyreállításával (Siklós, Sárovar, Egervár) és számtalan templom felújításával (Egervár, Pápa, Esztergom, sok kisebb plébániatemplom) foglalkozott. Népi műemlékek és dunántúli kastélyok-kúriák átfogó vizsgálatát irányította. 1980-ban Reitter Ferenc-díjat, 1988-ban „Magyar Műemlékvédelemért” plakettet, 1994-ben „Budapestért” díjat, 2004-ben Forster-díjat kapott.

³⁸ A MÉM MDK tervtárának adatbázisa szerint Dragonits Tamás tervezőként az alábbi házszámú Úri utcai házak helyreállításában vett részt: 11., 17., 18., 19., 20., 22., 31., 34., 38., 39., 51., 52. Ezek közül a

Több helyen az is előfordult – főleg ott, ahol ezek a kövek szépek voltak, és esetleg valamilyen színük is volt –, hogy a kváderköveket kibontottuk, és úgy hagytuk.

KG: Egy intézménytörténeti kérdéssel szeretnénk folytatni: az OMF hatásköre nem terjedt ki Budapestre, hiszen a főváros műemlékeiért a Budapesti Műemlékfelügyelőség felelt. Volt-e kapcsolódási pont a két intézmény, az OMF és a BMF között?

SPI: Először is nagyon jól ismertük egymást. Czétényi Piroska³⁹ rendszeresen járt föl hozzánk, sőt az ő osztályának a tagjai közül is nagyon sokat ismertünk, mert kollégák voltunk.⁴⁰ A munkaterületek nem érintették egymást. Öneik is volt egy műemlékes tervezési részlegük, ami szintén főtt volt a várban, az I. kerületi tanács égisze alatt, Pereházy Károly⁴¹ vezetésével, de ők elsősorban a budavári lakóépületekkel és sok foghíj tervezési megbízásával foglalkoztak. Sokszor találkoztunk, de párhuzamosan ment a két intézmény egymás mellett, és sok közünk nem volt egymáshoz a szakmában.

FDE: Hogyan látja, milyen volt a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélése? Gondolunk itt arra, hogy a Tervezési Osztály nagy sikereket ért el nemzetközi szinten is, és a Varsói Szerződés a műemlékvédelem számára tulajdonképpen átléphető volt.

SPI: Nagyon jó volt a műemlékfelügyelőség. A mai szent napig is borzasztóan sajnálom, hogy megszűnt ez az egységes központ, hiszen nincs annál jobb, mint mikor a házon belül találkoznak azok a szakemberek, akik, bár nem egy épülettel vagy objektummal, de egy témával foglalkoznak. Hiszen minden problémára a legjobb válaszokat házon belül lehetett megkapni. Ott juthattunk hozzá a tervanyaghoz, iratanyaghoz, fotóanyaghoz, minden ott állt a rendelkezésünkre. Azt nagyon jól tudjuk, hogy a hazai megbecsülése milyen volt a műemlékfelügyelőségnek, hiszen a tudományos munkatársaim közül majdnem mindenki elért olyan tudományos fokozatot, amire vágyott. Az építészeknek majdnem a nyolcvan százaléka Ybl-díjas volt, az építész szakmában ez akkor a legmagasabb elismertség volt.⁴² Ez azt mutatja, hogy amit mi csináltunk, annak értéke volt. Akikről az előbb beszéltem, mint tisztelt elődeinkről, vezetőinkről, közülük mindenki kapott nemzetközi elismerést. A Herder-díj kapcsán még egy fiatal kollégát is magával vihetett, nagy dolog volt akkor külföldre

17-es, 31-es homlokzatán láthatunk kvádereket.

³⁹ Antal Jánosné Czétényi Piroska (1934–2014), építészmérnök. 1959-től a Budapesti Műemlékfelügyelőség munkatársa, majd két évtizeden keresztül (1972–1992 között) a vezetője volt. 1983-tól a Budapesti Városvédő Egyesület alelnöke. 1998-tól az UNESCO Világörökség Magyar Nemzeti Bizottságának tagja és a Magyar Építész Kamara Műemlékvédelmi Tagozatának (alapító) elnöke.

⁴⁰ Például Bende Csaba, Boros László, Imrényi Szabó Imre, Kiss Edith, Lipták Irén, Molnár Vera.

⁴¹ Pereházy Károly (1921–2000), építészmérnök. Az I. kerületi Ingatlankezelő Vállalat főmérnöke volt, majd 1968-tól ugyanennek az osztálynak az átszervezését követően a Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat műemléki osztályvezetője, később igazgató főmérnöke. 1954-től egészen haláláig építészettörténettel, 1979-től pedig főként a kovácsoltvas-művesség történetével foglalkozott.

⁴² Ybl-díjat kapott: Gerő László (1958), Sedlmayr János (1964), Erdei Ferenc (1967), Horler Miklós (1972), Mendele Ferenc (1972), Ágostházy László (1976), Ferenczy Károly (1977), Koppány Tibor (1978), Schőnerné Pusztai Ilona (1982), Havassy Pál (1983), Harsányiné Vladár Ágnes (1988), Nándori Klára (1990).

menni hosszabb-rövidebb időre ösztöndíjjal.⁴³ Egyrészt ez mutatja az elismertséget, másrészt, hogy valóban sokat jöttek ide, mi is sokat jártunk ki különböző konferenciákra, és létezett a kulturális külkapcsolatok intézete a Minisztériumban, amin keresztül ösztöndíjakat is lehetett nyerni. Én például hat hétig voltam Rómában ösztöndíjas, de a többi kollégák is el tudtak jutni ilyen módon külföldre. Nagyon sokat jártak át hozzánk az osztrákok, Dávid Ferencnek nagyon komoly kapcsolatai voltak a bécsi műemlékes kollégákkal. És megmondom őszintén, sokan irigyeltek minket, hiszen nekünk olyan szabadságunk volt, amit ők nem élvezhettek. Ez abból adódott, hogy a pénzek is a műemlékfelügyelőségen keresztül jutottak el a szakmába, és önáluk ez nem így volt, mint ahogy már nálunk sem így van. Ehhez, akármit is mondjunk, kellett a szocializmus.

KG: Hogyan látja, milyen okok vezethettek az OMF megszűnéséhez?

SPI: Nem voltam már ott, csak kívülről tudom. Én azt gondolom, hogy ennek több oka is volt. Az egyik az, hogy az évtizedek során egyre több feladatot vállalt fel az OMF. Addig, amíg kizárólag az eredeti osztályok voltak, könnyű volt összetartani, de aztán egyre több minden (műtárgyvédelem, népi építészeti védelem, komoly beruházási és egyéb feladat is) odakerült a műemlékfelügyelőségre. Egy idő után túl nagygyá és túl komplikálttá vált a szervezet, és már nem lehetett ebben a formában fönntartani. Mondjuk ez az én jóindulatú feltételezésem. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy valakiknek nem tetszett, hogy ez egy egységes intézet. Ez egy politikai szemlélet, hogy minden, amit a szocializmusból örököltünk, az nem jó. Pedig ez nem így van. Ami jó, azt meg kellett volna tartani. Az, hogy így szétszórták a műemlékfelügyelőséget, most nagyon sok nehézséghez vezet. Nehezen találják meg egymást a kollégák, és nehezen találják meg azokat a forrásokat az építészek, amikre szükségük van.

FDE: Ha lehet ilyet mondani, melyik helyreállítására a legbüszkébb?

SPI: A legutolsóra. A pécsi középkori egyetemre és annak a védőépületére.⁴⁴ Úgy gondolom, nagyon jól sikerült, és a munka nagyon jó légkörben zajlott. Ott még voltak olyan kivitelező partnerek is, akikkel úgy lehetett megcsinálni, ahogy mi azt igazán elképzeltük.

KG: És a kollégáitól tudna olyan helyreállítást említeni, amit jónak, követendőnek tart?

SPI: Hát persze! Nem is nagyon lehet kiválasztani, hogy melyik az, ami igazán a legjobb. Összességében nagyon jónak tartom, ami Sopronban történt.⁴⁵ Több évtized

⁴³ 1983-ban id. Entz Géza kapta meg a Herder-díjat, és Lövei Pált választotta „fiatal kollégájaként”, aki így egy évet Bécsben töltött. Bővebben ld. a Lövei Pállal készült interjút jelen számban.

⁴⁴ Vö.: G. Sándor Mária – Metzing Ferenc – Schönerné Pusztai Ilona: A püspökvár feltárásának és helyreállításának története. *A pécsi püspökvár feltárásának eredményei*. Szerk. Font Mária. Pécs, 2015. 21–44. (különös tekintettel: 28–38.: Az egyes egységek tervezésének és helyreállításának folyamata – A középkori egyetem és védőépülete); G. Sándor Mária – Schönerné Pusztai Ilona – Metzing Ferenc: A pécsi püspökvár feltárásának és helyreállításának eredményei. *Műemlékvédelem*, 59. 2015. 197–236.

⁴⁵ Schönerné Pusztai Ilona tervezte például az alábbiakat: Fő tér 3. sz. (Gambrinus-ház), Major köz 3. sz., Szent Mihály út 3. sz., Templom utca 12. sz., Új utca 4. sz. lakóházakat, valamint a Deák tér 1. sz. Lenck-villát.

10. Nógrádsáp helyreállított római katolikus temploma délnyugat felől, 1965

© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 086.288N

munkája, tehát nem lehet azt mondani, hogy egy darab belőle, de ha végigvesszük, hogy mennyi lakóház, a zsinagógák, a városfalak, egyáltalán az a fajta szakmai felkészültség, az az érett kutatás, ami Dávid Ferenc vezetésével ott folyt, az nagyon kiemelkedő érték, és az a mai szent napig is megállja a helyét bármilyen kritikával szemben. Ezenkívül az egyéni műemlékek közül, Erdei Feri munkái közül például a feldebrői templomot nagyon szerettem.⁴⁶ Nagyon kedves nekem a Balaton-felvidék: egy annyira gazdag és szépen összefogható dolog, ami ott van, hogy én azt nagyon szeretem, és ebbe beleértendő a romkonzerválás, a bizonyos fokú kiegészítések és a kis templomok is.

FDE: Mit gondol a műemlékvédelem és a társadalom egykori, illetve mai kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

⁴⁶ Erdei Ferenc: Feldebrő, r. k. templom helyreállítása 1975–1982. *Magyar Építőipar*, 32. 1983. 68–69.

SPI: Miként elmeséltem korábban, akkor egyrészt az egy nagyon kellemes helyzet volt, hogy majdnem minden területen a területi felügyelőnek volt annyi ereje és volt annyi energiája, hogy létrejöttek az ún. műemléki albizottságok. Minden egyes városban vagy megyében megvoltak azok a helyi emberek, akiket érdekelt a műemlékvédelem, és akik szerettek volna ezért valamit tenni, vagy valamilyen munkában részt venni. Szeretném, ha ma is így lenne. Ezt most nem látom, nem érzékelem ezt a kapcsolatot egy közvetlen felügyeleti vagy egyéb intézmény és a helyi lakosok között. Ezt jó lenne valamilyen módon visszahozni, és nagyobb nyilvánosságot adni a műemlékvédelemnek. Én sokat nézem a televíziót, ráérek, és próbálom keresni azokat a műsorokat, amiket az effektív műemlékvédelemmel kapcsolatban adnak le – nagyon kevés. Igyekszem ma is figyelemmel kísérni fiatal kollegákon meg egyéb dolgokon keresztül azt, hogy mi történik, tudom, hogy nagyon sok és nagyon szép munkák készülnek el most is. Több mindent láttam, ami nagyon tetszett, többek között megemlíteném a majki kamanduli remeteséget, úgy ahogy van, a kiállítással, a rendházzal és a remeteházakkal együtt.⁴⁷ Vagy talán a Nemzeti Kastélyprogramban van egy-kettő: a nádasdladányi,⁴⁸ vagy a bajnai kastély – amihez kötnek személyes szálak is – úgy gondolom, hogy nagyon jól sikerült.⁴⁹ Mégsem érzem, hogy elég nyilvánosságot kapnak, pedig látogatják őket. Szóval ahol nyitva vannak ezek a műemlékek, ott nagyon sokan eljönnek, megnézik, és volna érdeklődés. Csak én azt nem érzem, hogy volna egy közös szakmai szervezet, ami összefogná őket, és valamilyen módon a társadalom felé ezeket az üzeneteket megadná, ami szükséges volna ahhoz, hogy értsék és szeressék az emberek a műemlékeket.

KG: És végezetül az utánpótlás kérdése: mit üzenne egy pályakezdő műemlékes építésznek?

SPI: Hála Istennek az én családomban van utánpótlás. Az unokahúgom a NÖF építészeti osztályán dolgozik, és pillanatnyilag is a Hanzi által elkezdett vértesszentkereszti apátság, valamint Tóth Ibolyával a Sárospatak-környéki műemlékek (vajai kastély, Füzerradvány) továbbtervezését csinálja. Én úgy látom, hogy ugyanolyan lelkes emberek vannak most is, mint amilyenek mi voltunk. Lehetőséget kéne adni a fiataloknak, lenne szerintem, aki ezt szívesen csinálná, mert nagyon lehet szeretni ezt a szakmát.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

⁴⁷ A remeteség legújabb helyreállítása 2018–2020 folyamán zajlott: <https://epiteszforum.hu/szavak-helyett-a-majki-kamanduli-remeteseg-legujabb-felujitasa> (letöltés ideje: 2022. december 5.).

⁴⁸ A nádasdladányi kastély helyreállítása 2020-ban készült el, kiállítása pedig 2021-re készült el. <https://epiteszforum.hu/visszaforog-az-ido-kereke-a-nadasdladanyi-nadasdy-kastely-ujjateremtesi-programja>, <https://epiteszforum.hu/sakk-matt-a-nadasdy-kastely-uj-kiallitasa> (letöltés ideje: 2022. december 5.).

⁴⁹ A bajnai kastélyt 2021 decemberében adták át: <https://epiteszforum.hu/egy-hely-a-bajnai-sandor-metternich-kastely>, <https://epiteszforum.hu/ilyen-lett-a-felujitott-bajnai-sandor-metternich-kastely>, <https://epiteszforum.hu/decemberben-nyit-az-icomos-dijas-bajnai-sandor-metternich-kastely> (letöltés ideje: 2022. december 5.).

„TAR VOLT A FORDULÓPONT”

INTERJÚ JUAN CABELLO RÉGÉSSZEL¹

„Az ember élete nem az, amit megélt,
hanem az, amire emlékezik, és ahogyan
emlékszik, amikor elmeséli.”

(Gabriel García Márquez)

Kovács Gergely: Kalandos gyermek- és ifjúkorod volt: Franciaországban születnél olasz édesanya és spanyol édesapa gyermekeként, majd a Pireneusokban töltött évek után költöztetek Magyarországra. Mesélj, kérlek, ezekről az évekről.

Juan Cabello: 1945. július 28-án születtem Montauban városában, Dél-Franciaországban. Életem első hét évét egy Juzet-d’Izaut nevű pireneusi faluban töltöttem, ami Saint-Gaudens-től délre fekszik, Haute-Garonne megyében. Foix-hoz van közel, ha ez valakinek ismerősebb, mert Juzet-d’Izaut-nak jelenleg 188 lakosa van, akkor pedig még annyian sem lakták. 1952 végén költöztünk Magyarországra. Nem én akartam, hanem a szüleim hozták.² Először a Lenin körút 44-46-ba³ kerültünk, ahol legalább négy spanyol család lakott egy négyszobás, nagy, polgári lakásban. Vasárnapként az volt a tét, hogy ki tud először főzni, mert egy fazék volt, és matracon aludtunk a földön. Onnét Mátyásföldre költöztünk, az már egy jobb hely volt. Szóval jó gyerekkorom volt itt.

KG: Magyarországon jártál gimnáziumba?

JC: A felét. Az első két és fél évben a Corvin Mátyás Gimnáziumba jártam, ami Mátyásföldön van. Aztán 1962 végén Havannába költöztünk, mert a szüleim Kubában kaptak szerződést. Nekik nagyon idegen volt ez az ország, soha nem tanultak meg rendesen magyarul; sőt, anyám sehogyan sem. Nem is volt szüksége rá, mert szinkrontolmácsként dolgozott egy olyan közegben, ahol nem kellett tudni magyarul; annál inkább más nyelveken. Tehát Havannában érettségiztem 1964-ben.

KG: Ezt követően visszatértél Magyarországra, és 1971-ben végeztél az ELTE régészet szakán. Diplomamunkád címe: *Tojásos temetkezés a népvándorlás korában*.⁴

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. július 18-án. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Édesapja a köztársaságpártiak oldalán vett részt a spanyol polgárháborúban, ami miatt Franciaországba menekült hazájából. Idővel azonban a francia kormány Korzikára deportálta; ekkor került a család Magyarországra. Ehhez ld. a Juan Cabelloval készült rádióinterjút: <https://mediaklikk.hu/cikk/2018/05/02/arcvonasok-juan-albert-cabello-regesz/> (letöltés ideje: 2022. október 30.).

³ Budapest VII., Erzsébet körút 44-46.

⁴ László Gyula az avar kultúra jellegzetességének tartotta a tojásos temetkezés különféle változatait,

Később pedig az Esztergomi Vármúzeumba kerültél. Hogyan helyezkedtél el itt, mivel foglalkoztál?

JC: A tojásos temetkezés egy kaland volt, nem is foglalkoztam többet ezzel a korszakkal. Az esztergomi múzeumi kitérő pedig nagyon rövidre sikeredett, mert úgy három-négy hónap elteltével nem hosszabbították meg a tartózkodási engedélyemet. (Tudni kell, hogy én még ma sem vagyok magyar állampolgár.) Ez azt jelentette, hogy két héten belül el kellett hagynom Magyarországot. Elutaztam Nyugat-Európába, ahol közel három évig csavarogtam. Voltam rakodómunkástól kezdve, a csapason át utasszámlálóig, minden, még „takarítónő” is az olimpiai faluban.⁵

Aztán 1973-ban (ősz lehetett) arra gondoltam, hogy abba kellene hagyni a nyugat-európai csavargást, és kellene valamit kezdeni a szakmámmal. Akkoriban két heteket töltöttem Magyarországon látogatóban. Az egyik ilyen alkalommal meg akartam hosszabbítani a vízumomat, ezért be kellett mennem a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatalba, ami az Andrássy út végén, az újságíróklub⁶ közelében székelt. Ekkor az a nő, egy főhadnagy, aki négy évvel korábban közölte, hogy nem hosszabbítják meg a tartózkodási engedélyemet, megkérdezte, mivel foglalkozom. Mondtam, hogy bármivel, általában négy-öt hónapot dolgozom, spórolok, majd abból a pénzből a nyakamba veszem a világot, és utazgatok. Azután megkérdezte, nincs-e kedvem visszajönni. Én elfogadtam ezt a lehetőséget. Visszamentem, összeszedtem a cuccomat, és visszaköltöztem Magyarországra.

KG: Mielőtt rátérnénk az Országos Műemléki Felügyelőségre: kollégád és barátod, Németh Péter⁷ azt írta, hogy 1972-ben az első közös munkátok a szabolcsi vár ásatása volt, ahova Nyugat-Németországból érkeztlél.⁸

JC: Igen. Többször jártam ebben a három évben látogatóban Magyarországon. 1972-ben szerintem már másodszor vagy harmadszor fordultam meg Szabolcsban.

amelyekben jól körülhatárolható etnológiai elemek nem ragadhatók meg. Korábbi megfigyelései szerint csak női vázagnál fordul elő; a tojásokat a váz felső részén, a lábak között vagy a tenyerekben helyezték el. Ld.: László Gyula: A szebényi ásatások. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 114. Szűk két évtizeddel Juan Cabello szakdolgozata előtt egy másik diplomamunka is született ugyanezen a címen: Gnant Pálma: *Tojásos temetkezés a népvándorlás korában*. Kézirat. ELTE Régészet Tanszék, 1952. Vö.: László Gyula: *Terra Avarorum. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971/2. (1974) 68.: „Jó ideig azt hittük - vagy legalábbis én azt hittem -, hogy csak fiatal nők sírjában található s valamilyen termékenységi áldozattal magyarázható. Két - nálam készült - szakdolgozat adatgyűjtése meggyőzött, hogy mindkét nemnél és minden életkorban meglévő temetési szokás, de általában a szegényebbjénél. A feltámadás jelképe lenne, mint annyi népnél az újkorban, vagy netán mégis a termékenységhez kapcsolódik, vagy éppenséggel egyszerű eledel lenne? Feltehetően a mindenkori őslakossággal volt kapcsolatban, mert a baromfitartás letelepedést jelent, feltéve, ha nem vízimadarak vagy más tojók tojásáról van szó.”

⁵ Feltehetően az 1972-es müncheni nyári olimpiai játékokról van szó.

⁶ MÚOSZ székház - Budapest VII., Andrássy út 101.

⁷ Németh Péter (1941-), régész, történész. 1965-től a nyíregyházi Jósza András Múzeum munkatársa, 1974-2003: az intézmény igazgatója.

⁸ Németh Péter: Juan - 70. *Műemlékvédelem*, 59. 2015. 320-321.

1. Juan Cabello, 2022

Akkor tárták fel a ciszternát a földvárban,⁹ úgyhogy a manuálék fele az én kezem nyomát viseli. De utána visszautaztam, mert nem gondoltam volna, hogy Magyarországon fogok letelepedni.

F. Dóczy Erika: Hogyan került az OMF kötelékébe?

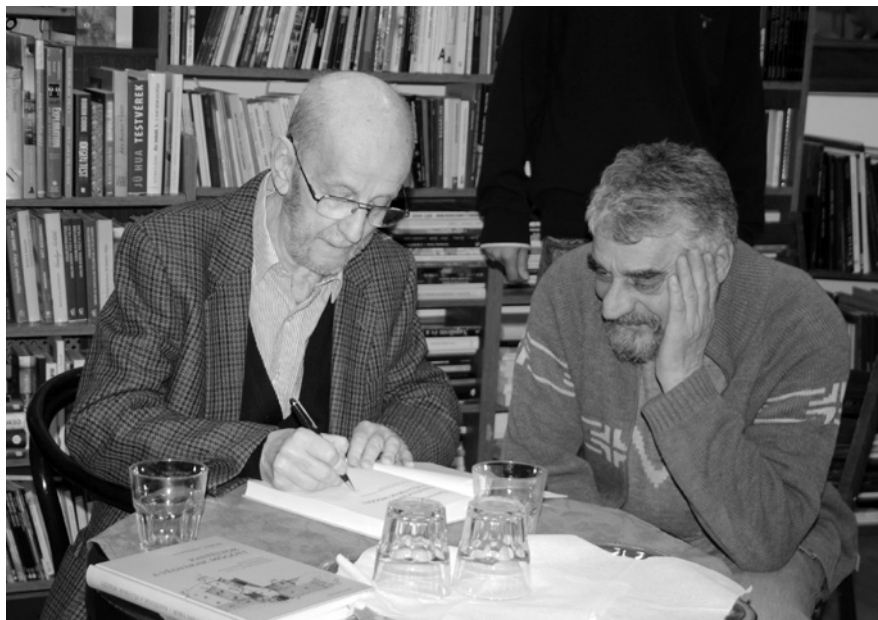
JC: Amikor 1974 második felében visszaköltöztem Magyarországra, akkor egy fura, róka fogta csuka helyzet állt elő. Nem tudtam elhelyezkedni, mert ahhoz letelepedési engedélyre lett volna szükség. Azt viszont csak úgy adták meg, ha az embernek volt állandó lakhelye. Állandó lakást viszont csak akkor igényelhetett, ha volt állandó munkahelye. Ezt a kettőt elég nehéz lett volna egyszerre teljesíteni, úgyhogy a kezdeti időkben az MTA Régészeti Intézetében céduláztam, leltároztam, anyagot mostam, régészeti – főleg őskori – ásatásokon vettem részt Békés megyében Makkay Jánosnál,¹⁰ illetve Sopronban Patek Erzsébetnél,¹¹ ahol mindent el kellett végezni a rajzolástól a feltárásig. Ez nagyjából 1975 tavaszáig-nyár elejéig tarthatott, amikor is Fodor István,¹² aki akkor a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályát vezette, megkérdezte:

⁹ Németh Péter: A szabolcsi földvár. *Földvárak és templomok Felső-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Szabolcs, 2021. 12.

¹⁰ Makkay János (1933–), régész. 1967–1973: a székesfehérvári Szent István Király Múzeum, később az MTA Régészeti Intézetének munkatársa.

¹¹ Patek Erzsébet (1918–1995), régész. 1953–1955: a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetője, főosztályvezető-helyettese, 1955–1958: a Budapesti Történelmi Múzeum főigazgató-helyettese, 1958–1983: az MTA Régészeti Intézete Ősrégészeti Osztályának osztályvezető tudományos főmunkatársa, egyúttal az Adattár vezetője.

¹² Fodor István (1943–2021), régész. 1967–1978: a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa, a Középkori Osztály vezetője, 1986–1993: az intézmény főigazgatója.

2. Koppány Tibor Juan Cabellóval *Kastélyok és végvárok mögött* című kötetének könyvbemutatóján, 2014

- Nem volna kedved az Országos Műemléki Felügyelőséghez kerülni?
- És hogyan?
- Kozák Éva épp most fog szülni, és keresnek egy embert a helyére.

Szeptember vége lehetett, amikor felhívtam telefonon Kozák Károlyt, aztán felmentem a várba, és négy napra rá már az OMF-ben dolgoztam. Először két évig szerződéssel, aztán a harmadik évben véglegesítették. Tehát tulajdonképpen Kozák Évának köszönhetem, hogy az OMF-nél kötöttem ki.

FDE: Az egykori hivatali kollégák közül kik voltak a legmeghatározóbbak az Ön számára?

JC: Építészként mindenképpen Koppány Tibor, Sedlmayr János és Erdei Ferenc – tőlük is tanultam a legtöbbet. Kutatóként egyértelműen Dávid Ferenc volt a legmeghatározóbb, tőle tanultuk meg a falkutatás módszertanát, ami az egész pályámat meghatározta.

KG: Mikor alkalmaztad először a műemléki kutatásnak ezt a speciális módszerét?

JC: Azt hiszem, legelőször 1975 késő őszen, amikor a nyírbátori ferences templom nyugati kapuját kutattam¹³ Lukács Zsuzsával közösen. Szerintem ez volt az első alkalom,

¹³ Schönerné Pusztai Ilona - Juan Cabello - Lukács Zsuzsa: *Nyírbátor, minorita templom, előcsarnok. Tudományos dokumentáció.* Kézirat. Budapest, 1977. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 16516. Vö.: Entz Géza-Szalontai Barnabás: *Nyírbátor.* 4. kiadás. Budapest, 1982. 16., 13. kép. Idézi: Németh 2015. i. m. 323.: 3. jegyzet. („Ugyanis a nyírbátori minorita templom nyugati kapuja előtt, az 1974-ben előkerült gótikus kapu

3. Tar, Tari Lőrinc udvarháza és a római katolikus templom dél felől © Itsz. 013.456N

hogy kalapácsot vettem a kezembe, és elkezdtem verni a vakolatot. De ez egy nagyon kis munka volt, a nagy részét pedig Lukács Zsuzsa végezte. Én inkább csak ástam.

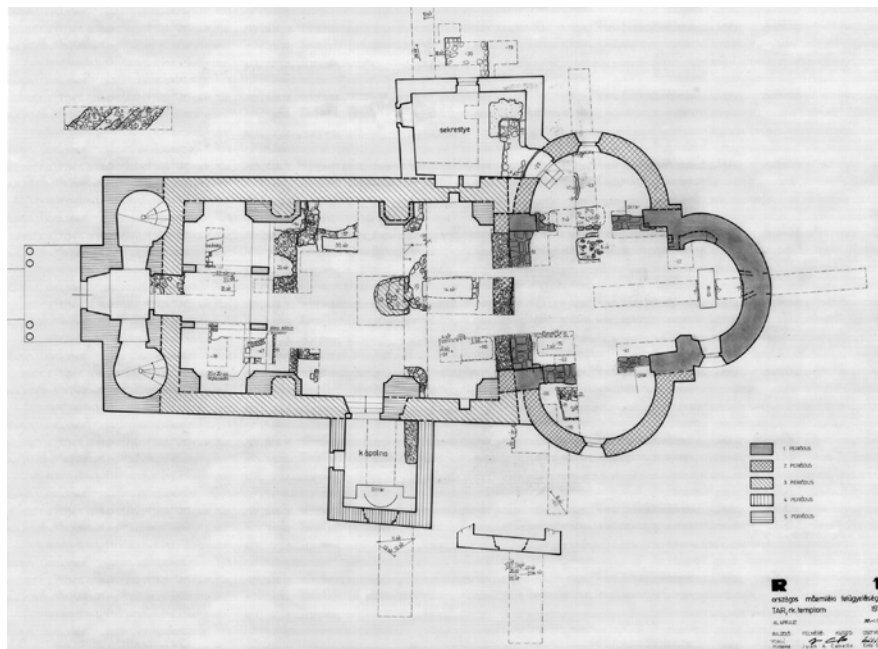
KG: Hosszabb távon mi volt a jelentősége annak, hogy ez kiegészült a klasszikus régészeti ásatás módszerével? A kettő együtt eredményezte azt a komplexitást, ami az épület minél pontosabb értelmezését szolgálta?

JC: E tekintetben Tar volt a fordulópont. A tari római katolikus templom kutatását Kozák Évának írták ki. De mivel ő gyesen volt, én léptem a helyére, és egy hétfői napon Kozák Károllyal lementünk vonattal Tarra.¹⁴ Megmutatta a templomot, bemutatott a plébánosnak, talán a tanácselnöknek is, majd elmondta, hogy mit is kéne találnom. Gondolkodtam is, hogy ha ő már tudja, akkor én minek jöttem ide? Viccen kívül: akkor azért más világ járta. Ott maradtam Taron, Kozák a következő vonattal hazautazott, úgyhogy nekem kellett összeszednem az embereket a plébános segítségével.

Ott álltam a nagy épület előtt, elég rossz állapotban volt. Akkor eldöntöttem, hogy azt fogom csinálni, amiről azt gondoltam, értek hozzá: ásni fogok. Fölszedtem a padlót, és elkezdtem ásni. Elő is került egy csomó fal, ezek futottak északról dél felé, keletről nyugat felé. Közük nem volt a felmenő falakhoz. Aztán befejeztem a munkát – ami jó három-négy hónapig is eltartott, tehát alaposan lehetett akkor kutatni –, megástam a templomot és annak környékét, de az építéstörténet nem állt

helyreállításához szükséges szondázó régészeti feltárást Juan végezte szerencsés kézzel, még 1977-ben.”)

¹⁴ Juan Cabello 1976-ban kezdte meg a tari Szent Mihály-templom kutatását. Vö. Juan Cabello: A tari Szent Mihály-templom kutatása. *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Technikai szerk. Szabó Júlia. Budapest, 1993. 9. [Továbbiakban: Cabello 1993a].

4. Tar, római katolikus templom, Juan Cabello ásatási alaprajza, 1976 © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 2713

össze, mert a felmenő falak és a feltárt alapozások közötti összefüggéseket, lehetséges kapcsolatokat nem voltam képes megfejteni. Ekkor azt gondoltam, nincs mese, el kell kezdeni levérni a vakolatot a falakról. Ez volt az első alkalom, amikor egyedül, teljesen tudatlanul bele mertem vágni egy ilyen nagy munkába. Persze, néha mentek a táviratok Tóth Sándorhoz (tőle nagyon sokat tanultam), Sedlmayr Jánoshoz, hogy „gyertek le, segítsetek, mert itt állok a sírás küszöbén, fogalmam sincs, mit találtam”. Ők nagyon sokat segítettek, és tényleg rengeteget tanultam tőlük.

FDE: Tar fontos szerepet kap a kiállításunkban is, mert a műemlékes szakmák együttműködését a templom helyreállításán keresztül szeretnénk bemutatni. Ezért megkérdeznénk azt is, hogy milyen volt itt az egyes szakterületek együttműködése?

JC: Itt úgy zajlottak a dolgok, ahogy az ma már elképzelhetetlen. Döcögösen indult az egész, mert a kijelölt építészhölgygel¹⁵ nem volt túlságosan jó a kapcsolatunk, nem is nagyon beszélgettünk egymással. Menetközben viszont történt egy - tőlem, illetve a fennálló helyzettől teljesen független - változás, és Sedlmayr János vette át a templom tervezését. Ekkor felgyorsultak az események. Hanzival¹⁶ mindent meg lehetett beszélni, sőt, igényelte is ezt a fajta együttműködést. Olyannyira, hogy (talán ilyeneket is el lehet mesélni) egyszer egy egész szelvényt újra kiásatott velem, mert nem hitte el, hogy mit nem találtam. Egy négykaréjos templom preconcepciójából

¹⁵ Horváth Alice (1941–2014), építész-mérnök, építészettörténész, Nógrád megye területi előadója.

¹⁶ Sedlmayr János

indult neki az egésznek, és hiába mondtam, hogy nincs negyedik, nyugati karéj, mert abban a szelvényben, amit annak reményében nyitottam, csak sírok voltak, újra ki kellett ásnom. Úgy gondolom, amikor ezt szó nélkül megtettem neki, akkor csiszolódtunk össze.

Utána mások is beléptek a munkába, mivel elég sok falkép is előkerült a templomban, román kori és késő gótikus egyaránt, de barokk kori kifestéseket is találtak. Ezeknek egy részét én tártam fel, de a legtöbbet természetesen a falképrestaurátorok. Sőt, akkor jött divatba a vakolatminták gyűjtése, összehasonlítása és kiértékelése, így egy vegyész is sikerült bevonnom a munkába.¹⁷

FDE: Kertterv is készült,¹⁸ illetve a berendezést is restaurálták.¹⁹

JC: Igen, és ne felejtjük el Bérczi László méltatását sem, aki kiváló munkát végzett a berendezéssel kapcsolatosan. Akárcsak a falképek, akik nagyon sokan voltak, talán nyolcan-kilencen is megfordultak a templomban.²⁰

FDE: Elégedett volt a helyreállítás végeredményével, azzal, amilyen részleteket Hanzi visszaállított, és ami a koncepciójának a része volt?

JC: Tulajdonképpen igen, kivéve azt, amit később talán már ő is másképp oldott volna meg. A hajó téglából épült barokk csehüvegboltozatát a 19. század végén kicserélték, és egy olasz asztalos lécvázis boltozattal pótolta azt mind a négy boltszakaszban. Valahol Miskolc környékén is van egy ilyen munkája ugyanennek az asztalosnak. A korábbi boltozat azért gyengült meg, mert a templom egy domboldalon áll, és kelet felől folyamatosan kapta a vizet, amitől a hajó falai valószínűleg egy kicsit megrogyantak. A historia domusból kiderül, hogy nagy repedések voltak a boltozaton, és 1884–1885 körül úgy döntöttek, lebontják, majd ugyanazon a nyomvonalon, lécekből újjáépítik. Sedlmayr János ezt nyersen hagyta. Lehet, hogy nem kellett volna, de végül is érdekes eredmény született.

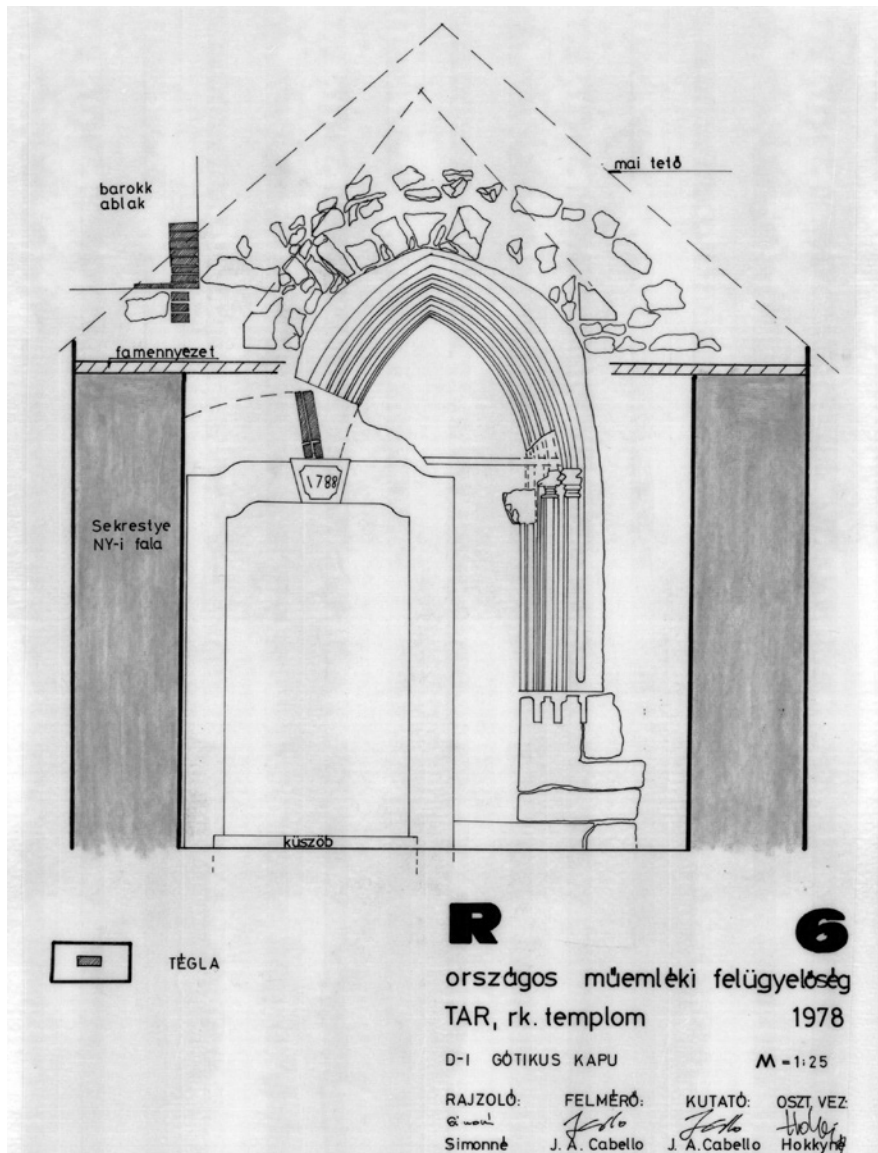
Eddig csupa jót mondtam, pedig akkoriban is elkövettek nagy hibákat. A déli kapu egy kőkeretes barokk kapu volt. A kőkeretet a toronyaljából szedték ki, és a 19. század végén rakták oda, amikor a lécvázis boltozás megtörtént. Viszont a Tari-címeres késő gótikus déli kapu háromnegyed részét korábban befalazták, és otthagyták, csak a nyugati szárkövet emelték ki. László Csabával tártuk fel annak idején a középkori kaput, amiről kiderült, hogy van egy 16. századi kifestése: fehér mészalapon

¹⁷ Ehhez ld.: Szabó Zoltán: *Tar, római katolikus templom. Vakolatminták vizsgálata*. Kézirat. Budapest, 1978. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 44287.

¹⁸ A kertépítészeti és környezetrendezési tervet Kiss József készítette el. Ld.: Sedlmayr János: *A tari római katolikus templom helyreállítása. A tari Szent Mihály-templom és udvarház* 1993. i. m. 99.: 3. jegyzet.

¹⁹ Bérci László: *Tar, római katolikus templom. Fa berendezési tárgyak (szószék, mellékoltár) restaurálása. Helyreállítási javaslat*. Kézirat. Budapest, 1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 51311. Vö.: Bérci László: *A tari plébániatemplom faszobrászati emlékeinek restaurálása. A tari Szent Mihály-templom és udvarház* 1993. i. m. 91–94.

²⁰ A falképekkel kapcsolatos festőrestaurátori munkálatokat Bécsi János vezette. Ehhez ld.: Bécsi János: *Tar, római katolikus templom. Falképrestaurálási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25864. Vö.: Sedlmayr 1993. i. m. 99. 3. j.

5. Tar, római katolikus templom, déli kapu, 1978 © MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 3007

sárga, vörös, fekete vagy sötétbarna, geometrikus mintázat. Van róla egy fekete-fehér fotóm, de több felvétel nem készült.

Amikor már folyt a kivitelezés, kéthetente egyszer lementem megnézni, mi történik, és az egyik ilyen alkalommal láttam, hogy eltűnt ez a kifestés. A vörös haja miatt Vörös Kovácsnak²¹ hívtuk az egri művezetőt, akitől rögtön megkérdeztem:

²¹ Kovács András, az OMF Egri Építészeti Osztályának művezetője. Vö.: Sedlmayr János: Tar, r.k. templom

- Te, mi történt itt?

- Múlt héten esős nap volt, és nem tudtam munkát adni az embereknek, ezért drótkéfével letisztítottam a kaput.

Minden meszelt réteget eltüntettek, ami rajta volt. Ez hét-nyolc meszelt réteg volt a geometrikus kifestésen kívül; mind nyomtalanul eltűnt.

FDE: A tari templomban egy kiállítás is létrejött mini kőtárral, valamint az építéstörténet bemutatásával. Ennek a kialakításában is részt vett, vagy ez Hanzihoz kötődik?

JC: Teljes egészében Hanzihoz kötődik, de az én anyagom felhasználásával dolgozott. Közösén megbeszéltük, milyen legyen a kiállítás, bevont annak kialakításába, de ő volt az, aki megalkotta. Úgy látom, fel kéne már újítani, hisz 1983 óta majdnem negyven év eltelt.

KG: Kérlek, mesélj egy kicsit Tari Lőrinc udvarházának kutatásáról is.

JC: Amikor egyetemisták voltak, Hanzsi és a felesége²² részt vettek a Nógrád megyei műemléki topográfia elkészítésében.²³ Már nem emlékszem pontosan, hogy ki írta Tart,²⁴ de a templomtól délre a másik dombon volt egy körülbelül 12 méter hosszú, 4-5 méter magas törtköves fal. Kivehető volt a földszint és az emelet két-két ablaknyílása. A topográfia barokk kori kastély részeként határozta meg ezt az épületmaradványt,²⁵ ami egy kukoricásban állt, és – mikor nem volt dolgom a templomban – néha átmentem nézelődni. Ahogy a régész szokta, szedegettem fel a kerámiát, amelyek egytől egyig késő középkoriak voltak. Ebből úgy sejtettem, nem biztos, hogy barokk kori ez a falmaradvány, akár középkori is lehet.

Azt hiszem, 1980-ban történt. Húsvét utáni kedden leutaztam Tarra, és már az állomáson hallottam, hogy harmonikáznak és énekelnek a munkásaim („Horthy Miklós katonája vagyok, legszebb katonája”). Meghosszabbították a húsvétot, minek következtében délelőtt 10 órakor egy sem volt munkára fogható állapotban. Hazaküldtem őket. Másnap viszont magamhoz hívtam a hangadót (a harmonikást), aki szabadon választhatott magának egy munkatársat, és átvittem őket a kukoricásba, ahol kijelöltem nekik egy árkot.

- Lajos bácsi, ezt a kutatóárkot maguknak itt most ki kell ásni büntetésből.

Elmentem. Három óra múlva jöttek vissza, és hoztak egy méretes gótikus boltozati zárókövet.

Ez az udvarház feltárásának előtörténete. Ha nem rúgnak be, akkor sosem jutott volna eszembe ott ásni. Úgy voltam vele, hogy biztos középkori az a fal, de most nem ez a feladatom. Utána még egy árkot kijelöltem – akkor már a kukoricásból is irtottunk –,

belső pilléreinek és álboltozatainak bemutatása. *Magyar Építőipar*, 32. 1983. 66.

²² Sedlmayrné Beck Zsuzsanna (1932–), építész, várostervező. 1955-től nyugdíjba vonulásáig a Városerpítési Tudományos és Tervező Intézet tervezője, majd műteremvezetője.

²³ *Nógrád megye műemlékei*. Összeáll. Genthon István, szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország műemléki topográfiája, 3.)

²⁴ Gerő László és Szabó Erzsébet

²⁵ *Nógrád megye műemlékei* 1954. i. m. 422. (Gerő László–Szabó Erzsébet)

és megtaláltam az első falalpozást, illetve két címerpajzsos konzollal ellátott boltindítást. Megvártam a Ferenc napot, amikor Mendele Ferenc igazgatót meg lehetett közelíteni, és kértem tőle hatvanezer forintot a feltárássra, amit megadott. Attól kezdve három-négy éven keresztül úgy ástam, hogy minden évben kaptam hatvanezer forintot az udvarház feltáráására.²⁶

KG: Erika már kérdezett a tari templom helyreállításáról. Ezt továbbbővítve: melyiket tartod a legjobban sikerült helyreállításnak azok közül, amelyek előkészítésében kutatóként részt vettél, illetve tudnál-e mondani egy-két jó példát a közelmúltból?

JC: Taron kívül mindenképp a vámosatyai²⁷ és a zubogyi templom.²⁸ Az előbbit Komjáthy Attila, az utóbbit Vladár Ágnes tervezte. Mind a kettő nagyon jó helyreállítás. Próbálok a maiak közül is mondani, de így kapásból egy sem jut eszembe. Most lett kész Bodrogkeresztúron a római katolikus templom, de azt még nem láttam. Azt mondják, szép, de hát mi is azok voltunk húszéves korunkban. Nem tudom, milyen lett. Vannak kétségeim.

FDE: Milyen okból került tartósan az ország északkeleti részébe?

JC: Mert messze van. Tényleg. Ez a vámosatyai templomhoz fűződik, aminek szintén kalandos az előtörténete. Az *Új Tükör*²⁹ című színes hetilapban egyszer megjelent egy fényképes híradás a vámosatyai templomról „A magyar műemlékvédelem nem törődik a műemlékekkel” vagy valami ehhez hasonló címmel.³⁰ Tényleg gyalázatos állapotban volt, főleg a fedélszék, az északnyugati oldalán az ácsszerkezet lógott a levegőben. Az akkori megyei felügyelő Votin József³¹ volt, aki, azt hiszem, három évet végzett a műegyetememen, majd valahogy idekeveredett. Ő felajánlotta a tiszteletesnek, hogy megkutatja, azután helyreállítja a templomot, de mint kiderült, egyikhez sem volt meg a tudása. Azt azért érezte, hogy a déli barokk ablakok mögött ott lehetnek a középkoriak maradványai, mégis akkora műkő ablakot készíttetett, ami egyszerűen nem fért bele a nyílásba. Egyszer csak feladta, ledobott mindent a földre, az *Új Tükör*ben pedig megjelentek a templom udvarán szanaszét dobált műkövek.³²

²⁶ Az udvarház feltárása 1980 és 1983 között zajlott.

²⁷ A templom helyreállítása 1980-ban, a haranglábé 1981-ben fejeződött be, és mindkettő Komjáthy Attila, illetve Hoppe László tervei szerint valósult meg. Ehhez ld.: Komjáthy Attila – Pomozi István – Deschmann Alajos – Gléz Dezső: *Vámosatyai, református templom. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1978. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39100. Vö.: Hoppe László: A vámosatyai ref. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 30. 1986. 165-175.

²⁸ A templom helyreállítása 1985-ben fejeződött be. Ehhez ld.: H. Vladár Ágnes – Káldi Gyula – Vándor András: *Zubogy, református templom. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 23066. Vö.: Káldi Gyula: A zubogyi református templom helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 35. 1986. 69-71.

²⁹ A *Tükör* című képes politikai és társadalmi hetilap 1964-ben indult, majd 1976-tól 1989-es megszűnéséig *Új Tükör* címen jelent meg.

³⁰ Horváth Tamás: Műemlékháború. *Új Tükör*, 1978. február 19. 6-8.

³¹ Votin József 1971-1982 között az OMF területi-felügyelőjeként dolgozott.

³² Németh Péter visszaemlékezése szerint 1972-ben megkereste őt Votin József, hogy segítsen neki a vámos-

Vámosatyában még Andrásnapig hó borítja a kerteket. Ugy összefagyott, hogy szinte csúszkálni lehet a tetején. A templom oszlopainak tövében topogunk, a széthajgált kőveket vizsgálgatjuk.

— Itt van ez a mészkő. Alálto-lag emelték hagyták abba a munkát. Nem tudták eldönteni, hogy hová való — sópí le a havat az egyik kupacról a pap.

— Nincs ezen semmi titokzatos. A középkori ajtókeret darabja. Lehet látni, hogy oda faragták — feleli a múzeumigazgató.

Püspöksüveg egy koldus fején

Olyan ez az Artpád-kori templom, mint egy összerágott csont-elhajított koponya. Csupa rés, vaskolat sehol. Mind leverték. A hátsó ablak helyén sikkora nyílás látszik, hogy egy kisebbfajta ostromló sereg bemászhatna rajta, s ami a legfurcsább rajta: a magassra állított nyeregtetőt vadonától faszindely fedli, mintha püspöksüveget nyomtak volna egy koldus fejébe.

Belső falakon virít a penész, a saletrom. A tető alatt köröskörül méteres lyukak, rothad a kizettás mennyezet. A szentély götikus ablaka már elkészült, de nem lakarja semmi, mint ahogy a többi sem. Az iparművészeti védeltséget élvező padokon vaslag piszokréteg, a múlt század végi harmoniumszögandra nyílt területet, de a fagy már kikézdte. A különös szépségű, népi faragású szöcskék koronájáról nagy darabokban hullik a festék. Háború ez itt: a hó, a pára, az eső háborúja. Amit nem pusztítottak el az évszázadok, most beépítjük a hőmérőkét-éngadorás. Hat éve tart ez a háború, hadüzenet nélkül. 1972-ben kezdte el a templom feltárását és helyreállítását az Országos Műemléki Felügyelőség.

Gazdagok vagyunk

Szabolcs-Szatmár megye egy részén, a beregi-szamosi tájakon csak épen maradt középkori templomokból huszonekötöt van! S akkor még nem számoltam a szabolcsi részen levő templomokat, meg a megye egyéb történelmi és népi műemlékeit... Gazdag, nagyon gazdag táj ez, mint ha fél országrésznyi múlt zsúfolódott volna itt össze. A Felcsútól népi építészete című kötetben (Műszaki, 1975) fekete háromszögek jelzik a ma is álló, középkori templomokat, fekete-fehér háromszögek a romokat. Ezen a térképen az immár országos hírű Csaroda és Tákos fölötti, Vársáramenyitől északra fekvő fekete háromszög jelöl Vámosatyát, pedig jobban illene hozzá a romháromszög.

A falak léteznek a hét bő esztendő: amióta az alma és a juh-tenyésztés nagy pénzeket hoz, kikupálódtak a porták, sok költünk az új, de a műemlék templomcsúfos állapotát mindenki szegyeilli.

Pedig fontosabb hely volt ez a

A déli oldalon kibontott ablak

MŰEMLÉKHÁBORÚ

6

6. A vámosatyai templommal foglalkozó cikk az *Új Tükör*ben, 1978

atyai templom műemléki feltárásánál. A három napos munka során előkerült a szentségtartó fülke, az ülőfülke és a befalazott sekrestyeajtó. Ld.: Németh 2015. i. m. 322.: „Magam barátságból vállaltam ezt a három napot – Votin ott sem volt –, hogy megmutassam, mit hol kell keresni. [...] A baj akkor ütött be, amikor Votin »megkutatta« az ablakokat, a bejáratot, s ezt valóban nem dokumentálva, műkö ablakkereteket gyártatott le a cég műhelyében. Amelyeket természetesen nem lehetett berakni a »helyükre«. De ekkor már évek óta nem használták a templomot, a lelkeseknek is elege lett a kivitelezés elhúzódásából, s a volt nyíregyházi ügyvédbojtár, Horváth Tamás újságíró az érdekelt feleket megkérdezve, megírta emlékezetes riportját.” Votin távozásával Lukács Zsuzsa, Juan Cabello és Feld István vette át a munkát.

7. A vámosatyai templom pasztofóriuma kutatás közben

© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 21760

A hivatal megbízta Lukács Zsuzsát és engem, hogy menjünk le, nézzük meg, mi történt. Elindultunk a reggeli vonattal, és délután fél háromkor már Vámosatyán is voltunk. Haza se tudtunk menni aznap. Körbejártuk a templomot, fotóztunk. Nagyon hideg volt. Aztán az országos botrány miatt áprilisban Lukács Zsuzsával, Feld Istvánnal és Simon Zoltánnal – aki akkor friss rajzolóként dolgozott nálunk – négyen lementünk megkutatni a templomot. Öt hétig biztos kutattuk azt, amit ma két hét alatt el tudnánk végezni. Annyira kezdők voltunk, hogy szükségünk volt arra az öt hétre és erre a létszámra. Gyorsan rájöttünk, hogy azért jutott nekünk ez a feladat, mert nagyon messze van Vámosatya, nem lehetett egy nap alatt megfordulni. Tudtam,

senki nem fogja tőlem elirigyelni, hogy olyan messzire járok a Budapesttől. És valóban, soha egyetlenegy főnökkel nem találkoztam Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében munka közben. Ez olyan szabadságot biztosított számomra, ami nagyon jólesett. Mindent rám bízta, nekem kellett mindent eldönteni, hogy hány emberrel és meddig dolgozok. Senki sem gondolkodott helyettem, és ez az önállóságnak, a szabadságnak olyan varázslatos szintjét biztosította, hogy nem esett nehezemre arrafelé orientálódni.

FDE: Melyik kutatására a legbüszkébb?

JC: Egyet nem tudnék mondani, olyan viszont sok volt, ahonnan úgy jöttem el, hogy sikerült jól megkutatni az épületet. Feltétlenül idetartozik Zubogy³³ és Vámosatya temploma,³⁴ amit közösen kutattuk Feld Istvánnal és Lukács Zsuzsával. A füzéri vár ’77-es kutatása, amire három hónapunk volt.³⁵ A kéked³⁶ és a pácini kastély.³⁷ És Tart is ide sorolom,³⁸ illetve a vámosatyai vár mostani kutatását, ami talán életem utolsó régészeti ásatása.

KG: Az épületkutatástól, helyreállítástól, restaurálástól eltérően a régészeti ásatás volt az a tevékenység, amit nemcsak a mindekori hivatal, hanem azzal párhuzamosan a Magyar Nemzeti Múzeum, a megyei múzeumok vagy a Budapesti Történelmi Múzeum is végezhetett. Ez a párhuzamosság segítette a munkát, vagy adott esetben nehézségeket okozott?

JC: Ez nem egyszerű, és biztosan nem fekete vagy fehér. Nem sokszor dolgoztam párhuzamosan más intézményekkel; BTM-esekkel talán egyszer, a régi budai városházán, ami számomra éppen negatív példa, mert nagy csatavesztésnek bizonyult. De tudok olyan munkát mondani, ahol egy BTM-es régész és egy ÁMRK-s művészettörténész kiválóan együttműködött. Lászay Juditnak és Papp Adriennek a török fürdőkre irányuló közös kutatásai során kiderült, hogy igenis lehet együtt dolgozni, és lehet ez pozitív, hisz nagyon jól kiegészítették egymást.³⁹ De én is dolgoztam együtt például

³³ Feld István: A zubogyi református templom. *Műemlékvédelem*, 23. 1979. 240–247.

³⁴ A vámosatyai templom kutatását 1978 áprilisában-májusában végezte el az OMF Tudományos Osztályának munkacsoportja (Juan Cabello, Feld István, Lukács Zsuzsa, Simon Zoltán), melyhez ld.: Juan Cabello – Lukács Zsuzsa: A vámosatyai református templom kutatása. *Építés-Építészettudomány*, 13. 1981. 103–135.; Juan Cabello: Vámosatya, református templom. *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2013. 278–284.

³⁵ Juan Cabello – Feld István: Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról. *Archaeologiai Értesítő*, 107. 1980. 214–225.

³⁶ Feld István – Juan Cabello: *Kéked, Melczer-kastély. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979–1981. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25240–25241, D 28243.

³⁷ Juan Cabello – Feld István: *Pácini, Mágóchy-kastély. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25336; Juan Cabello: *Pácini, Mágóchy-kastély. Régészeti kutatási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1980. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 33740.

³⁸ A templom kutatása 1976-ban kezdődött, majd 1978–1980 között fejeződött be: Juan Cabello: A Tari család udvarháza. *A tari Szent Mihály-templom és udvarház* 1993. i. m. 100–115.

³⁹ G. Lászay Judit – Papp Adrienn: A budai török fürdők kutatása az évezred elején. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 290–316.; Papp Adrienn – Lászay Judit: A budai török fürdők építészete az újabb kutatások tükrében I. *Budapest Régiségei*, 42/43. 2010. 121–149.

Jakab Attilával⁴⁰ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében; a mátészalkai templomot ő ásta, mi meg a falat kutattuk.⁴¹ Ez is egy pozitív együttműködés volt.

FDE: Van-e meghatározó emléke a tervtanáccsal kapcsolatban?

JC: Biztos volt több is, de amelyek leginkább személyesen érintettek, azok a tervi tervtanácsok voltak. Ezekre úgy emlékszem vissza, mint számomra jó kimenetelű tanácskozásokra. Persze, ezek mind szubjektív megítélések. Ahonnét az ember rossz kedvvel jön ki, mert megfúrták az ötleteit, vagy komoly kritikákat kapott, azok nyilván nem jó tervtanácsok.

KG: A rendszerváltást követően megszűnt az OMF, a hivatal addigi feladatait pedig három intézmény vitte tovább.⁴² Te az ÁMRK-ba kerültél, ahol 1992 és 2000 között a Kutatási Osztályt is vezetted. Milyen emlékeket őrzöl erről az időszakról?

JC: Messzebből kell ennek nekifutni. Az ember nem vagy nem egészen önként ment az ÁMRK-ba. Az OMF szétdarabolásának nagyon sok köze van a rendszer-váltáshoz, és ahhoz, ami utána történt. Én nem nagyon láttam és látok a színpalak mögé, de az világos volt 1989-1990-ben, hogy a hivatal nem tud majd tovább működni az addigi szervezeti formában. Úgy tűnt, mintha befejezte volna a küldetését. Nagyon sok minden megváltozott ebben az országban, kezdve a tulajdonviszonyokkal. Miért pont az 1957-ben kitalált OMF lett volna képes megtartani azt a szervezeti formát, ami addig jól-rosszul – az 1980-as évek második felétől valószínűleg egyre rosszabbul – teljesített?

Arról nem vagyok meggyőződve, hogy bizonyos dolgoktól így kellett volna megszabadulni. Mert mintha szabadulni akartak volna például a Központi Műhelytől.⁴³ Felszámolták a kivitelezést. Én úgy éreztem, hogy az OMF-nek a gyakorlati munkát végző részét akarták leválasztani, és ezért jött létre az ÁMRK. A kutatók, a tervezők,

⁴⁰ Jakab Attila (1978-), régész, a nyíregyházi Jósza András Múzeum főmuzeológusa.

⁴¹ Juan Cabello – Németh Péter: *Mátészalka, református templom, homlokzatok. Kutatási dokumentáció.* Kézirat. Budapest-Nyíregyháza, 2014. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 43892; Juan Cabello-Németh Péter: *Mátészalka, református templom, belső terek. Kutatási dokumentáció.* Kézirat. Budapest-Nyíregyháza, 2018. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 48294; Juan Cabello-Németh Péter: *Mátészalka, református templom. Falkutatás-kutatási dokumentáció.* Kézirat. Budapest-Nyíregyháza, 2019. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 48295. Az ásatási dokumentációt nem ismerjük. A MÉM MDK tervtárának dokumentációs anyaga szerint Juan Cabello és Jakab Attila közös kutatásai: Pócspetri, római katolikus templom (2012), Vámosatya, Büdy-vár (2017); Tiszabezdéd, református templom (2020); Nyíregyháza, görögkatolikus templom (2021).

⁴² Az 1992-ben megszüntetett OMF három utódintézményre bomlott. (1) Az elsőfokú hatósági munka és az ahhoz kapcsolódó tudományos tevékenység – a műemléki gyűjteményekkel és a Magyar Építészeti Múzeummal együtt – az Országos Műemlékvédelmi Hivatalhoz került. (2) A Műemlékek Állami Gondnoksága a tartósan állami kézben maradt műemlékek gondnokolásáért felelt. (3) A műemlékekkel kapcsolatos operatív feladatokat (kutatás, tervezés, restaurálás) az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központba delegálták. Ld.: Lövei Pál – Klaniczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” – BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal felszámolásáról. *Buksz*, 24. 2012. 259.

⁴³ A Központi Műhely az OMF Kivitelezési Osztályához tartozott, és a szakipari kapacitást biztosította a helyreállításokhoz, restaurálásokhoz.

a restaurátorok mindenestül átmentek oda, és ezzel párhuzamosan – vagy talán valamivel később – kezdték felszámolni a Központi Műhelyt, a vidéki kirendeltségeket, a sopronit, a miskolcit, a nyíregyházit, meg a többit. Most is úgy gondolom, hogy ez hiba volt, aminek a következményeit manapság érzékeljük csak igazán. Persze, ki gondolta volna a '90-es években, hogy eljön az az idő, amikor egy jó kőművest alig találni, nemhogy hármát-négyet. Ezt most a vámosatyai Büdy-várnál megtapasztaltam: van öt kőműves, akik közül kettő jó, három rossz. A három miatt azzal megy el az idő, hogy falszakaszokat kell visszabontani, mert rosszul vannak felfalazva. Ez nagyon sok feszültséget okoz a kivitelezővel, mert neki meg kiugrik a pénz a zsebéből. Ha visszabontatok egy falszakaszt, abból komoly konfliktusok keletkeznek. És hiába szeretne a kivitelező rendes kőművest szerződtetni, egyszerűen nincs.

KG: Kijelenthető, hogy ez a szakemberhiány a műemlék-helyreállításokon, restaurálásokon is otthagya a nyomát?

JC: Igen, egyértelműen.

KG: Visszatérve még egy kicsit '93 környékére: hogy látod, működött a tervezett feladatmegosztás az OMvH és az ÁMRK között?

JC: Nehéz objektívnek maradni, de az a benyomásom, hogy mindenki próbált előre menekülni. Mintha benne lett volna a levegőben, hogy előbb-utóbb még ennyire sem lehet majd megmenteni a központosított, intézményes műemlékvédelmet. A hatóság nagyon sokáig kulcspozíciót töltött be, és ma már pontosan lehet látni, mekkora hiba – ha nem bűn – volt a meggyengítése. Hisz mára súlytalanná vált a felügyelet, aminek sok oka van, főleg a félelem. Ha a tulajdonos engedély nélkül átalakíttatja a műemléket, annak nincs következménye. A hatóság kezében nincs eszköz, így nem meri már megtenni, hogy egy ilyen esetben a tulajdonos költségén visszaállítsa az eredeti állapotot. Erre biztosan nincs mód, és mindnyájan tudjuk, miért nincs.

FDE: Mit gondol a műemlékvédelem és a társadalom kapcsolatáról?

JC: Az 1970–1980-as években nem volt vita tárgya, hogy ha egy templomot elkezdtem kutatni, azt kiürítette a plébános. Taron két nap alatt megtette ezt. Ebben ugyanaz a parancsuralom működött, mint most, csak fordítva. Ez kétségtelen, hisz melyik plébános akarja kiüríteni a templomát?

Hogy a tulajdonosnak vagy a használonak mennyire lehetett beleszólása abba, hogy milyen szempontok szerint jelöltek ki egy-egy épületet kutatásra és helyreállításra, azt nem tudom – csak sejtéseim vannak. Biztos bonyolult döntés volt, mert egy lerobbant épület tulajdonosa vagy használója azért örült, ha az állam helyreállítja neki. Hogy volt-e bármilyen választási lehetősége, azt sem tudom. Én a falusiak, a helyiek részéről ellenséges magatartást soha nem tapasztaltam. Az egyház részéről igen, de azt mindig személyes ellenszenv mozgatta, és nyilván közrejátszott, hogy sikerült-e jó kapcsolatot teremteni a tulajdonossal vagy sem. Tehát ez inkább egyéni hozzáállás volt, és nem intézményesített. Melyik pap nem örült annak, hogy megcsinálják a templomát? Hogy ez mennyi idő alatt történt, megint más kérdés. Például a gacsályi templomhoz a kutatás után vagy hat évig senki nem nyúlt hozzá, ami azt eredmé-

nyezte, hogy a közösség erre az időre kívül rekedt a templomán.⁴⁴ Márpedig, ha nincs egy hely, ahol összegyűlhetnek, akkor a közösség széthullik. Az ember inkább elmegy a szomszéd faluba megkeresztelni a gyerekét, meg esküvőre, mint egy rossz gyülekezeti terembe. Tehát hat-hét évet nem bír ki egy közösség templom nélkül, ez biztos.

KG: Milyen emlékeket őrzöl az egyes műemlékes szakmák együttműködéséről?

JC: Egy épületnek csak jót tesz, ha a különböző szakmák együtt tudnak működni – ez teljesen világos. Hogy ez sikerül-e vagy nem, az szerintem mindig személyes kapcsolat kérdése, mert mindig, mindenkivel, mindenhol nem lehet jóban lenni. Nekem volt, amikor sikerült megteremteni a jó kapcsolatot minden szakmával, és volt, amikor szakmai szempontok vagy személyes ellenszenv miatt nehezebben ment. Utóbbi oda-vissza fennállhat. De láttam például a nagyszekeresi templomot, melynek kapcsán Székér Gyuri, Sedlmayr János, Lukács Zsuzsa nagyon jól tudott együttműködni.⁴⁵ Ilyen volt a vámosatyai és a zubogyi templom vagy a kékedi kastély kutatása, helyreállítása is, ahol M. Anda Judit volt a tervező.⁴⁶ Vagy a pácini kastély kutatása és helyreállítása, ahol sok szakma vett részt.⁴⁷

Általában a kutató nagyon ritkán találkozik például a farestaurátorral, aki a folyamat vége felé jelenik meg, ezért velük kevésbé voltam kapcsolatban. Mostanában gyakoribb, mert lerövidült az az idő, ami alatt meg kell kutatni az épületet. Van olyan farestaurátor, akit most, az elmúlt években ismertem csak meg igazán. Tudtam, ki ő, de soha nem találkoztam vele. ÁMRK-s koromban is volt olyan, akivel soha nem találkoztam. A folyosón igen, de nem a terepen. Most a kutatásra fordítható idő lerövidülésével óhatatlanul többet találkozunk, több az átfedés.

FDE: Ön szerint miben volt élenjáró a magyar műemlékvédelem európai viszonylatban az OMF idején? Mi hozta a legnagyobb elismerést?

⁴⁴ A gacsályi templom kutatását 2006-ban végezte el Juan Cabello és Simon Zoltán: Juan Cabello – Simon Zoltán: A Gutkeled nemzetség két templomának kutatása a szatmári Erdőháton: Gacsály és Zajta. *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. Kollár Tibor. Nyiregyháza, 2011. 143–180., különös tekintettel: 147–158. Az épület helyreállítására 2013–2014 között került sor. A munkát 2019-ben ICOMOS-díjban részesítették: <http://www.icomos.hu/datas/icomos-dij/2019/Gacsaly.pdf> (letöltés ideje: 2022. október 30.).

⁴⁵ Lukács Zsuzsa 1981–1983 között kutatta a templomot. A szentély boltozatának részleges, utalásszerű rekonstrukcióját Székér György 1985-ben, Sedlmayr Jánossal együttműködve készítette el, aki az épület felmérési rajzait jegyzi. A templom helyreállítás- és kutatástörténeti összefoglalásához legutóbb ld.: Papp Szilárd: Nagyszekeres, református templom. *Középkori egyházi építészet Szatmárban* 2011. i. m. 348–355.

⁴⁶ A Juan Cabello, Feld István és Simon Zoltán által 1979–1982 között végzett kutatással párhuzamosan készült el a kastély első helyreállítási tervdokumentációja, amelyet továbbiak követtek: M. Anda Judit–Vándor András: *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1982. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 21628; M. Anda Judit: *Kéked, Melczer-kastély. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31953.

⁴⁷ Ld.: 37. j. Az 1979–1980 között lezajlott – később a kivitelezési munkákkal párhuzamosan folytatott – régészeti kutatást követően 1981 és 1988 között sor került a kastély helyreállítására, melyhez ld.: Erdei† – Feld 1996. i. m. 310–311.; Feld István: Újabb magyarországi várkastély helyreállítások: Pácini és Kéked. *Egri Nyári Egyetem* 25. Budapest, 1996. 42–49.

8. Juan Cabello és Simon Zoltán a zajtai templomban, 2011

JC: Szerintem egyértelműen a falkutatás. Még Spanyolországból is jöttek ide építésszek, hogy tanulmányozzák a módszert. Annyira előremutató volt, hogy a spanyol szaknyelvben nem is létezett erre kifejezés. Ma már minden tartományban egy kicsit másképp nevezik, de a legjobb az „épületrégészet” kifejezés, amit a baszkok használnak. Mostanában, az elmúlt tíz-tizenöt évben kezdtek el foglalkozni vele.

KG: Végezetül az utánpótlás kérdése: mit üzensz egy pályakezdő régésznek?

JC: Menjen műkörmösnek. Viccet félretéve: ha van türelme, akkor bele lehet ebbe vágni. Tulajdonképpen még irigylem is őket, mert húsz-harminc év múlva azért visszakerül majd a vonat arra a sínre, amit most elhagyott. És akkor nekik majd újra kell szervezni ezt az egész szakmát, ami jó kis feladat lesz, ezt irigylem is. De nagy kitartásra és türelemre lesz szükségük, különben marad a műkörmös.

Szóval nem könnyű – én ezt látom, még ha most már a partvonalon túl állok is. Ha valamiért, talán azért az egyetlen dologért jó öregnek lenni, hogy nem kell a jelen harcokban részt vennem. Amúgy nem jó öregnek lenni.

FDE-KG: Nagyon szépen köszönjük!

„LEHET-E EGY SZÓSZÉKEN A SZENTLÉLEK HOLLÓ?”

INTERJÚ BÍRÓ LÁSZLÓ RESTAURÁTORRAL¹

Bakó Zsuzsanna: Mikor és hogyan kerültél az Országos Műemléki Felügyelőség Szakrestaurálási Osztályára?

Bíró László: Amikor megkaptam múlt hét csütörtökön a felkészülésre orientáló kérdéseket, vadul elkezdtem keresgélni, mert a dátumokat sosem tudtam fejben tartani. A nevekkel is így vagyok, azokat sem tudom soha megjegyezni. Szóval utánanéztem, mert azon szerencsés emberek egyike vagyok, akiknek megvan még a munkakönyve, és annak a bejegyzése szerint 1977. január 1-jén léptem be az OMF-be az akkori, Entz Géza által vezetett Tudományos Osztály Szakrestaurátori Csoportjába. Igen izgalmas volt, mert egy jó barátom pár hónappal előtte került a hivatalhoz, de ő a Muka István² vezette osztályra,³ és általa tudtam meg, hogy létezik itt egy másik csoport, ami mással foglalkozik. Így kezdődött.

BZs: Mik voltak az első munkáid?

BL: Faszobrászként kerültem oda még érettségi előtt (estim érettségiztem), úgy-hogy rögtön olyan munkákat kaptam, amik ehhez kapcsolódtak. Ha jól emlékszem, elsőként a bajai szerb templom ikonosztázán kellett kiegészítéseket eszközölnöm.⁴ Aztán ez a tevékenység egy idő után gazdagodott. Faszobrászként az egyik jelentős megbízatásom a gyöngyöspatai római katolikus templomhoz kapcsolódott: a Jессze fája oltár barokkban kivájt hasán a tabernákulum helyét kellett rekonstruálni.⁵ Ez

¹ Az interjút Bakó Zsuzsanna Ildikó és Kovács Gergely készítette 2022. július 18-án. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Muka István (1935-), faanyagvédelmi szakértő, az OMF Központi Műhelyének vezetője.

³ A Muka István vezette Központi Műhely az OMF Kivitelezési Osztályához tartozott, és a szakipari kapacitást biztosította a helyreállításokhoz, restaurálásokhoz. Ehhez ld.: Mendele Ferenc: A magyar műemlékvédelem szervezete és annak főbb jellegzetességei. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1980.* Eger, 1980. 29. A Központi Műhellyel párhuzamosan működött a Tudományos Osztályhoz tartozó Szakrestaurátori Csoport a különböző restaurátorműhelyekkel, melyhez ld.: Végh Alpár Sándor: Műkincseink bánják. Restaurátorok óráberben. *Magyar Hírlap*, 1978. október 29. 11. Mind a Központi Műhely, mind a Szakrestaurátori Csoport a budapesti Talpas utca 4. szám alatti telephelyen működött.

⁴ Géczy Csaba: *Baja, szerb templom, faberendezés. Helyreállítási terv.* Kézirat. Budapest, 1976. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 36097. A templom helyreállított faberendezésének átadására 1977. augusztus 10-én került sor, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok, 1977/277/2.

⁵ A restaurálási dokumentációt nem ismerjük. Az oltár korábban két jelentős változáson esett át: az 1800-as évek elején nagy méretű, új tabernákulumot és hasas stípezt kapott, majd az 1870-es évekbeli tűzvészt követően megújították. Ehhez ld.: Bodorné Szent-Gály Erzsébet: Gyöngyöspata XVII. századi

1. Bíró László, 2022

volt az első OMF-es munkáim egyike. Aztán később bekerültem a Képzőművészeti Főiskolára, ám mielőtt ez megtörtént volna, még elvittek katonának. Ezt megelőzően az utolsó nagy munka, amiben részt vettem, az egri Rác templom ekkor már több mint tíz éve szétszedett ikonosztáznak a restaurálása, pontosabban annak a munkavezetése volt.⁶ Ez volt az első ütem a főiskola előtti korszakban.

főoltárának (Jesse fája oltár) felirata. *Ars Hungarica*, 25. 1997. 191. 1974-ben megkezdődtek az OMF farestaurátor műhelyébe szállított oltár helyreállítási munkálatai, amelyek éveken át tartottak (1977. szeptember 30-án tervkonzultáción alapították meg a befejezéshez szükséges lépéseket - vö.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok 1977/282/1.). A fa törzsébe foglalt eredeti tabernákulum a copf oltárépítmény felhelyezésekor súlyos sérüléseket szenvedett. Ezeket a restaurálás során fa kiegészítésekkel állították helyre. Ld.: Bodorné Szent-Gály Erzsébet: A gyöngyöspatai rk. templom főoltárának restaurálása. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1981*. Eger, 1981. 49.

⁶ Az egri Rác templom berendezésének restaurálása az ikonosztáz (1789–1791) bontásával kezdődött 1967-ben. Ld.: Géczy Csaba: A faszobrászati restaurálás két esztendeje. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 338. 1970-ben az OMF Faszobrász-restaurátor Csoportja az ikonosztázzal kezdte meg a faberendezési tárgyak restaurálását. A hátsó tartószerkezet alsó, erősen rovarfertőzött gerendesorát szakaszonként kicserélték. Az enyves ragasztás elengedése miatt több száz apró faragvány leest; ezeket az eredeti helyük tisztázását követően visszahelyezték az ikonosztázra. Azokat a lehullott eredeti darabokat, amelyek nem maradtak meg, viszont egyértelműen rekonstruálhatók voltak, hársfából kifaragták. A hátoldalt és a festetlen felületeket konzerválták; az aranyozott, festett felületekről előbb eltávolították a szennyeződést, majd az utólagos lakkréteget. A felületi hiányokat hagyományos technikával pótolták. Ld.: Bérci László:

2. A bajai szerb templom ikonosztáza, 1960 © MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 051.003aN

BZs: Melyik munkáidra vagy a legbüszkébb? Melyek voltak számodra a legkedvesebbek?

BL: Minden korszakban volt egy-egy nagyon emlékezetes feladat, amelyikre szívesen emlékszem, és ezek eléggé széles spektrumon mozognak. Ráadásul nemcsak műemlékekhez kapcsolódnak, mert például egy múzeumból kapott egyiptomi szarkofág restaurálása legalább annyira izgalmas volt, mint amikor egy-egy nagyobb munkában vehettem részt. Utóbbiak közé sorolom a tihanyi,⁷ illetve a zirci templom teljes faberendezésének restaurálását⁸ – mindkettőt egy nagy csapat részeként végeztem. De nagyon élvezetes volt egy teljesen más területre ellátogatni, amikor részt vehettem a

Az egri ráctemplom ikonosztázának és faberendezésének restaurálása. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1981.* Eger, 1981. 81–82.

⁷ Dabronaki Béla – Bíró László – Menráth Péter: *Tihany, bencés templom, faberendezések. Restaurálási dokumentáció (1993–1996).* Kézirat. Budapest, 1996. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37494.

⁸ Bíró László – Marjai Zoltán – Budai Sándor: *Zirc, ciszterci templom, faberendezések. Restaurálási dokumentáció (1996–2006).* Kézirat. Budapest, 2006. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 40432. – vö.: Bíró László – Marjai Zoltán: A zirci ciszterci templom barokk terének története a restaurátor szemével. *Új Magyar Építőművészet*, 4, 2000, 1. 48–49.

soproni Szent György-templom orgonaházának helyreállításában⁹ (bár Zircen is volt orgona, de az szakmailag nem volt nagy kihívás). Ugyanílyen izgalmas kirándulás volt a bélapátfalvi templomban akár az orgonaház restaurálásában való részvétel, akár a Szent Imre-mellékoltár helyreállítása.¹⁰

Kovács Gergely: Egy 2008-as cikkedben úgy fogalmazol, hogy „Nincs olyan alkalom, amikor a restaurálás befejeztével ne történne állásfoglalás.”¹¹ Véleményed szerint meddig mehet el a restaurátor szubjektív interpretációja?

BL: Én nem emlékeztem már erre a mondatra, de teljesen jogos, és a mai napig vállalom, hiszen egy restaurálás mindenféleképp egyfajta interpretáció. Hasonlóan ahhoz, amikor a zenészek – szintén csapatként, a karmester vezényletével – előadnak egy zeneművet, ami egyszer megszólal, de ugyanaz soha többet nem születik meg, legfeljebb valami nagyon hasonló jöhet létre. Értelemszerűen ennél sokkal hosszabb ideig látható egy restaurátor értékítélete, állásfoglalása, gondolkodása egy-egy műtárggyal vagy együttessel kapcsolatban. A következő restaurálásig az ő szemén, az ő hozzáállásán keresztül nézi majd a művet az arra járó; a kutatótól kezdve a hívekig bezárólag. Persze, nagyon sarkosan lehet csak azt mondani, hogy az ő szemén keresztül, hiszen azért van egy erősen szabályozott keret, ami maga a tárgy. A tárgy jelöli ki a határokat, az irányt, és hogy mit lehet vele csinálni. Ehhez kell kapcsolódnia az összes többi tudományág vizsgálatának; ha ezek jól sikerülnek, a restaurátor pedig odafigyel, és eléggé elmélyült, akkor egy színvonalas beavatkozás, illetve alkotás részei lehetünk nézőként. Ha kevésbé mélyedt el a feladatában, akkor egy más jellegű megközelítés lesz a végeredmény. Tehát ilyen kiegészítésekkel érvényes ez az állítás.

KG: Eszerint az is kijelenthető, hogy a restaurátor tevékenységét művészetnek tekinted?

BL: Én mindenképpen annak tekintem, és hangsúlyozom – ezt többször, több helyen is elmondtam –, nem abban az értelmében, hogy művészi tárggyal foglalkozik. Mert teljesen mindegy, hogy a restaurátor mivel foglalkozik, az adott feladatot lehet művészetként és kivitelező munkaként kezelni. Egy gépkocsit is lehet restaurálni, és lehet felújítani, és mindkettő végeredménye lehet nagyon jó, csak az egyik restaurálás, a másik felújítás.

KG: Visszatérve az intézménytörténethez: a rendszerváltást követően megszűnt az OMF, a hivatal addigi feladatait pedig három intézmény vitte tovább. Te az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központban folytattad a munkát. Hogyan emlékszel vissza ezekre az évekre?

BL: Én az ÁMRK-ban viszonylag rövid ideig voltam. Akkor Géczy Csaba vezette ezt az intézményt, majd rövid idő elteltével, egy pályázat útján átmenetileg Velledits Lajos¹² került annak az osztálynak az élére, ahol dolgoztam. Ezek után mi elváltunk

⁹ A restaurálási dokumentációt nem ismerjük.

¹⁰ Bíró László: *Bélapátfalva, ciszterci templom, Szent Imre-mellékoltár. Restaurálási javaslat. Kézirat.* Budapest, 2002. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39807. A restaurálási dokumentációt nem ismerjük.

¹¹ Bíró László: *Folyamatos jelen, a változó múlt. Örökség*, 12, 2008, 2. 3.

¹² Velledits Lajos (1947–), festőrestaurátor.

3. A belpátfalvi ciszterci templom Szent Imre-mellékoltára
© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 235.079P

egymástól, és visszamentem a piacra vállalkozó restaurátorként. Ez azért érdekes, mert közben a vállalkozások rendszere is megváltozott, ami egyértelműen a rendszerváltáshoz köthető. Előtte a restaurálás, ha piaci alapon történt, akkor a Művészeti Alapon¹³ keresztül ment, a rendszerváltás után pedig különböző gazdasági formákban lehetett végezni. Ebben a rövid, tíz-tizenöt éves időszakban, ameddig az ember a piacon dolgozott, egészen más szemüvegen keresztül látta az intézményrendszert, ugyanis csak egy-két kutatóval volt közvetlen kapcsolatunk, valamint az éppen aktuális helyhez kötött műemléki felügyelővel találkoztunk. A zsúrikben mindig megjelent egy-egy nagyobb grémium, ami elmondta a véleményét az alkotásainkról vagy a munkáinkról.

És akkor most megint kellene mondani egy dátumot... Szerintem már Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnak hívták az intézményt,¹⁴ amikor elgondolkodtam egy lehetőségen, majd felajánlottam magamat, amit elfogadtak. Így visszakerültem a hivatalba, azóta pedig a jogutódok valamelyikében dolgozom.

KG: Kollégáid közül kiknek a személye, munkássága volt meghatározó számodra akár az OMF-es, akár az ÁMRK-s, akár a KÖH-ös időkből?

BL: Nem fontossági sorrendben, hanem időrendben, ahogy végiggondolom az eseményeket: viszonyítási pont volt nekem Géczy Csaba is, mert ő vett fel, az ő szűrőjén keresztül láttam meg a műemlékekkel kapcsolatos lehetőségeket és gondolkodást. Ugyanakkor nem szabad kihagynom Bérci Lászlót sem, mert nagyon fontos szereplője volt annak a területnek, amelyikben működtem. Persze, ilyenkor az OMF kapcsán Entz Gézáat emlegetni nemcsak, hogy illik, hanem kötelező is, de én nem ott kerültem vele mélyebb kapcsolatba, hanem a főiskolán, ahol a tanárom volt, és három tantárgyat vitt. (És még tanszékvezető is volt.) Úgyhogy kihagyhatatlan ebből a sorból.

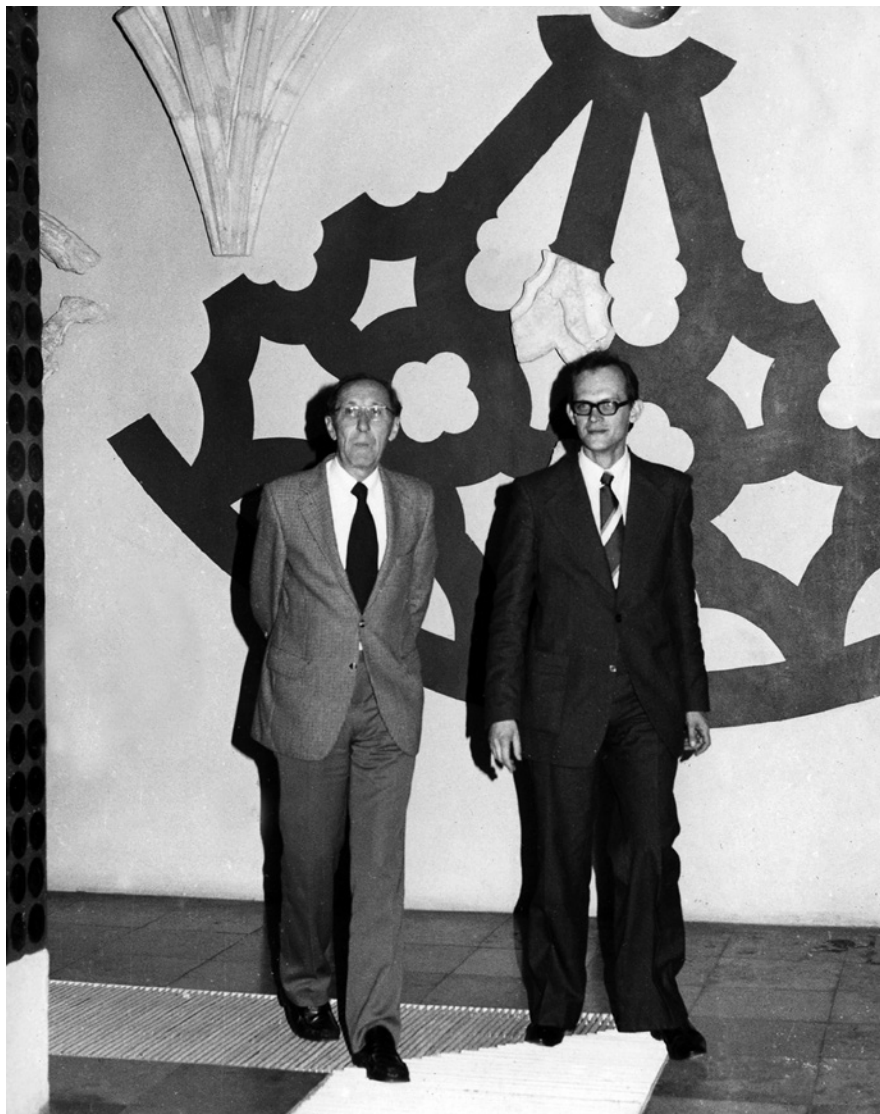
Amikor behatóan kezdtem foglalkozni a műemlékek restaurálásának kérdéseivel, akkor viszonylag sokat beszélgettünk – pláne Zirc kapcsán – Németh Katalinnal. Tihanyban szintén ő, valamint Haris Andrea volt jelen kutatóként, és rendszeresen konzultáltunk a különböző lehetőségekről. Andrea rendre feltette azokat a kérdéseket, amelyekre az ember vagy csípőből mondott valamit, vagy megpróbált elgondolkodni rajta. Sélysette-tet is mindenképp megemlíteném, akivel szintén elég sokat beszélgettem különböző szakmai kérdésekről.

KG: Ahogy a művésznek lehet megrendelője, úgy az épületnek is van tulajdonosa, akivel a restaurátor kapcsolatban áll. Több helyen is azt írtad, hogy a rendszerváltás óta eltelt időben „merőben új szemléletek, új kihívások és erre új válaszok, válaszkezedmények jelentek meg a műtárgyak restaurálásában.”, és hogy ez összefüggésben áll a megerősödött tulajdonosi öntudattal.¹⁵ Mondaná-e olyan konkrét eseteket, amikor szembesültél ezzel a jelenséggel?

¹³ Az 1952-ben alakult Képzőművészeti Alap 1968-ban egyesült az Irodalmi és a Zenei Alappal, létrehozva a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapját.

¹⁴ A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2001-ben, a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény elfogadását követően alakult meg.

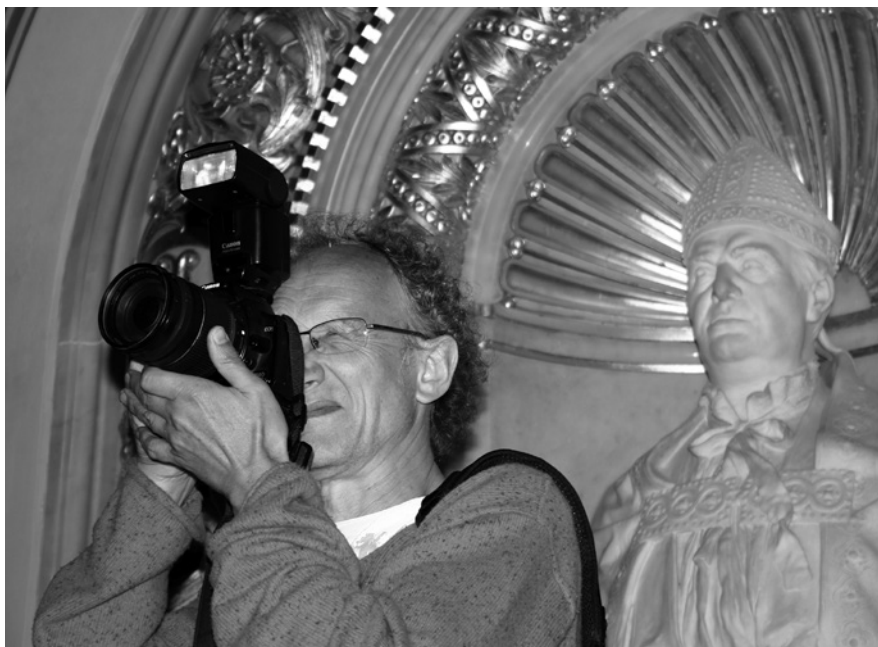
¹⁵ Bíró László: Lucifer lehelete! Mit sugall a műtárgy? *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 41.; Bíró 2008. i. m. 3.

4. Entz Géza és Marosi Ernő

BL: Ez egy olyan szelep, amelyiknek, ha kihúzod a dugóját, akkor nagyon hosszasan lehet beszélni erről a kérdésről.

Értelemszerűen először az egyházzal találkoztam, mint tulajdonossal, megbízóval. Már a rendszerváltás előtt is megtapasztaltuk a templomi tárgyak restaurálásához való tulajdonosi hozzáállását. Egyértelműen megfogalmazódott az a szemlélet, hogy az egyház ezer éve jó gazdája a tárgyaknak, ne próbálja meg más meghatározni, hogy azok milyenek legyenek. Azért maradtak meg, azért tiszteljük mi is a tárgyakat, mert tulajdonosként jól kezelték őket. Mindezt csupán amiatt a szemlélet miatt említem

5. Bíró László a pécsi székesegyház atemplomában, 2010-es évek közepe

© Horogszegi Tamás felvétele

meg, amely szerint a tulajdonos kijelentheti, hogy ő jó gazdája vagy rossz gazdája a különböző tárgyakkal.

Ez a fajta megközelítés a közelmúltban elképesztően felerősödött. Félreértés ne essék: van pozitív és negatív példa is. A tulajdonos, például az egyház, nem minden esetben rossz gazdája a műemléknek, de sokszor megrendelőként áll elő, és nem is a restaurálás megrendelőjeként, sokkal inkább a feladat meghatározójaként. Tehát – direkt vagy indirekt módon – megmondja, hogy mit szeretne. Itt van például az összes nagy felújítás. Kezdetben volt Pannonhalma,¹⁶ ami azóta különböző situációkban tovább él, és mindenki meg akarja valósítani a saját kis Pannonhalmáját a maga mód-szereivel. Nem az egyház, a templom és a hívek, hanem a műemlék szempontjából vizsgálva: itt van például az a helyreállítás, ami jelenleg Bélapátfalván folyik, és ahol egyértelműen egy kis Pannonhalmát akarnak csinálni. Az épületből eltávolították, és ideiglenesen egy, a templomon kívüli térben tárolják azokat a berendezési tárgyakat, amelyek a török utáni barokk felépítés óta készültek. Miközben Bélapátfalvát egyszerűen lehetetlen pusztán csak román kornak és gótikának nevezni, lévén, hogy ezekben az időkben az épület egy része elpusztult, berendezési tárgyai tönkrementek, majd jött egy másik korszak, amelyik a saját szempontjai szerint felújította.

¹⁶ A pannonhalmi bencés főapátság templomát 2011–2012-ben, John Pawson és Gunther Zsolt tervei szerint építették át. Ezen munkálatok során az épület legtöbb – Storno által tervezett – 19. századi liturgikus berendezési tárgyát, illetve díszítményét eltávolították vagy eltüntették.

A napjainkban érvényesülő szemlélet végighömpölyög az országon, és előre meghatározza bizonyos korszakok bemutatását. Már Pannonhalmán elhatározták, hogy a középkor egy tiszta, fehér egység, és senkit sem érdekel maga a tárgy, maga a megmaradt középkori templom, csak a falai, illetve a hozzá tartozó mítosz. Leginkább egy, A Gyűrűk Urára jellemző hangulatról van szó. A helyreállításokat az határozza meg, hogy a romanikát vagy a gótikát szép, tiszta, nemes és csodálatos korszaknak gondolják. Nyilván minden korszak kialakít a múltjáról vagy az elődeiről egy képet. Mindenki ezt csinálja – a 19. század sem csinált mást. A romantika egyik lényege az volt, hogy kigondolta, milyen lehetett a múlt, és abban az irányban próbált továbbmenni. Ugyanakkor részint tudjuk, milyen volt, mert vannak vizsgálatok, megmaradtak emlékek, megmaradtak tárgyak-képek a különböző korszakokból. Tudjuk, hogy a Storno-féle Pannonhalma mennyiben volt hamis, mennyiben volt egy hangulat visszaadása, és hogy a valóságban milyen lehetett a pannonhalmi középkor.¹⁷ Bár nem szeretnék itt és most állást foglalni ez ügyben, mégis úgy gondolom, egy színes belső közelebb áll ahhoz az összképhez, amivel a templom a középkorban rendelkezhetett. Minden bizonnyal nem olyan volt, amilyennek Storno¹⁸ kifestette. De azt tudjuk, hogy színes volt, és hogy biztosan nem volt hófehér. Nem volt törtfehér, nem volt egy fehér hangulati máz az egészen. Ami újabban történt, az egyszerűen nem más, mint egy vallási vagy a hit oldaláról jött megközelítése egy korszaknak, valamint annak a bemutatása.

Az egész probléma alapkérdése az, hogy kinek van joga megmondani, mit szabad, mit lehet és mit kell tenni egy műemlékkel. Úgy gondolom – és ez a műtárgyakra is vonatkozik –, ha visszafordíthatatlan kárt nem okozunk, és meghagyjuk az utókor-nak, hogy esetleg felülbírálja a mi gondolkodásunkat, akkor nincsen baj. Akár le is lehet festeni egy templomot hófehérre, ha feltárható módon, reverzibilisen megmarad a lehetőség arra, hogy a jövőben vizsgálni tudják, mi volt ott, és annak újraértelmezéseként akár rekonstruálják azt. Jó példa erre a jáki templom jelenleg befejezéshez közeledő restaurálása.¹⁹ Különböző szituációkban én magam is részt vettem a zsűrik, programkialakítások segítségével, és igen sokat beszélgettünk a projekt vezetőjével, Sarkadi Mártonnal²⁰ arról, hova kerüljenek a hangsúlyok. Nem azt állítom, hogy

¹⁷ Storno pannonhalmi restaurálásához ld.: Levárdy Rezső [Ferenc]: id. Storno Ferenc pannonhalmi működése. *Soproni Szemle*, 3. 1939. 35–51.; Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete IV. *Művészettörténeti Értesítő*, 11. 1962. 16–22.; Dávid Ferenc: A pannonhalmi főegyház múlt századi helyreállításáról. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. II.: 162–181.; Askercz Éva: Storno Ferenc Pannonhalmán. Uo., 182–192.

¹⁸ id. Storno Ferenc (1821–1907), festőművész, építész, restaurátor (eredetileg kéményseprő). 1840–1842 között festészeti és építészeti tanulmányokat folytatott Münchenben, majd Bécsben Friedrich von Amerling tanítványa volt. Restaurálta többek között a soproni Szent Mihály-templomot, a lőcsei Szent Jakab-templomot, a garamszentbenedeki bencés apátsági templomot és a pannonhalmi főapátság épület-együttesét. Jelentős műgyűjteményt hagyott maga után.

¹⁹ A jáki templom belső felújítása 2022 áprilisára készült el: <https://epiteszforum.hu/elkeszult-a-jaki-templom-belső-felujitasa> (letöltés ideje: 2022. november 2.).

²⁰ Sarkadi Márton (1969–), építészmérnök.

6a. A pannonhalmi bencés apátsági templom a John Pawson-féle átépítés előtt, 2011
© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 243.777D

6b. A pannonhalmi bencés apátsági templom a John Pawson-féle átépítés után, 2020
© MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 243.778D

mindenben egyetértek, és minden tekintetben az történt, amit én kigondolhattam. Viszont egy dolog biztos: fel sem merült, hogy akár a Storno-féle irányba, akár mondjuk Pannonhalma irányába menjen el a helyreállítás. Tulajdonképpen alig történt további feltárás ahhoz képest, mint ami a századfordulón végzett felújításkor²¹ a barokk felületek leverésével előjött. Szerencsére nem volt teljesen tökéletes az akkori feltárás, ezért helyenként a későbbi korokból is maradtak morzsák. Nem tudjuk, milyen volt a jáki templom barokk kifestése, csak azt tudjuk, hogy maradtak színes rétegek, amik most is ugyanúgy ott vannak, ahogy Schulek Frigyes²² feltárta őket.

Tehát addig nyugodtan meg lehet fogalmazni a saját véleményünket egy enteriőrrel, egy táblaképpel, egy felülettel kapcsolatban, amíg az reverzibilis. Akkor van gond, amikor egy teljesen más irányba megyünk el. Vissza lehet vinni a belpátfalvi templomba az oda készült szószéket, amit most vettek le először azóta, hogy feltették. De csodálkoznék, hogyha a vakolt hátlap – amelyiknek most a körvonala látszik a pilléren – megmaradt volna. Arról nem beszélve, hogy Pannonhalmán is ugyanez volt a probléma. Kimondatott, hogy ha a szószéket leszedjük és elvisszük, az természetesen bármikor visszavihető, addig pedig fel lehet állítani másutt, és lehet szószékként használni. Itt kezdődik ez a furcsa műtárgyszaporítási rendszer, hisz a pannonhalmi szószék is olyan volt, amelyeknek külön volt a kosár része és a hangvetője, a pillérre pedig ráfestették a kettőt összekötő hátfalat. Utóbbi megmaradt a helyszínen, eltarták. Ügyeltek arra, hogy reverzibilis legyen, legalábbis mindenki hisz abban, hogy az az eredeti károsodása nélkül feltárható. De ha felállítják máshol, ideiglenesen azt a szószéket, annak nem lesz hátlapja. Ha meg lesz hátlapja, akkor az már egy második hátlap lesz. Úgyhogy érdekes irányokba lehet elmenni ilyen esetekben.

BZs: Hogy látod, az elmúlt években-évtizedekben kialakult-e egy ideális versenyhelyzet a restaurátorok között, ami a restaurátori tervek összevetésén és értékelésén alapul?

BL: Egy rettentően fiatal szakmáról van szó. Én a Képzőművészeti Főiskolán a saját szakomon tizenötös sorszámmal kaptam diplomát; tehát ennyire tegnap alakult ez a szakterület. Előtte is foglalkoztak vele, csak épp más szemlélettel (amint azzal a tanulmányaim során is szembesültem).

Ahogy kezdetben kialakultak például a régészetnek azok a szabályrendszerei, azok a vizsgálati módszerei, amelyek a mai napig fennállnak, és amelyek alapján a szakemberek meg tudják ítélni, hogy valamelyik elődjük mennyire volt tisztességes vagy felületes egy-egy munka elvégzése során, ugyanígy a képzőn is elkezdtek tanítani a dokumentációkészítés különböző szabályait. A saját korábbi munkáimról leadott dokumentációim,

²¹ A jáki templom restaurálása 1896-1904 között zajlott le Schulek Frigyes tervei szerint, Gyalus László vezetésével. Lényeges szempont volt az épület purifikálása, a barokk elemek eltüntetése. Ehhez ld.: Marosi Ernő: Műemlékhelyreállítások a MOB korszakában. A 27. *Egri Nyári Egyetem előadásai* 1997. Eger, 1997. 77-78. A nyugati kapura vonatkozólag: Szentesi Edit: A jáki nyugati kapu historiográfiája és restaurálástörténete 1904-ig. *A jáki apostolszobrok*. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Budapest, 1999. 99-116.

²² Schulek Frigyes (1841-1919), építész, műegyetemi tanár, az MTA tagja. A MOB építész, műemlékvédelmi munkásságán belül kiemelendő a budavári Nagyboldogasszony-templom, a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna vagy a lócsei városháza purista restaurálása.

restaurálási terveim féloldalas, kétoldalas anyagok (a képekkel együtt). Ezek inkább egyfajta szándéknyilatkozatok voltak. Ebből lehetett vagy kellett volna eljutni egy olyan pontig, ahol már mások számára is meg tudnánk mondani, mi az a restaurálás, mi az a restaurálási terv. Mostanra legalább van egy jogszabályba foglalt elvárási rendszer arra nézve, hogy mit kell tartalmazniuk a restaurálási terveknek, de annak megírása a legtöbb esetben mind a mai napig egy szükséges rossz. És nem azért, mert a restaurátorok általában nem kimondottan az íróképességeikről híresek, hanem azért, mert nem arra áll rá az agyunk.

Egy restaurálási tervben a kötelező elemeken kívül a legfontosabb az lenne, hogy a restaurátor megpróbálja körvonalazni a vizsgálaton alapuló hozzáállását. Az lenne az ideális, ha elmondaná, mit akar csinálni a tárggyal, a felülettel, és teljesen mindegy, hogy melyik szakterületről beszélünk. Természetesen vannak olyanok, amelyeknél jóval kevésbé lehet ily módon befolyásolni az irányt, amerre megyünk, másoknál viszont rettentő látványosan. Most a mögötted lévő üvegablakra²³ pillantok. Egy üvegablak helyreállítása vagy restaurálása esetén, hogyha nincsen benne nagy hiány, akkor a néző számára viszonylag kevés kérdés adódik. A cél a tisztességes tisztítás és helyreállítás. Azonban további kérdéseket vehet fel, hogy például az egykor használt ólomsínek értéket képeznek-e vagy sem, hozzátartoznak-e a tárgyhoz vagy sem. Ha úgy állok hozzá, hogy az az üvegablak a restaurálást követően csak látszatra legyen műtárgy, akkor lecserélhetem az ólomsíneket újakra, mert azokat jobban meg tudom forrasztani, mint a régit, ami forraszthatatlan, kiegyenesíthetetlen és így tovább. Tehát hol húzódik a műtárgyon az azt befolyásoló restaurátori beavatkozás határa?

Ugyanez a kérdés egy festőrestaurátor esetén, aki táblaképpel vagy falképpel dolgozik: mit fogok látni a helyreállítás után? Azt, hogy hogyan jut el odáig, nem fogja tudni milliméterről milliméterre leírni. Ellenben rendkívül fontos, hogy egy kiegészítés illeszkedik-e a környezethez vagy sem, hogy a restaurátor hangsúlyozni akarja-e, mi az, ami eredeti belőle, és mi az, ami nem maradt meg, és hogy ezt milyen módszerrel teszi. Lehet olyan kiegészítést csinálni (a Bosch-kiállításon²⁴ meg is néztem most egy-két képet közlő), amelyik rettentő finoman illeszkedik a környezethez – szinte meg sem tudom mondani, hogy hozzányúlt-e valaki vagy sem –, meg olyat is, hogy csak nagyon közlőre vegyem észre, hogy hozzányúltak. Egy restaurátori beavatkozás két markánsan elváló részből áll(hat): az egyik a konzerválás (konzervátorként mindent meg kell tennem azért, hogy a felület megmaradjon, a beavatkozás, a hozzátétel, az

²³ Az interjúra a MÉM MDK Jász utcai telephelyének tárgyalótermében került sor, amelyet egy Róth Miksa-üvegablakról készült reprodukció díszít. Eredetileg a Ráth György-villa egyik emeleti ablakáról van szó, ami később a Városligeti fasor 47. szám alatti Kőrössy-villa lépcsőházába került. Itt fényképezte le Bélavári Krisztina a Magyar Építészeti Múzeum „Díszítőérzékkel átszőtt tudás” – Kőrössy Albet Kálmán építészete című kiállításához (Ráth György-villa, 2019), amelyen a Jász utcában őrzött nyomat bemutatásra került.

²⁴ Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa. Szépművészeti Múzeum, 2022. április 9.–július 17. Vö.: *Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa*. Kiállítási katalógus. Szerk. Tóth Bernadett, Varga Ágota. Budapest, 2022.

7. Bíró László és Sarkadi Márton a freiburgi Münster homlokzatát szemléli
© Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele

anyaghasználat reverzibilis legyen, fixálva, tisztítva legyen, a tisztítás során kerüljön le róla a szennyeződés, és az alkotáshoz tartozó többi rész megmaradjon), a másik az esztétikai helyreállítás, amikor valaki a helyreállítás során hozzáad valamit ahhoz a felülethez. A kettő között pedig van az a határmezsgye, hogy mi a tisztítás és mi a feltárás, és vajon egy oltáron lévő szobornál az egykori fölvitt lakk része-e az alkotásnak vagy sem. Felmerülhet, hogy azok, akik azt felvitték, biztos nem ilyet akartak rátenni, mert ha lett volna nekik jobb, akkor nyilván olyat tettek volna rá. Ők biztos víztisztának látták azt a lakkot, amelyik most egészen sötét sárga, amelyik az oltár kék márványozását ebben a pillanatban gyönyörű zölddé változtatja. Kérdés tehát, hogy egy ilyen esetben mit szabad csinálni és mit nem.

Ezen a ponton visszatérhetünk a bélapátfalvi szószékhez, ami a barokkban készült, majd úgy hagyták. A kollégák kértek kutatási engedélyt, odamentek, megkutatták, és megtalálták rajta az ezüstöt. De, amit leszedtek róla, az nem egy megsárgult lakk volt, hanem egy tönkrement krapplakk lazúr.²⁵ Egy ilyen esetben mi történik? Mindig elképesztően érdekes vitakérdés, hogy egy helyreállítás mire vonatkozzon. Az eredeti megjelenésre? A tárgy teljes megtartására (és akkor a 21. századi eszközökkel próbáljuk interpretálni)? Próbáljuk-e felülfesteni? Hogy egy megfeketedett ezüst az ezüst-e vagy sem. Tehát lehet-e egy szószéken a Szentlélek holló? Koromfeketén? És ha az egyik esetben az ember hozzányúl, akkor mi lesz a másik esetben? Itt jön az, ami egy nagyon érdekes plusz probléma még: ezek a kérdések a környezetükből kiragadva,

²⁵ Krapplakk, más néven krappvörös: a vörös szín bordóba hajló árnyalata. Korábban növényi eredetű (festőbuzér), később szintetikus (arizalin). Lazúr: átlátszó vagy félig átlátszó festék, amit vékonyan hordanak fel a felületre színező réteggént.

8. Bíró László a türjei premontrei templom Szent Anna-kápolnájának Mária-szobrát vizsgálja © Horogszegi Tamás felvétele

csak a tárgyra vagy a tárgy részletére vonatkoztatva is értelmezhetőek, illetve a környezettel együtt is vizsgálhatók. A legizgalmasabb, hogy a műemlékvédelem ezzel próbált foglalkozni, legalábbis én így éreztem magam benne.

BZs: Gondolom, hogy a tervtanácson²⁶ is számos vitás kérdés vagy gondolat került elő. Van-e meghatározó emléked a tervtanácsról?

BL: Érdekes volt. A Dévényi Tamás²⁷ vezette tervtanácsban vettem részt, és megmondom őszintén, rettentően jól éreztem magam benne, mert az volt az érzésem, hogy bizonyos műemlékek helyreállítása esetén a restaurátori megközelítés is helyet kap. Ez jól kiegészült az építészek hozzáállásával. Építész azért lesz valaki, mert egyfajta szemlélettel áll bizonyos dolgokhoz, és ez a szemlélete megmarad. Ő építész.

²⁶ A műemléki tervtanács 1993-ban jött létre, majd 2010-től 2012-ig Műemléki Tanácsadó Testület néven, a KÖH keretein belül működött. A működését szabályozó 324/2010. (XII. 27.) kormányrendelet szerint a grémium „a műemlékekkel kapcsolatos hatósági, szakhatósági, illetve egyéb szakmai döntések előkészítésében segíti a Hivatal és a szakigazgatási szervek munkáját”. Az MTT a műemléken vagy műemléki jelentőségű területen végzett beavatkozásokkal kapcsolatos hatósági döntésekhez fogalmazott meg szakvéleményt, amit az eljáró hatóság köteles volt figyelembe venni, vagy kimerítően indokolni, ha a javaslatban foglaltaktól eltérő döntést hozott. Vö.: Lövei-Klanciczay 2012. i. m. 264., mely szerint a tervtanács „szinte egyedüli fóruma volt annak, hogy több szakma együtt próbálja alakítani a műemléki elvek gyakorlati alkalmazását. Túlnyomó részét építészek alkották, az utóbbi másfél évtizedben jelentős mértékben az örökségvédelmi hivatalon, illetve az örökségvédelmen kívül álló, meghívott, illetve szakmai szervezetek által delegált építészek. Művészettörténész tag két-három volt csak. Tehát sosem volt arról szó, hogy ebben a testületben az építészetről úgy született volna döntés, hogy azt a művészettörténészek vagy akár a műemlékesek egyfajta dominanciája határozta volna meg.” A tervtanács 2012 után a Belügyminisztérium, később a Miniszterelnökség fennhatósága alatt működött.

²⁷ Dévényi Tamás (1954-), építész, belsőépítész.

Alkotni akar, össze akarja fogni, rendszerbe akarja szervezni azt, amivel dolgozik. És nagyon jó volt, mert az volt az érzésem, hogy restaurátorként egy-egy műemlék-helyreállításnál megfogalmazhatóak kérdések vagy esetleg hozzászólások, és azok beépülhettek az akkori rendszer szerinti véleményalkotásba.

KG: Tudná-e mondani olyan restaurálást a közelmúltból, amit kiemelkedőnek tartasz? (És most kiemelkedően pozitívrá gondolok.)

BL: Egyet már elmondtam: a jáki templombelső helyreállítását én rettentő jó iránynak tartom.

Még nincsen kész, de percekben belül befejeződik a székesfehérvári bazilika helyreállítása.²⁸ Ott már nem vagyok maradandóan elégedett, de rengeteg olyan pozitívumot kell elmondani róla – akár az előkészítés, akár a tervezés, akár a program kialakításának szemlélete és az azt megvalósító dolgok közül –, amelyeket szerintem rettentően fontos emlegetni.

KG: Mik ezek – egy picit konkrétan?

BL: Az egyik legfontosabb az, hogy nem volt igény egy kincskeresésből megszerzett korábbi, legkorábbi, nemesnek tartott terület kibontására. Elfogadott volt, a megrendelő is egyetértett azzal, hogy a 19. században történt felújítás megjelenése maradjon a domináns. Nem minden terület lett a végsőig, minden részletében helyreállítva. Ugyanitt vannak a hiányosságai is, mert óhatatlanul léteznek bizonyos technikák, amelyeket nagyon nehéz úgy alkalmazni, hogy az eredmény kopott legyen, de ne hibás. Például, ha nagyon gondosan learanyoznak valamit, akkor az rettentően fényes és nagyon új. Ha egy régi, megmaradt aranyozást megtisztítunk, és szerencsések vagyunk, mert teszem azt izoláló réteget is használtak – például lelakkozták – korábban, és fel lehet tární, akkor alatta az eredeti aranyozás nagyon fényes. De mégsem az a fajta fénye van, tehát nem a kemény, hideg, fémes megjelenésű, hanem idővel kialakul egy nagyon finom, puha felület, amelyikről süt, hogy nem most készült.

Sajnos az öngerjesztő folyamatok bizonyos helyeken, bizonyos tárgyakkal Székesfehérvárott is elindultak. Ráadásul nem egy csoport végzi a helyreállítást, hanem rengeteg ember különböző műhelyekben restaurálja a különböző tárgyakat. Nem lett minden felületen maradéktalanul egyenletes ugyanaz a helyreállítás. Amit ellenben rettentően fontosnak tartok, hogy a karzat fölött az eredeti barokk festmény már a 19. században elpusztult, annak egy átfestése vagy utánérzete megmaradt, és ez utóbbinak az átdolgozása történt meg hatvanvalahányban, a helyszínen.²⁹ A megrendelőtől kezdve a restaurátorokon át többen úgy gondolták, hogy ez nem méltó

²⁸ A helyreállítás 2022 augusztusában fejeződött be. Ehhez ld.: <https://epiteszforum.hu/befejezodott-a-szekesfehervari-szent-istvan-kiraly-szekesegyhaz-felujitasa> (letöltés ideje: 2022. október 15.).

²⁹ Az orgonakarzat oldalfalainak és boltozatainak falképeit Johann Ignaz Cimalb festette 1768-ban. 1866-ban, a templom teljes felújításakor Heinrich Ede pesti festőművész Cimalb megrongálódott mennyezetfreskója helyére egy Szent Ceciliát ábrázoló képet festett. A karzat falfestményeit 1936-ban Sándor Béla, 1958-ban Németh Gábor és Prudzik József restaurálta. Ld.: Gaylhoffer-Kovács Gábor: *Székesfehérvár, püspöki székesegyház. Műemléki értékleltár*. Kézirat. Budapest, 2017. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 47737. 149.

ahhoz a templomhoz, majd felmerültek különböző ötletek. Megmondom őszintén, rettentő fontosnak és jó iránynak tartom, hogy egy pályázaton kiválasztott alkotónak a mai megfogalmazása, tehát egy új, kortárs alkotás kerül oda.³⁰ Mindezt azért tartom fontosnak, mert így mutatható meg legjobban, hogy a különböző korszakok hogyan viszonyultak a különböző enteriőrökhöz. Tehát mindenki a saját szemléletének megfelelően próbálta gazdagítani, átalakítani, átdolgozni, és mi sem vagyunk mások, hisz mi is hozzáteszünk. És sokkal jobb iránynak tartom, ha a mai kor embere a mai szemlélettel próbál hozzányúlni valamihez, mintha egy ál-szemlélettel elkezdené barokkot vagy különböző egyéb korszakoknak megfelelő dolgokat festeni.

KG: Mit gondolsz a műemlékvédelem és a társadalom egykori, illetve mai kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

BL: Jó kérdés, és szerintem nagyon sokféleképpen lehet rá válaszolni, néhány aspektusát pedig talán már korábban is érintettük. Számomra az egyik legfontosabb, hogy a műemléki védelem, mint jogi aktus, nem más, pontosabban szerintem nem szabadna másnak lennie, mint egy meghatározott kutatáson alapuló konszenzusnak, ami arról szól, hogy bizonyos értékeket a társadalom felemel egy szintre, és azt mondja, hogy márpedig ő ezeket szeretné megőrizni az utókornak. Mindez természetesen a tulajdonosi jog korlátozásával is együtt jár. És szerintem itt jön az egyik nagy feszültség, amikor is a társadalom tulajdonosok közösségeként viszonyul a jogai szűkítéséhez, amit egy műemlék jelent. Nálunk nem alakult ki a piac, a piac nem védi az értékeket, pontosabban nem értékeli fel azokat. Tehát egy műemléknek nyilvánított házban lakni ebben a pillanatban rosszabb, mint olyanban, ami nem műemlék. A közelmúltban jártam egy Ybl³¹ által épített belvárosi bérházban, ahol ablakot akartak cserélni. Szerencsétlen tulajdonos azzal próbálkozott, hogy jó, de ő ugyanilyet vagy ehhez nagyon hasonlót csináltat majd.

Kissé elidegenedett egymástól a szakmánk (vagy a műemlékvédelem és az abban dolgozó szakemberek gondolkodása) és a társadalom. Nem azért, mert teljesen mást akarnak, hanem egyszerűen hiányzik egyfajta társadalmi párbeszéd. A műemlékvédelem intézményi rendszerének szó szerinti lebontása pedig erősen alátámasztja mindent, hisz ennek következtében egy államigazgatási eljárássá egyszerűsödött a műemléken való bármilyen beavatkozás, valamint annak ellenőrzése. Nincsen meghatározva, hogy mit lehet és mit nem. Az alapvető ötlet, miszerint mindent szabad, ami nincsen leírva, akár még jó is lehetett volna. Csak az a gond, hogy nem lehet mindent leírni. Nem lehet egy szállodává alakítandó, védett műemlék esetén előre leírni azt, hogy a tulajdonos megállapodása a szállodalánc üzemeltetőjével hogyan viszonyul majd a műemléki értékekhez, azok megszüntetéséhez vagy átalakításához. Hogy a tűzvédelmi szabályokat, hogy lehet betartani egy x csillagos szállodában, és ennek mi esik

³⁰ Az orgonakarzat Szent Cecíliát ábrázoló freskója helyére a barokk dekoráció egységéhez illeszkedő, új falkép készült a Magyar Képzőművészeti Egyetem rektor emeritusa, König Frigyes Munkácsy-díjas festőművész tervei szerint, melyhez ld.: <https://epiteszforum.hu/befejezodott-a-szekesfehervari-szent-istvan-kiraly-szekesegyhas-felujitasa> (letöltés ideje: 2022. október 15.).

³¹ Ybl Miklós (1814–1891), építész, a historizmus európai jelentőségű képviselője.

áldozatául és mi nem. És hogy hol húzódik az a kompromisszum, amit be lehet vagy kell tartatni.

Ha lenne egy olyan szervezet, ami – akár mentori rendszerben – képes lenne ezeket a problémákat előre felvetni, akkor jóval kevesebb lenne az olyan konfliktus, amelyek most feszültségmentesen megoldódnak, csak épp a folyamat végére nem maradnak műemlékek. A társadalom meg ezt nem tudja. A társadalom odamegy, kívülről ránéz az épületre, és azt mondja, hogy „Hű, de szép lett!”. Azért, mert kiegészítették, letisztogatták, csillog az üveg, satöbbi-satöbbi. És itt jön az, ami miatt én retentő fontosnak és kimondottan jónak tartom a jáki példát az összes félreértésével, illetve szerintem hibás beavatkozásával együtt. Tudott mutatni a társadalomnak egy másik utat, amiben semmi új nincs. Egyszerűen csak letisztították és bemutatták, kész, pont. Nagyon kicsi javítgatások, a bántó dolgok retusálása, és egy jól végiggondolt rendszer bemutatása történt.

Egyszerűen elterjedt divatként, hogy mindennek szépnek kell lennie. A műemlékvédelem a kommunikáció szintjén a Szent István-terem. Nem az. Az még gondolati kísérletnek is gyenge. Persze, lehet csinálni másolatokat, lehet csinálni utánérzeteket, meg lehet csinálni azt a valóságban is; meg is csinálták, elkészült, be lehet menni, én is voltam benne, de ez nem műemlékvédelem. Az nem műemlékvédelem, hogy két épület közül lebontok egyet, és megpróbálom a vasbeton vázzal a 21. századi toronyházak elvárásrendszerét ráhúzni egy műemlékre. Ez nem megoldás, nem lehet megoldás. És az a gond, hogy addig, ameddig hangosan nem mondatik ki, és nincsen példaként a társadalom elé állítva az, hogy igen, lehet másként is megközelíteni valamit, és az jó, addig nem fogják tudni.

BZs: Mi a véleményed a különböző műemlékes szakterületek együttműködéséről?

BL: Lehet nagyon jól és nagyon rosszul csinálni. Szerintem az alapvető kérdés az, hogy egy nagy, komplett projektnek a részeseiről vagy ennél sokkal kisebb egységekről beszélünk. Az utóbbi esetben semmiféle kommunikáció nincs a különféle szakterületek között. Ha egy nagyobb, szélesebb beavatkozást igénylő projektről van szó, ha van egy koordinátor (teljesen mindegy, hogy kivitelezőnek, tervezőnek vagy tulajdonosnak hívják), egy olyan személy, aki hajlandó bizonyos dolgokat előre végiggondolni, akkor lehet jó egy beavatkozás vagy sikeres egy együttműködés. Az esetek túlnyomó többségében sajnos az elvárás és a kivitelezés szintjén is a megszokott sztereotípiák újrafirása történik. Ennek ellenére, ha veszünk két barokk freskót – amik nincsenek nagyon tönkretéve –, akkor azoknak az állapota a restaurálás (tisztítás és bemutatás) után nem szabadna, hogy jelentős különbséget mutasson. A gyakorlatban mégis rendkívül sokszor ezt tapasztaljuk. A különböző szakterületek képviselői sok esetben sajnos kivitelezőnek vagy alkotónak tekintik magukat. Mindkettő veszélyes, sőt, hibákhoz is vezethet.

KG: Végezetül milyennek látod az utánpótlást a saját szakterületeden, illetve mit üzensz egy pályakezdő restaurátornak?

BL: Óriási és nagyon jó változások vannak. A fiatal restaurátor kollégák – természetesen nem mindenki és nem szüretlenül – ma már teljesen más, sokkal jobb szemlélettel kerülnek ki a Képzőművészeti Egyetemről. Ugyanakkor nagyon kevés

lehetőségük nyílik a műemlékes szemléletmód elsajátítására. És most kimondottan arra gondolok, amit korábban is említettem: más egy tárgyat restaurálni, és megint más, amikor azt egy műemlék részeként kell értelmezni és restaurálni. A mai kollégák tárgyi tudása sokkal nagyobb, mint amivel mi rendelkezünk, a vizsgálati lehetőségek pedig óriásiak. E tekintetben tehát bizakodó vagyok. Az viszont rendkívül kellemetlen, hogy ismételen eljutottunk oda, ahol majdnem mindenkinek egyedül kell végigjárnia azokat az utakat, amiket az elődök vagy mi is önállóan jártunk végig.

BZS-KG: Köszönjük szépen!

„EZ EGY NAGY-NAGY KÖZÖS MUNKA”

INTERJÚ VÁNDOR ANDRÁS STATIKUSMÉRNÖKKEL¹

Kovács Gergely: Hogyan emlékszik vissza az egyetemi évekre? Mikor került érdeklődése középpontjába a statika és az épületszerkezet?

Vándor András: 1959–1964 között jártam az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetemre,² ahol mérnök karon, acélszerkezet szakon végeztem. Onnan a Magyar Hajó- és Darugyárba kerültem a Célgéptervezés Osztályra, ahol például gépalapokat kellett tervezni. Két és fél év után úgy éreztem, hogy bár nagyon szeretem a rozsdás vasakat (maig is), ez kevés. Akkor egy szerencsés véletlen folytán Zádor Misitől megtudtam, hogy a műemlékfelügyelőség statikus tervezőt keres, amire nekem papíron jogosultságom volt. Fölmentem az OMF Dísz tér 4–5. számú épületébe,³ és az akkori személyzetis, Polgár Iluska és az osztályvezető, Horler Miklós megfelelőnek talált, így 1967. január 2-án fél 9-kor, mint egy rendes állami hivatalnok, beléptem a Felügyelőség Tervezési Osztályára.

Érdeklődésem annyira nem volt, hogy azt sem tudtam, mi az, hogy műemlék. Nekem – ugyanúgy, mint minden civilnek – az emlékmű jelentett valamit. Hogy mit kell csinálni, azt pláne nem tudtam, aztán utóbb kiderült, hogy nem egészen azt, sőt egészen nem azt, mint amit az egyetemen tanultunk. Így kezdődött 1967. január 2-án fél 9-kor.

F. Dóczy Erika: Kik voltak a meghatározó kollégái ekkor?

VA: A belépés pillanatában még nem tudtam, milyen fantasztikus társaságba kerülök. A Dísz térre néző nagyszobában (a pápai nunciátúra főtermében) ült Horler Miklós osztályvezető, aki karakterében meghatározó volt. Rajta kívül is elképesztő szakemberek ültek ott: a sarokban, az ajtótól jobbra Ferenczy Karcsi, aztán Mayer Jóska statikus,⁴ Erdei Feri, körülbelül vele szemben Nagypál Judit, Sedlmayr János, Koppány Tibor és Rév Kati szerkesztő-rajzoló (egy alacsony, kellemes, papagáj kinézetű, roppant kedves, agilis nő). Ratkai Ida,⁵ Földesi Csongor⁶ is ebben a szobában

¹ Az interjút F. Dóczy Erika és Kovács Gergely készítette 2022. július 21-én. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczy Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Az 1950-es évek első felében a Budapesti Műszaki Egyetemből kivált a Mérnöki és az Építésmérnöki Kar, és Építőipari Műszaki Egyetem néven önállósult. 1955-től a közlekedésmérnökök csatlakozásával Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem néven működött. A két műszaki egyetem 1967-ben újra egyesült.

³ A barokk palota hét, 1686-ban nagyrészt elpusztult középkori lakóház helyén épült Venerio Ceresola császári építőmester tervei szerint. 1920–1945 között a pápai nunciátúra épülete. A II. világháborús sérüléseket 1951-ben állították helyre, az épület irodaház funkciót kapott, és 1957–1971 között az OMF székháza volt.

⁴ Mayer József, statikusmérnök, épületgépész. Az 1950–1970-es évek folyamán az OMF munkatársa.

⁵ Romhányiné Ratkai Ida, művészettörténész. Ld.: R. Ratkai Ida: A nagybörzsönyi Szent István templom kutatása. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1972. 175–178.

⁶ Földesi Csongor, építész, belsőépítész, az OMF munkatársa volt.

1. Vándor András, 2022

dolgozott, és még jó páran. Mendele Feri a hátsó, udvarra néző irodában ült. Arra, hogy az előbb felsorolt építész kollégák (Ferenczy Karcsi, Erdei Feri, Sedlmayr János, Koppány Tibi) a maguk szakmájában zseniálisak, egy idő múlva rá kellett jönnöm, miután énnekem lila gőzöm nem volt erről a szakmáról. Eljártam velük mindenhová, és hihetetlen, hogy miket lehetett tőlük megtanulni. Ez aztán nagyon sok évig folytatódott.

KG: Ha jól értem, akkor ebben az időben Mayer Józseffel ketten voltak statikusok az OMF-ben?

VA: Igen, Mayer Jóska volt a statikus, ő tervezte a diósgyőri várnak a valószínűleg most sajnos elbontásra kerülő vasbetonhídját, és én voltam a szerkesztő-rajzoló.⁷ Valószínűleg elég pocsék szerkesztő-rajzoló lehettem. Akkoriban már sejtettem valamit arról, hogy ez a szakma körülbelül hogy nézhet ki, Jóska meg hihetetlenül pedánsan dolgozott, még a hídszabályzatnak is megfeleltette azt a hidat, ami egyébként birtokon belül volt; de ha végiggondolom, igaza volt, mert még most is ott áll. Sok probléma volt ezzel a híddal, mert olyasmiket kellett fölrajzolni, amiket ő kitalált, és feltétlenül ragaszkodott hozzá, viszont a kivitelezők nem voltak boldogok tőle. Saját kivitelezője volt akkor a Felügyelőségnek.

1968. augusztus 20-án volt a Ferenczy Karcsi által tervezett diósgyőri vár ünnepélyes átadása, ami szerintem – de a kollégák is leginkább azon a véleményen voltak, hogy – az ország egyik legtanulságosabb és legérdekesebb helyreállításá. Karcsinak nagyon szabad gondolkodása volt az új anyagokban, szerkezetekben, és hihetetlen könnyedséggel alkalmazott bármit.⁸ Az 1968-as átadás előtt lent ragadtam a kivitelezésnél. Lementem műve-

⁷ Ferenczy Károly – Mayer József: *Miskolc-Diósgyőr, vár, bejárati híd. Kiviteli tervdokumentáció. Állagmegóvási tervdokumentáció (1959-1966)*. Kézirat. Budapest, 1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31661.

⁸ Ferenczy Károly: A diósgyőri várrom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 163-253.

zetni, és volt olyan nap, hogy Carlot⁹ le kellett takarítani a pályáról, mert mondott valamit, hogy mit és hogy kell megcsinálnunk, hozzákezdünk, majd fél óra múlva visszajött, hogy nem jó, ne így csináljuk, és mikor az emberek azt mondták, „mérnök úr, este fél hat van”, akkor azt mondta, „jó, akkor magam viszem a követ”. Jó erős, elsőosztályú tornász volt, és mivel imponálni akart Czeglédy Icának,¹⁰ az 54 lépcsőfokon kézen állva fölment lentről, a hídtól egészen a kapuig.

KG: Mik voltak az első munkái, feladatai azt követően, hogy az OMF-be került?

VA: Az első nem is munka volt igazán. Bedobtak a mélyvízbe. 1967 februárjában jött egy értesítés, hogy az esztergomi királyi palotának megrepedt a boltozata.¹¹ Kihúztam magam – én vagyok a szakértő –, és elmentem megnézni. Akkor még semmilyen helyreállítás nem történt. Volt ott velem három-négy ember, akik várták, hogy a mérnök úr, a szakértő majd mond valamit. Lebotorkáltunk egy pincébe, ami úgy emlékszem, olyan 6-8 méter széles lehetett, és valahol a sötétben, ott volt fönt a boltozat. Az egyik ember, akinek volt lámpája, fölvilágított a repedésre, és azt mondta, „Hát látja, mérnök úr, most mit csináljunk?”. Én láttam, de fogalmam sem volt, hogy mit kellene csinálni. Az egyetemi tanulmányok arról szóltak, hogy a boltozat az ilyen,¹² valamiből van, és általában semmi baja nincsen, vagy ha valami

2. Vándor András © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

⁹ Ferenczy Károly széleskörben elterjedt beceneve.

¹⁰ Czeglédy Ilona (1937–2022), régész. Részt vett a sümegi, az egri, a siklósi és a diósgyőri vár feltárási munkákban. Utóbbi eredményeit összegző dolgozatával 1980-ban kandidátusi fokozatot szerzett. Ferenczy volt a második férje. Házasságuk, válásuk, illetve a vár helyreállítása kapcsán így fogalmaz Román András: „Együttműködésük olyan példás volt, hogy össze is házasodtak, majd amikor elváltak, a várral is bajok kezdődtek”. Román András: *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről*. Budapest, 2004. 179. Czeglédy Ilona életéről bővebben ld. az Oral History Archívumban: <https://www.visszaemlekezesek.hu/czegledy-ilona> (letöltés ideje: 2022. november 2.).

¹¹ A megrepedt boltozathoz kapcsolódó dokumentációt nem ismerünk, a Tudományos Irrattárban nem található vonatkozó anyag.

¹² Miközben mondja, dongaívét rajzol a levegőbe.

baja van, akkor másikat kell építeni helyette. Azt pedig a technikumban (épületgépészeti technikumot végeztem) tanultam meg az anyag- és gyártásismeret tanárunktól, hogy „Fiúk, ne szégyelljék magukat, kérdezzék meg az okosabbakat!”. A sötét pincében körbevilágítottam, és megkérdeztem a többieket, ki mit csinálna. Mindenki mondott valamit, és az egyiknek mondtam, hogy „Ez az!”. Ez volt az első szakértői tevékenységem. Valószínűleg nem döntöttem rosszul, mert egy hozzám képest korosabbnak tűnő szakember mondta, a boltozat pedig azóta is megvan, és jól érzi magát.

A második a túronyi templom volt – a többinél aztán már nem nagyon emlékszem ilyen részletekre, de ez nagyon megmaradt –, szintén február táján lehetett. Jött egy levél, hogy alatta van az óvoda, és dől a torony. Túrony Pécs és Siklós között fekszik. Lementem, és egyedül hagytak a templomban, a plébános úr odaadta a kulcsot, hogy nézelődjek, meg döntssem el, mi a teendő. Ott kezdtem el ismerkedni a magyar templomépítészet történetével, már amennyit az ember ilyen helyzetben megismerhetett belőle. Ez volt az első ilyen kiszállásom, a torony pedig azóta is áll, rendben van; akkor sem volt semmi baja, csak valamelyik óvónő egy fél deci után felnézett, és úgy érezte, hogy dől a torony.¹³

Igen, a torony dőlni szokott. Az 1983-as árvíz után végigjártuk a műemlékjegyzék szerint az összes árvíz sújtotta települést. A vámosatyai templomba bement ugyan a víz,

3. Vándor András munka közben © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lybus, ltsz. K 1899

¹³ A túronyi református lelkesi hivatal 1967. január 16-án levélben fordult az OMF-hez, hogy támogassa a templom életveszélyessé vált tornyának felújítását, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok 1967/140/4. Vándor András 1968. március 22-én helyszíni szemlét tartott Túronyban. Statikai szakvéleményében megállapította, hogy a közvetlen életveszély valóban fennáll – igaz, nem a torony és a templomtest elválása miatt: „A hajó párkányzata a hibás fedés miatt olyan mértékben rongálódott, hogy közvetlen életveszélyt jelent a toronysisak fedésével és díszivel és az időjárástól megrongálódott, málladozó támpillérekkel egyetemben.” Ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok, 1968/156/5. Ezeket a megállapításokat Feiszthammel Ferenc kőművesmester is megerősítette: Feiszthammel Ferenc: *Túrony, r. k. templom. Életveszélyesség megszüntetése*. Kézirat. Budapest, 1968. MÉM MDK Tervtár, ltsz.: D 252. A torony felújítására még 1968-ban sor került az OMF támogatásával. A templomról bővebben ld.: Balázsik Tamás: A túronyi református templom. *Műemlékvédelmi Szemle*, 11. 2001. 7–43., a toronyról: 33–35.

de nem tett benne különösebb kárt, viszont szerettek volna megfelelő támogatást szerezni. Ekkor valaki felnézett, és azt mondta, „Nicsak, dől a fatorony!”. Nagyon szép haranglábja van a templomnak, megmérettük, és valóban dőlt. A víz ugyan nem ért föl odáig, de a jobb ügy érdekében nem ez volt az első és nem is az utolsó eset, hogy megpróbáltunk ily módon segíteni az épületen. Végül adtak pénzt a harangtorony helyreállítására.¹⁴

FDE: Melyik munkájára a legbüszkébb? Legyen szó akár saját tervezésről vagy egy lehetetlenül szétrepedt falszerkezet megmentéséről.

VA: Ezt nem tudnám megmondani. A szakértői jogosultság miatt volt szerencsések összeállítani a műemléki tervtárban lévő anyagomat. Nagyon hosszú ideig, vagy húsz évig egymagam voltam statikus rengeteg építésszel, rengeteg munkával, és igen sokféle dolgoztam. Mondjuk a diósgyőri vár nagyon kedves, szép munka volt. De ezen kívül is annyi minden volt... A szerencsi vár például, ami egy igazán nagyléptékű munka volt. Az 1960-as évek végén kezdtük el Erdei Ferivel, és Oláh Zolival fejeztük be valamikor 2002 táján (Erdői Feri sajnos meghalt közben).¹⁵ De nagyon kedves munkák voltak: a mecseknádasdi püspöki kápolna,¹⁶ a pécsi barbakán Ferenczy Karcival.¹⁷ Van olyan munkánk, ami most már majdnem befejezés előtt van: 1967 óta csinálom a hollóközi várat,¹⁸ aminek ún. politikai átadása már volt,¹⁹ de a hivatalos

¹⁴ Nem találtuk nyomát annak, hogy az 1983-as tiszai árvíz – a 2001-es árral ellentétben – komolyabb károkat okozott volna Vámosatyán. Vö.: Szabó József János: *Vámosatya monográfiája. A település története a legrégebbi időkől 2020-ig*. Vámosatya, 2021. A hivatali iratok tanúsága szerint a vámosatyai református egyház 1967-től több ízben jelezte az OMF-nek, hogy a templom helyreállítása elengedhetetlen lenne. A felújításra 1978–1980 között, a harangláb helyreállítására 1981-ben került sor. Ld.: Hoppe László: A vámosatyai ref. templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 30. 1986. 165.

¹⁵ Erdői Ferenc: A szerencsi vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 23. 1979. 205–215. Oláh M. Zoltán – Vitályos Ágnes: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 43238; Oláh M. Zoltán – Vitályos Ágnes – Vándor András – Örsi Károly: *Szerencs, Rákóczi-várkastély. Helyreállítás, befejező ütem*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 31826.

¹⁶ Schönerné Pusztai Ilona – Vándor András: *Mecseknádasd, r. k. kápolna (Havas Boldogasszony). Helyreállítási tervdokumentáció I-II*. Kézirat. Budapest, 1971. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 11998, D 11999.

¹⁷ A pécsi barbakánon 1968–1972 között dolgoztak együtt. Ld. pl.: Ferenczy Károly – Gerőné Sándor Mária – Vándor András: *Pécs, Barbakán. Barbakán és déli falszoros műszaki előkészítése, földmunkák. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1968. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 13169; Ferenczy Károly – Gerőné Sándor Mária – Vándor András: *Pécs, Barbakán és környéke. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1969. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 13945. Legfrissebb összefoglaló tanulmány: G. Sándor Mária: A pécsi püspökvár (a középkori egyetem), az Aranyos Mária-kápolna és Vilmos püspök síremléke régészeti feltárásának és kutatásának eredményei. *Per Aspera ad Astra*, 4. 2017. 41–64.

¹⁸ Mendele Ferenc – Mezősiné Kozák Éva – Vándor András: *Hollókö, vár. Helyreállítás, állagvédelem, vilámvédelem tervdokumentációja (1967–1974)*. Kézirat. Budapest, 1974. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 16299.

¹⁹ A hollóközi vár átadásához ld.: <https://infostart.hu/kultura/2022/06/02/ujranyit-a-hollokoi-var-kozelket-ev-utan-galeria>; <https://www.nool.hu/helyi-kozelet/2022/05/megnyitja-kapuit-a-latogatok-elott-a-felujitott-hollokoi-var> (letöltés ideje: 2022. november 6.).

4. A diósgyőri vár vasbetonhídja, 1973 © Dobos Lajos felvétele, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 102.091bN

átadásra még minket, a tervezőket sem hívták meg. Komjáthy Ili²⁰ mint leendő építésztanár nyári gyakorlaton volt Hollókőn 1965–1967 táján, és még mindig együtt tervezzük az épületet – már majdnem kész vagyunk vele. Az egri²¹ és a füzéri várnak²²

²⁰ Komjáthy Attiláné Kremnicán Ilona (1944–), építészmérnök. 1963–1984: az OMF munkatársa, 1986–1991: BME Építészettörténeli és Elméleti Intézet, 1992: Mérték Építészeti Stúdió alapító tervezője.

²¹ Sedlmayr János – Kozák Károly – Vándor András: *Eger, vár. Ideiglenes kőtár*. Kézirat. Budapest, 1967. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 12210; Sedlmayr János – Kozák Károly – Vándor András: *Eger, vár, déli várfal feletti sétány. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1971. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 12224, D 14110; Sedlmayr János – Földesi Csongor – Vándor András: *Eger, vár, Setét-kapu és kiszolgáló épület. Építészeti utódokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1973. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14809; Sedlmayr János – Vándor András: *Eger, vár, déli gótikus épület és kútház. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1973. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 16306.

²² Teleki Katalin – Vándor András: *Füzér, vár. Állagvédelem I. ütem. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 26076.

számos részét én csináltam, illetve rengeteg kis templomot; szinte minden építéssel dolgoztam együtt. Nagyon kedveltem a soproni lakóházakkal²³ kapcsolatos munkákat, amelyek szakmailag is rendkívül érdekesek voltak. 1969-1970-től Nagypál Judittal, Sedlmayr Jánossal, Schönerné Pusztai Ilonával és még sokakkal dolgoztunk együtt. Akkor alakult ki igazán a kutatás módszertana – Dávid Feri nyomán megjelentek a mostani, még élő-dolgozó fiatalabbak²⁴ –, illetve volt egy igen felkészült kivitelező társaság. Nagyon jól lehetett együtt dolgozni ezzel a sok-sok jószándékú emberrel, akik a szakmájukhoz is remekül értettek, ráadásul kiemelkedőek voltak az épületek a zsinagógától kezdve a konventházig.²⁵

Most utoljára a soproni Tűztorony volt a feladat, aminek nagyon szép története van. Annak idején a városfallal és a Tűztoronnyal Nagypál Judit foglalkozott, már amennyire én átláttam.²⁶ Judit arra gondolt, hogy ki kéne bontani a Hűségkaput, amit az új városháza építésénél – mivel megmozdult a torony – egy bécsi hozzáértő ember befalaztatott.²⁷ Aztán mindig megpróbálták, de senki sem merete teljesen kibontani. Nagypál Judit úgy döntött, hogy tegyünk vele egy kísérletet. Ehhez megfelelő felkészültségű, tudományosan alátámasztható szakvélemények kellettek, és először felkérte Pattantyús tanár urat,²⁸ aki közölte, hogy nem lehet kibontani a kaput, aztán meghalt. Aztán Palotás tanár urat,²⁹ majd ő is meghalt. És mindig újrakezdtük, hogy „na, akkor próbáljuk meg”.³⁰ Még valaki volt, aki részt vett benne, és szintén meghalt. Urbán Pista bácsi³¹ egy kicsit bele mert bontani a kapuba,³² de nem jutottunk előbbre. 2002 körül Kuslits

²³ A MÉM MDK Tervtárának adatbázisa alapján Vándor András az alábbi soproni lakóházakon dolgozott: Fő tér 7., Kolostor utca 13., Ógabona tér 14., Ötvös utca 1., Pócsi utca 11., Széchenyi tér 5., Szélmalom utca 17. – Patak utca 32., Szent Mihály út 3., Templom utca 12., Várkerület 19.

²⁴ Bővebben ld. a Lővei Pállal készült interjút jelen számban.

²⁵ Vándor András a tervtári adatbázis alapján a következő soproni épületek helyreállításában vett részt (a lakóházakon kívül): Kecse-templom, Szent Orsolya-templom, Ó-Zsinagóga, Szent Mihály-templom.

²⁶ Kissné Nagypál Judit: Sopron városfalairól. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 87-124.

²⁷ 1893-ban észlelték a repedést. Ekkorra már elbontották a régi városházat, és az új alapozásán dolgoztak. Az épület 1896-ra készült el. Ld.: <https://sopronanno.hu/bejegyzes/a-regi-varoshaza-bontasa-es-az-uj-varoshaza-epitese> (letöltés ideje: 2022. november 1.).

²⁸ Pattantyús Ábrahám Ádám (1929-2013), építész, statikus, egyetemi tanár. 1951-2013: BME Szilárdságtani Tanszék, majd Épületszerkeztani Tanszék.

²⁹ Palotás László (1905-1993), építőmérnök, hídépítő mérnök, egyetemi tanár.

³⁰ Dr. Pelikán József: Szakértői jelentés a Soproni Tűztorony jelenlegi állapotáról, a befalazás kibontásának lehetőségéről, a kibontás módjairól és a szükséges állagvédelmi szerkezetekről. 1966.; Dr. Bölskey Elemér és Dr. Szeretni László: Szakvélemény a Soproni Tűztorony jelenlegi állapotáról, különös tekintettel a kapu-befalazás esetleges kibontására. 1972. A szakértői nyilatkozatokat idézi: Kissné Nagypál 1977. i. m. 121. Ld. még: A torony felújítása 1969-1970-ben: <http://www.tuztorony.sopron.hu/index.php/hu/2013-05-28-11-40-59/a-torony-felujitasa-1969-70-ben> (letöltés ideje: 2022. november 1.).

³¹ Urbán István, építés- és statikusmérnök. Az UVATERV, az ÁÉTI, VÁTI dolgozója volt, 1964-től tervezői és tanácsadói minőségben, másodállásban, nyugdíjasként dolgozott az OMF-nél.

³² Urbán István: A soproni tűztorony átjáró befalazásának, szükítésének kibontása. *Műemlékvédelem*, 28. 1984. 296-300.

5. Hollókő, vár, 1998 © Keresztessy Csaba felvétele, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 224.568N

Tibi,³³ a városi főépítész megkeresett engem, hogy reped a torony lépcsője, nézzük meg. Akkor úgy döntöttünk, hogy itt az alkalom, próbáljuk meg kibontani. Még Sedlmayr János is élt, én meg úgy döntöttem, mi elég öregek vagyunk ahhoz, hogy megpróbáljuk, hátha nem halunk bele. Végül sikerült végigvinni, és végre át lehet menni – a Hűségkapu így tényleg egy városkapu. Ugyan még van benne megerősítő szerkezet, de mindezt a korszerű technikai lehetőségek tették lehetővé, szóval ezt negyven évvel ezelőtt nem nagyon lehetett volna megcsinálni. Ma már több új technikai lehetőség adott – hosszában fúrunk, keresztbe fúrunk, meg bekötözzük, mint a kötözött sonkát stb. –, és úgy tűnik, sikerült megcsinálni a Tűztornyot.³⁴

Ez egy olyan léptékű munka, ami nem arról szól, hogy talán egy kicsit elrontjuk, de majd jól megtámasztjuk, és rendbe hozzuk. Természetesen előfordult néhányszor, hogy menet közben derültek ki különböző problémák. De ha nem túl nagy épületről van szó, nem egy bazilikáról, hanem egy falusi templomról, amit meg lehet támasztani, lehet rögzíteni, és akkor nem omlik össze. Az én praxisomban nem fordult még elő, hogy valami összeomlott volna. Volt olyan, ami megcsúszott, meg volt mindenféle baj, de olyan nem volt, ami összeomlott volna.

³³ Kuslits Tibor (1959–), építész. 1983–1987 között a FIMŰV Műemléki Tervező Osztályán, később a Kereskedelmi Tervező Vállalatnál, a Mérmű Építész Stúdiónál dolgozott. 1998–2011 között Sopron főépítésze.

³⁴ Összefoglaló tanulmány két részben közölve: https://www.caec.hu/pdf/2013_3_vbe%20sopron%20tuztorony%201.pdf; http://www.statika.info.hu/pdf/2013_4_vbe%20sopron%20tuztorony%202.pdf (letöltés ideje: 2022. november 1.).

FDE: A kiállításunkban kiemelt helyen szerepel a tari római katolikus templom helyreállítása, mint a szakmák együttműködésének egy jó példája. Milyen emlékeket őriz Tarral kapcsolatban?

VA: Tar, jaj, de jó! Azt nem illik mondani, hogy egy szörnyű plébános volt ott, ez más lapra tartozik. A templomról csupa szép emléket őrzök. Az építészettörténet mint háromkaréjos templomot tartotta nyilván, de a kutatás során, sőt már azt megelőzően is egyértelmű volt, hogy a félköríves záródású szentély déli és északi oldalához utólag, nagyon jó ízléssel és nagyon elegánsan hozzáépült egy-egy mellék-szentély. Aztán arra emlékszem, mennyire fontos volt, amikor kiderült, hogy a barokk pillérekben benne vannak a gótikus boltozat tartópillérei. Mindenütt problémája a műemléki helyreállításnak, hogy az ember lát egy alaprajzot meg egy felmérést, és látszik, hogy van egy 1 méter 20 centiméter vastagságú fal a pillérek helyén, amire nyugodtan rá lehet támasztani a csehsüvegboltozatokat, semmi probléma nem lehet. Igen ám, de amikor elkezdenénk – még nem is kutatási céllal – megnézni, hogy miből van, rendben van-e, akkor kiderül, hogy nincs rendben. Taron kiderült, hogy a barokk pillérekben benne vannak a gótikus, majdnem pengeszzerű oszlopok, és ott volt fölöttük a csehsüvegboltozat, amiről egyszer csak kiderült, hogy bizony nem ezek a pillérek hordozzák. Egyértelmű volt, hogy itt valami más tartószerkezetnek kell lennie, de valahogy nem rémlett föl bennünk, hogy pontosan minek. Ilyen boltozattal Magyarországon addig nem nagyon találkoztunk. Kiderült, hogy az olaszok a 18–19. században építettek ilyen boltozatokat: cseréplécből összezegecselték, megformálták, aztán jól bevakolták az egészet, és mi meg néztünk, mint a ló a moziban, hogy mi a fenére van támasztva ez a hatalmas nagy boltozat.³⁵

További szép emlékem Tarral kapcsolatban, hogy a templomnak volt egy gyönyörű, copf stílusú, tölgyfából készült, alul a kiterített miseruhák tárolására alkalmas fiókokkal megosztott sekrestyeszekrénye. Mi – elsősorban persze a tervező, Sedlmayr János – az eredeti helyén történő megőrzéséről döntöttünk, amire szigorú nyomatékkal, barátságos fenyegetésekkel fel is hívtuk a plébános úr figyelmét. A helyreállítási tervek elkészítésénél ez a döntés meghatározó volt, és a méretek pontos ismeretében a sekrestye új elrendezésének fontos eleme lett a hatalmas szekrény. Azonban néhány év elteltével a plébánia melléképületében láttuk viszont a féltett bútordarabot, ahová „megőrzés” végett került. Idővel megkezdődött a templom helyreállítása, a sekrestyében pedig megjelent a plébános úr és a helyi közösség által megálmodott, illetve el is készített új szekrény. Egy darabig ragaszkodtunk eredeti elképzelésünkhöz, műemléki elvekkel, mindenféle büntetéssel igyekeztük meggyőzni a magunk igazáról az egyház aktuális képviselőjét és a híveket – reménytelenül. A rögeszmeccseréket követően azt javasoltuk, hogy az egyház – elkerülendő a korábban kilátásba helyezett büntetést – könyvjóváírással, vagyis ellenérték nélkül adja át a kérdéses bútordarabot az OMF-nek. Így került a szekrény a hivatal Központi Műhelyébe restaurálásra, majd a Táncsics utcai székház első emeltére az előtér díszeként.

³⁵ Sedlmayr János: A tari római katolikus templom helyreállítása. *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Technikai szerk. Szabó Júlia. Budapest, 1993. 95–99.

6. Sopron, Tűztorony, a félig kibontott Hűségkapu, 1940 © Szöllősy Kálmán felvétele, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 090.672N

És szintén nagyon szép emlék volt, amikor kitaláltunk egy tetőszerkezetet a tári templomhoz Sedlmayr Jánossal. Azt kellett megoldanunk, hogyan lehet úgy lefedni egy köralakú szentélyt – ugye itt három is volt belőle –, hogy az tényleg körnek nézzen ki. A legtöbb ilyen szentély, ami szaruzattal van lefedve, előbb-utóbb bordássá válik. Itt a záradékban egy függőleges oszlopon van egy ragasztott fa kúp, és ahhoz, hogy ki ne forduljon, bele kellett tenni egy kúpducot. Erre egy pallóterítés került, ami lehetővé tette, hogy abszolút köralakú legyen. Hát, sokat kínlódtunk vele, hogy kitaláljuk, de végül abszolút köralakúra sikerült mind a három. Ehhez magunkkal és mindenki mással is meg kellett küzdeni. Ahhoz, hogy valami köralakú legyen, minden

pallót és cserepet mindkét oldalon meg kellett vágni, hogy a kúpba belejőjön. Ezt a kivitelezők, Zsíros Misiék³⁶ fantasztikusan rendesen megcsinálták.³⁷ Ha megnézik, a keleti oldalról elindul a cserepezés, és teljesen vízszintesen végigjön. Hihetetlen, hogy milyen rendesen dolgoztak ezek az emberek, a cégnek pedig volt türelme hozzá.

Aztán felmerült, hogy a boltozat rácsos fa tartószerkezetét valahogy rögzíteni kéne, és kitaláltuk, hogy feszítő dróttal fölkötjük a kicsit túlméretezett tetőszerkezet-hez. Fölkötöttük, majd mondtuk a kivitelezőknek, hogy feszítse meg a drótot, aztán pengesse meg, mert akkor hallja majd, hogy dolgozik-e. Épp ekkoriban került elő egy német kolléga akadémiai disszertációja arról, hogy ők is találtak otthon egy ilyen boltozatot. A szöveget egyenként húzták ki, a teherbírását és minden felfüggesztett csomópontot pedig dinamóméterrel, illetve külön, egyedi súlyokkal lemértek, mert kiszámolták, hogy ahol fölkötik, ott milyen súlyú lesz, és hogyan lesz ez egy megfelelően terheletlen felület. Mi meg úgy csináltuk, hogy „Pöcögtesse meg, aztán ha úgy érzi, akkor rendben van!”³⁸ És azóta is rendben van hál'Istennek. Most már nagyon rég láttam. Az egy nagyon szép munka volt, és történetileg nagyon érdekes ez a sok periódusú templom, amiben mindenféle megmaradt, például nagyon szép a másodlagos festése a diadalív északi oldalán. És volt a faszervezeten valami dátum, de én nem emlékszem rá, hogy ez mikori.

KG: Publikációjában azt írja, hogy a műemlék-helyreállítás kezdetben csak szükséges épülettartozékként foglalkozott a fedélszerkezettel és annak anyagával.³⁸ Mikor változott meg mindez?

VA: Talán még ma sem igazán. De a régebbi publikációk nem is ábrázolták a fedélszerkezetet, üres maradt a tető, csak a kontúrját rajzolták meg. Kelet-magyarországi munkáink során nagyon sok tetőszerkezettel találkoztunk, engem akkor kezdett el érdekelni a dolog. Senkit nem érdekelt úgy igazán, merthogy semmi különös nincsen benne. Mert ugye van benne – legalábbis elvileg, az alapján, ahogy mi az egyetemen tanultunk – két kötőgerenda, két állószerkezet, szelemenek, esetleg taréjszelemen, meg a szaruzat vagy egy függesztőmű, vagy valami ilyesmi, és a dolog el van intézve. Minden templomnak fel kellett mérni a fedélszerkezetét, és egy idő után kiderült, hogy a legtöbb egészen más, mint amit mi megszoktunk, tanultunk, ezért elkezdtem foglalkozni a témával, és írtam belőle egy doktori disszertációt. Azt mondtad, hogy publikáció – én soha semmit nem írtam meg, ezt az egy témát kivéve. Nem írtam cikket, mert nagyon sok olyasmi van a mi munkánkban – például is alátámasztom mindjárt –, ami gyakorlati tapasztalaton alapul, márpedig a gyakorlati tapasztalatról nagyon nehéz úgy írni, hogy az másnak is mondjon valamit, és nagyon mellé nyúlhat, aki ezt a tapasztalatot ténynek veszi. Amikor Sopronban a Pozsonyi út 3. számú házat

³⁶ Zsíros Mihály, az OMF Egri Építészeti Osztályának brigádvezetője.

³⁷ A helyreállítás kivitelezésében az OMF Egri Építészeti Osztályának részéről Négyessy Zoltán építészvezető, Kovács András művezető, Zsíros Mihály brigádvezető; az OMF Központi Műhelye részéről Muka István műhelyvezető, Ébner György művezető, Steierlein István művezető vett részt. Ehhez ld.: Sedlmayr János: Tar, r.k. templom belső pilléreiének és álboltozatának bemutatása. *Magyar Építőipar*, 32. 1983. 66.

³⁸ Vándor András: Műemléki fedélszerkezetek helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 33. 1984. 285–293.

7. A tari római katolikus templomnak a tetőszerkezethez drótozott lécrácsos boltozata, 1981 © Barka Gábor felvétele, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 112.309aN

csináltuk (Schőnerné Pusztai Ilona volt a tervező),³⁹ találtunk egy tölgyfa gerendát, amiről egyértelműen bebizonyosodott, hogy a 15. század közepe-vége óta ott van a helyén. Leszedték róla az összes földémet, minden egyebet, és a gerenda 8-9 centit felemelkedett, kihúzta magát, hiszen élő fa volt. Akkor felmerült a kérdés, hogy ezzel most mit csináljunk. Benne hagyhatjuk-e a fedélszerkezetben, alkalmas-e arra, hogy benne maradjon? Lent voltunk művezetni, aládúcoltattuk, és három szép szál

³⁹ A mai Szent Mihály út 3. szám alatti, 14-15. századi eredetű, a barokkban átalakított, majd 1854-ben bővített lakóház. Helyreállítására 1970-ben került sor: Schőnerné Pusztai Ilona - Vándor András - Örsi Károly: *Sopron, Szent Mihály út 3. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1971. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 12015; Schőnerné Pusztai Ilona - Vándor András - Örsi Károly: *Sopron, Szent Mihály út 3. Helyreállítási utódokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1971. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 12019. Vö.: Sedlmayr János: Sopron, Pozsonyi út 3. helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 25. 1976. 13-17.; Dávid Ferenc - Schőnerné Pusztai Ilona: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 125-145.

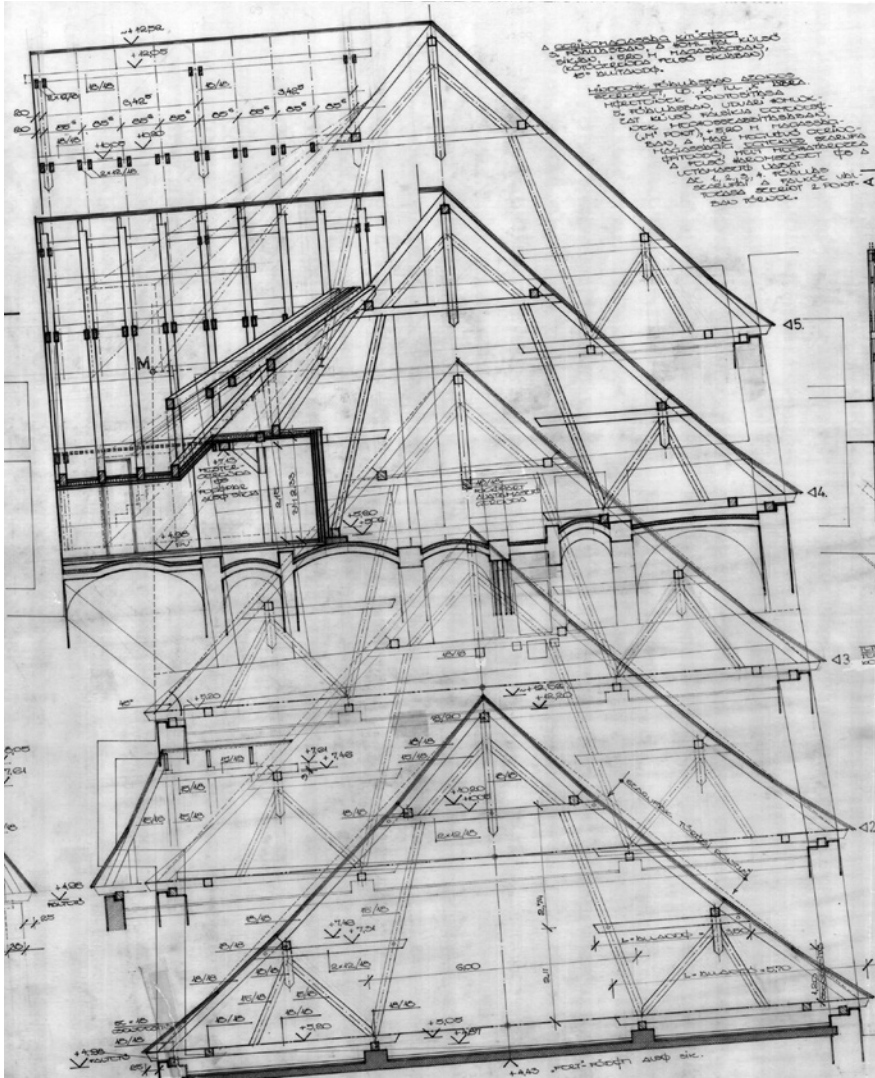
ember (Komjáthy Attila, én és még valaki), ugráltunk rajta, és a harmadik ugrás után úgy döntöttünk, hogy ez egy nagyon jó gerenda, nincsen semmi baja. Ez leírva egy nagyon kedves történet, de egy műszaki ember valószínűleg azt mondaná rá, hogy ezt így nem lehet. Én úgy gondolom, hogy lehet, sőt akkor így kellett csinálni, mert a megoldáshoz gyakran egy gondolkodási rendre van szükség, és nem feltétlenül arra, hogy jól ki tudjak számolni valamit. Fagerendát többször próbáltunk – a tetőszerkezetek kapcsán is – minősíteni. Most már szerkezeti és állapotbeli minősítés is létezik, de akkor még semmi nem volt, csak a tapasztalat, hogy igen, ez rendben van így.

A tetőkbe akkor kicsit beleszerettem. Érdekes téma volt, kitaláltam hozzá egy rendszert, egy elméletet. A doktori disszertációban is leírtam, hogy én nem kutattam utána, nem mentem levéltárba, nem néztem meg, hogy ki-mit ír róla. A református templomokban a kazettás födémnek mindig van felírtos deszkája, azt megnéztem, meg megkérdeztem a helybéli lelkész urat, hátha tud valamit, meg hogy a padokon festve vagy írva van-e valami, de a levéltárban nem mentem utána. Direkt azért nem, mert senkinek a dolgába nem akartam belebeszélni, de időm sem lett volna rá, hiszen rengeteg munkám volt, aminek ez egy mellékterméke volt. Annak idején, amikor elkészült, választani kellett, hogy az Építészettörténeti Tanszék vagy az Épületszerkezettani Tanszék bírálja-e el. Elég jó érzékkel és valakinek a jótanácsára a kettő közé írtam, ezért mindenki döbbenten nézett, hogy „Ilyen van?”. Amikor megmutattam Istvánfi Gyuszinak,⁴⁰ azt mondta, ilyen tető nincsen, annyira nem volt ismert. Ma már nemcsak használják, amit írtam, hanem már másolják is, lopják is. Név nélkül. De én úgy vagyok vele, hogy teljesen mindegy, használják valamire, az nagyon jó. Most már tényleg kezdenek vele többen foglalkozni, van technikája meg technológiája a faanyagvizsgálatoknak, szóval olyan nagy lett ebből az előrelépés, hogy aztán többek megszerették.

KG: Van olyan épülettípus, amelynek a megóvása statikai szempontból speciális szaktudást vagy hozzáállást igényel?

VA: Én azt hiszem, hogy igazán speciálisat nem. Gondolkodási rendet igényel. Tehát egy soproni lakóház (mondjuk a Tábornok-ház) vagy a Kecse-templom vagy a zsinagóga, ezek technikájukban, építési módjukban általában megközelítőleg azonos rendszerű, jellegű épületek. Mondjuk a 19–20. század már más, amikor megjelenik az acélgerenda meg a vasbeton. A 19. század végén megjelenik nálunk is a poroszszüveg-boltozat, ami aztán az egész fővárosban elterjedt. Az olaszoknál már a 16. században létezett kisebb vagy nagyobb feszításvál, és konzolosan is alkalmazták, mint nálunk a függőfolyosóknál, csak fagerendára rakva. A 19. század előtt Magyarországon hagyományos technológiával épültek nem olyan nagyon nagy épületek. Amikor a klasszicizmusban megjelentek a nagyobb épületek, azok építéskor már mérnöki szerkezeteket alkalmaztak, ami egy másfajta gondolkodást igényel. A Felügyelőségen annak idején elsősorban középkori templomokkal, barokk lakóházakkal foglalkoztunk, amelyek nem túl nagyok, nem óriási terek, nem óriási szerkezetek, és ezeknek elsősorban az erőtani rendszerét kellett megfejteni.

⁴⁰ Istvánfi Gyula (1938–), építész, egyetemi tanár. 1964: BME Építészettörténeti Tanszék, 1989–1996: Építészettörténeti és Elméleti Intézet igazgatója, 1996–2003: az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék vezetője.

8. Sopron, Szent Mihály út 3., a hátsó szárny fedélszékterve – Vándor András rajza, 1985 © MÉM MDK, Tervtár, Ists. R 59121

Nemrég Borsod megyében egy nagyon furcsa dologba akadtam: egy parasztháznak a téglaoszlopos tornáca fölött semmi nem volt, csak a tető. És nagyon nagy gondban volt az építész- meg a statikus kolléga (aláalapozás, talajszilárdítás stb.). Elmondtam nekik, hogy úgy kellene ezt megoldani, hogy a 30x30-as pilléreket, ha nagyon muszáj, akkor ketten megtartjuk addig, amíg alatta megcsinálják az alapokat. Azt mondták, igen, de ezt nem lehet megtervezni. Mondom, megtervezni nem, de megtartani meg tudjuk. A Felügyelőség régi hagyományának az volt az egyik lényege, hogy anyagában megtartani. És ez ma nem divat. Horler Miklósnak az volt a nagyon szép mondása, hogy ezeket a

korszerű anyagokat (vagy amit éppen korszerűnek mondanak) csak akkor szabad beépíteni egy műemlékbe, ha már mindent megpróbáltunk. A betonról, mészről, tégláról tudjuk, mit csinál, de a korszerű anyagokról sajnos fogalmunk sincs, hogy négy év múlva, tíz év múlva mit csinálnak, mint ahogy azóta ki is derült egy halom anyagról, például a műgyantákról vagy Munkácsy⁴¹ kátrányalapozásáról,⁴² hogy akkor jónak tűnhetett egy időre, de mi olyasmivel foglalkozunk, amit lehetőség szerint örökre kell megcsinálni. Ez természetesen sose sikerül, mert én is bontottam el már saját munkámat is, de azért azt kell rá mondani, hogy mi örökre meg akarunk valamit csinálni.

FDE: Utalt rá, hogy a 20. század elején volt egy váltás, és megjelentek a mérnöki szerkezetek, a korai vasbeton. A pályája során ilyen épülettel, adott esetben műemléki vasbetonnal is találkozott?

VA: Utoljára a makói-újvárosi templomban találkoztam nagyon furcsa szerkezettel.⁴³ Egy teljesen szabályos, hosszszázas-keresztházas templom fölött olyan vékony vasbetonszerkezet található, hogy amikor lejöttünk, nekem is remegett a lábam, pedig még soha nem félttem egy ilyen épületben, és nem is estem le soha sehonnan. Egy abszolút megoldhatatlan valami, nem tudom, hogy mit lehet vele csinálni, azt sem tudom, mitől áll meg, de egyelőre áll, hacsak össze nem omlott azóta. Ugyanígy megjelentek a zsinagógáknak és a historizáló templomoknak az eklektikus szerkezetei, amelyek építői már közel sem értettek annyira sem az anyaghoz, sem a szerkezethez, de csodákat tudtak művelni. Ilyen például Komor⁴⁴ szabadkai zsinagógája, vagy Baumhorntól a szegedi vagy a szolnoki.⁴⁵ A főváros nagyrésze is ekkor, a századfordulón épült ki. Amikor az ember felnéz, és lát egy kőszobrot, sokszor kiderül, hogy azok valójában spiáterlemezes⁴⁶ öntvények. Az ELTE Múzeum körúti (a Rákóczi úthoz közelebb eső) épületének⁴⁷ timpanonjában lévő szobrokat Sedlmayr Jánossal vizsgáltuk. Akkor már volt VGMK,⁴⁸ és nekiálltunk, mert az volt a felkérés, hogy mondjunk valamit. Azokról is kiderült, hogy spiáterlemezes öntvények, hátul cserépléc

⁴¹ Munkácsy Mihály (1844–1900), festőművész. 1871 között Düsseldorfban dolgozott, itt alakult ki sajátos, bitumenes alapozású festőtechnikája.

⁴² Ehhez ld.: *Körkérdés: Munkácsy és a bitumen* az Artmagazin online felületén: <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/b56bcc9a5851c7601812347daaaffc0a> (letöltés ideje: 2022. november 4.).

⁴³ 1912–1913-ban épült Bánszky Mihály terve szerint. Bővebben ld.: <http://www.makobelvaros.hu/templomaink/szent-laszlo> (letöltés ideje: 2022. november 5.).

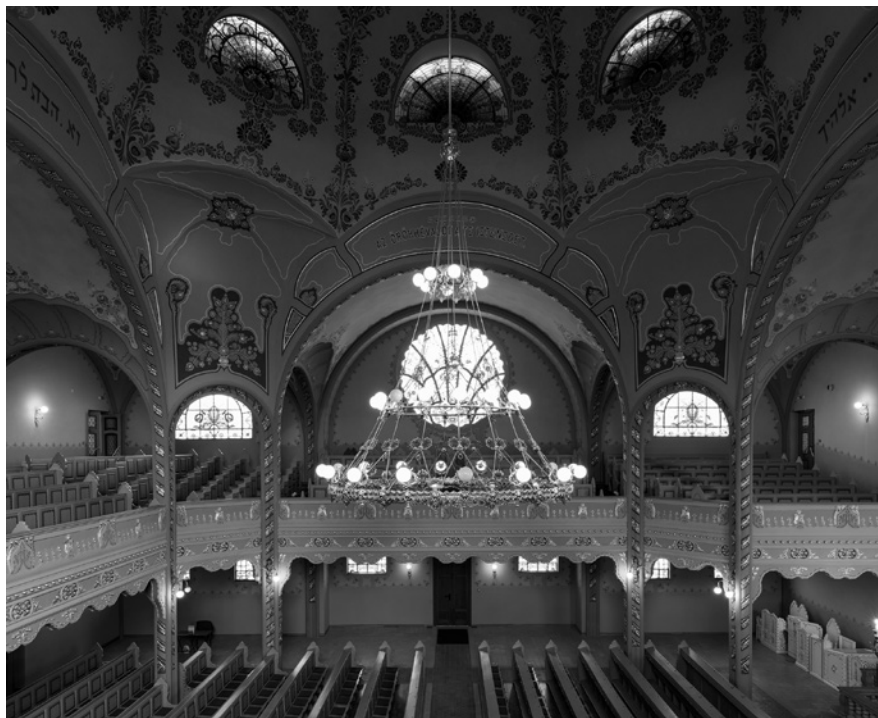
⁴⁴ Komor Marcell (1868–1944), építész, Lechner Ödön egyik jelentős követője.

⁴⁵ A szolnoki (1898) és a szegedi zsinagógához (1900–1902) ld.: Oszkó Ágnes: *Baumhorn Lipót*. Budapest, 2020.

⁴⁶ A spiáter cink és alumínium szürkés színű ötvözet. Alacsony olvadáspontú és szilárdságú, de nagyon jól önthető, így bonyolult formák kialakítására is alkalmas. Főként dísz tárgyak és kis mechanikai igénybevételnek kitett eszközök készülnek belőle, jellemző példa a kulcs.

⁴⁷ Budapest VIII., Múzeum körút 4. (tervezte: Weber Antal, 1882.).

⁴⁸ Vállalati gazdasági munkaközösség: a gazdasági munkaközösség (GMK) egy sajátos változata, mindkettő 1982-től létezett. A VGMK esetében egy szövetkezeti szakcsoporthoz hasonló jelenségről, belső vállalkozásról (ún. autonóm munkacsoportról) van szó.

9. A szabadkai zsinagóga belső tere, 2022 © F. Tóth Gábor felvétele, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 244.918D

ből összeszótt deszkaállvánnyal, de letről zseniálisan néznek ki, abszolút arányosak, jól eltaláltak. A szerkezet senkit nem érdekelt, hátoldaluk sem volt a szobroknak, fára voltak feltámasztva, bütykölés volt az egész. Ha ez ember belegondol, hogy ez került egy szakmai zsűri elé, aki szemből is látta... De ez ott van fent, a művész pedig azt is tudta, hogy letről hogyan fog kinézni. Nem tudom, ki volt a művész, mert azt nem találtuk meg.⁴⁹

KG: Mikor egykori OMF-es kollégáiról mesélt, akkor számos tudományterületet sorolt fel. Ennek kapcsán szeretnék megkérdezni, milyen emlékeket őriz a műemlék-védelemben az egyes szakmák együttműködéséről?

VA: Abban a helyzetben voltam, hogy szinte minden építésszel dolgoztam, és minden szakmával kellett vitatkoznom. Időnként a régésszel, hogy ne ásson olyan mélyre, a falkutatóval, hogy igyekezzen nem festést találni, hanem hadd tudjuk azt megnézni, miből van a fal, a faanyagvédelemmel a tetőszerkezet miatt. A kőfaragókkal is nagyon sokszor dolgoztunk együtt, mondjuk a soproni Szent Mihály-templomnál, mikor Sedlmayr János visszacsendesítette a Storno-féle őrülségeket.⁵⁰ Az ember akkor

⁴⁹ A két allegorikus szoborcsoport – Állattan és Ásványtan – alkotója Feszler Leó, vö.: Déry Attila: *Budapest eklektikus épületszobrászata*. Budapest, 1991. 60.

⁵⁰ A templom toronysisakja a második világháborúban megsérült. A torony helyreállítására 1978–1983

jött rá, micsoda óriási épületről van szó, amikor levettük a kőtorony legtetejéről a rózsát – most a templomtorony első emeletén van, restaurálva –, és mint ennek a tárgyalóasztalnak, 180 centiméter volt az átmérője, az ember el sem hinné. Ez a kereszt közel hatvanméteres magasságban van, és amikor készült, sokáig gondolkodtunk, hogy milyen magasnak kell lennie. Ha jól emlékszem, 240 centiméterre tettük, és azt mondta Hanzi,⁵¹ hogy talán 280-nal jobb lett volna, mert mintha egy kicsit kicsi lenne.

Nem egy ilyen épületnek a helyreállítását végigcsináltam Dávid Ferivel, a kutatás lelegejétől kezdve. Amikor a zsinagóga épületében feltárta a bejárat feletti gótikus részleteket, akkor már ott voltam. Sőt, már előtte is, amikor leomlott a szomszéd épület.⁵²

Úgyhogy nagyon jól elvoltam lényegében mindenkivel. Egyszer talán Sándor Marival⁵³ volt egy összeütközésünk, de nem komoly. Ugyanis én nem voltam szakmabéli, szóval „külsősként” abban a kellemes helyzetben voltam, hogy – bár építész kollégák egymás rajzáról vagy munkájáról rosszat nem mondhatnak, vagy nem szoktak mondani, és itt egyébként is nagyon böcsülték egymást a fölkészültek, még ha néha el is hangzott egy-egy piszkálódás, de – mint statikus, aki nem ért hozzá, és ízlése sincs, megkérdezhettem, hogy „Te, nem lesz ez nagyon ronda?”. Ezt tudomásul vették, és a többséget el is gondolkodtatta. Nem hagyták jóvá természetesen, hanem elgondolkodtak rajta. És én nem mindig a saját véleményem miatt tettem fel ezt a kérdést, hanem éltem és visszaéltem azzal a lehetőséggel, hogy én nem lehettem olyan bántó, mint egy szakmabéli. Máig is úgy érzem, hogy statikusként az embernek együtt kell gondolkodni az összes szakterülettel, meg is kell hallgatni, oda is kell figyelni arra, amit mondanak, de nem kell mindig jóváhagyni. Ezt is Horler Miklós mondta az építészeknek, hogy „nektek mindent felül kell bírálni, minden szakmát”. Én ezzel odáig jutottam, hogy gondolkodásra kell készíteni a többieket is. Ha az építész nem hajlandó gondolkodni, akkor a statikus tervező előveszi a hagyományos megoldásokat, ide ilyet tesz, oda meg olyat a már megszokott megoldások közül – és ebből semmi jó nem lesz. Úgyhogy én a saját szakmámra vonatkozóan mindig szoktam mondani, hogy a statikust gondolkodásra kell készíteni. De ez a többiekre is vonatkozik, a restaurátoroktól kezdve mindenkire. Tessék gondolkodni azon, amit csinálni kell, és nem megsértődni, ha valaki azt mondja, hogy „Te, ezt nem így kéne, gondolkodjunk még rajta, tegyük arrébb, és gondolkodjunk tovább azon, hogy ebből hogyan lesz valami”.

között került sor. Sedlmayr János visszabontotta annak felső szakaszát, a galériát a kőkonzolok síkjától felújította, illetve visszaállította annak mellvédjét és fiatornyait. A Storno-féle restaurálás azon részleteit, amelyek a torony túlzott felmagasítását eredményezték (és az állaguk is leromlott), eltávolította, majd az emeleti helyiségben állította fel. Ld.: Dávid Ferenc – Sedlmayr János: Sopron, Pozsonyi út, Szt. Mihály templom. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 326.; Sedlmayr János: Magyar középkori toronysisakok. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 272.

⁵¹ Sedlmayr János

⁵² 1988. augusztus 17-én leomlott a soproni Szent György utca 8. szám alatti lakóépület északnyugati tűzfala. A korábban észlelt repedések ekkorra már vésszen ropogtak, és érzékelhetően szétnyíltak. Ld.: Horváth Ferenc – Kuntz Zoltán: Ledől egy tűzfal a soproni belvárosban. *Kisalföld*, 1988. augusztus 19. 3.

⁵³ Gerőné Sándor Mária

Szóval ez egy nagy-nagy közös munka, ahol lehetőség szerint tisztelni kell a másik véleményét, de nem feltétlenül kell megfogadni. A statikusét sem. Meg az építészt sem. Az kell, hogy ez egy nagy együtt-dolgozás legyen, és ettől volt ez egy nagyon jó munka és nagyon jó hivatal. És ebbe beletartozott a fényképésztől a restaurátorig, a kivitelezés szakemberéig mindenki. Emlékezetes volt, amikor az egyik ács azt merte nekem mondani, hogy „Bandikám, ez egy marhaság, amit ti terveztetek.” Mondtam, hogy „Na, ezt még megvitatjuk, de örülök, hogy tíz év közös munka után azt mered mondani a mérnök úrnak, hogy ez egy marhaság.” Volt neki némi igazsága, ezért fontos, hogy – ahogy mondtam a lelegején – hallgassuk meg az okosabb embereket, és aki csinálja, időnként okosabb. Volt még egy hasonló élményem boldogult kezdő koromban. A Szent György-hegy egyik présházát csináltuk,⁵⁴ statikustervezőként megterveztem a tetőt. Ehhez felmentem, és velem jött az ács, egy 45 év körüli ember, akinek elmagyaráztam, hogyan kell tetőt csinálni. Akkor már láttam tetőt, körülbelül egy éve dolgoztam az OMF-nél, tehát volt róla valami elképzelésem, tanultam is az egyetemen egy csomó mindent. Végigmentünk a tetőn, jól átbeszéltük. Nagyon egyszerű tető volt. Lefelé jövet az öreg – hát, akkor öreg volt – azt mondta félig magának, félig nekem:

- Mérnök úr, megcsinálhatjuk így is, de ebből a bűdös életben nem lesz jó tető.
- Azt mondja, nem lesz?
- Nem, ebből így nem.
- Jó, akkor tudja mit? Csinálja úgy, ahogy akarja.

Aztán megkérdeztem, ki ez az ember, és kiderült, hogy Rohrer Kari bácsi,⁵⁵ húsz éve minden műemléképületnek ő az ácsa, és hihetetlen jó szakember. Össze is barátkoztunk természetesen, de az már jóval később volt. Szóval mindig érdemes odafigyelni alkalomadtán a legkevésbé fontos emberre is.

FDE: A rendszerváltást követően megszűnt az OMF, és András az ÁMRK-ban folytatta a munkáját. Milyen emlékeket őriz erről az időszakról? Működött-e a feladatmegosztás az utódszervek között?

VA: Én egy idő után statikusként egyre inkább úgy éreztem, hogy ez a nagy szervezet csak annyiban érdekel, hogy dolgozunk benne, de hogy feladatmegosztás... Egyre inkább kivontam magam a hivatalos meg szabályos rendszerekből, most meg már pláne úgy vagyok velem, hogy végzem a dolgom, és kész. Megmondom valamiről, hogy le fog szakadni, tessék kidúcolni, és innentől a részletek nem érdekelnek. Ezt annak idején Urbán Pista mondta:

- Tőled azt kérdezték, meg lehet-e csinálni, tehát azt gondold ki, hogy meg lehet-e. Az, hogy mibe kerül, ki oldja meg, hogyan oldja meg, nem a te dolgod.

Engem mindig érdekelt az egész szervezeti rendszer felépítése, de ez az ország meg a Felügyelőség immár hosszabb ideje úgy működik, hogy veszem a telefont, és

⁵⁴ Valamelyik hegymagasi présházáról lehet szó: Lengyel-Tarányi-présház, Leszner-présház, Esterházy-présház, Sárközy-Martón-présház stb. A tervtári adatbázis alapján nem derül ki, melyiknek a helyreállításán dolgozott Vándor András.

⁵⁵ Rohrer Károly, ács, brigádvezető. Ld. Káldi Gyula méltatását: <https://talita.hu/magazin/a-karpat-medence-magyar-muemlekeinek-megovasa-interju-kaldi-gyula-epitessel/> (letöltés ideje: 2022. november 1.).

azt mondom, ezt és ezt kéne megcsinálni. Lehet, hogy hivatalosan nem, de ezen az úton-módon máig működik a dolog, még ebben a pénzües világban is. Múltkor volt egy munkánk, és mondták, hogy kaptak egy árajánlatot egy ismerőstől, és hogy ilyen alacsony árajánlattal még sosem találkoztak. Mondtam, hogy azért, mert én kértem. És hogy az embert ismerik a szakmában, és meg lehet kérni, hogy ne haragudjatok, most nincs pénzünk, viszont holnapra kell a szakvélemény.

Nekem még azért volt érdekes az ÁMRK-val Óbudára költözni, mert mi (Oláh Zoli, Barts Balázs,⁵⁶ én és még sokan mások) terveztük a házat annak idején. Volt szerencsénk végigcsinálni a IPARTERV-vel⁵⁷ az első épületet, mert azt Havassy Pali⁵⁸ kiadta nekik, akiknek gőzük nem volt, hogy mit terveznek, de terveztek valamit.⁵⁹

KG: Tudna-e mondani a közvetlen közelmúltból olyan magyarországi műemlék-helyreállítást, amit jó példának tart?

VA: Nagyon szeretem Somló várát⁶⁰ vagy a hollókői várat. Szerintem nagyon jó példa volt a diósgyőri várnak a korszerű, ám ma már korszerűtlennek tűnő helyreállítása. Aztán van jó néhány olyan épület, amit lehet szeretni, aminél sajnálom, hogy nem én csináltam, de ettől még nagyon jó. Örömteli, amikor nem bontják szét az egész várost, hanem megtartják az épületet. Az Andrássy úton én is csináltam egy-két házat valamikor régen.⁶¹ Az utolsó alapvetően nagy helyreállítás, amiben dolgoztam, de nem én terveztem, csak a kivitelezést irányítottam: a Klotild-palotának (az északi oldalnak)

⁵⁶ Barts Balázs, építészmérnök, az OMF munkatársa.

⁵⁷ Ipari Épülettervező Vállalat

⁵⁸ Havassy Pál (1924–1985), Ybl-díjas építész. 1950–1964: a KÖZTI tervező mérnöke és létesítményi főmérnöke, ezt követően 1984-ig az OMF főmérnöke, majd általános, illetve műszaki igazgatóhelyettese volt.

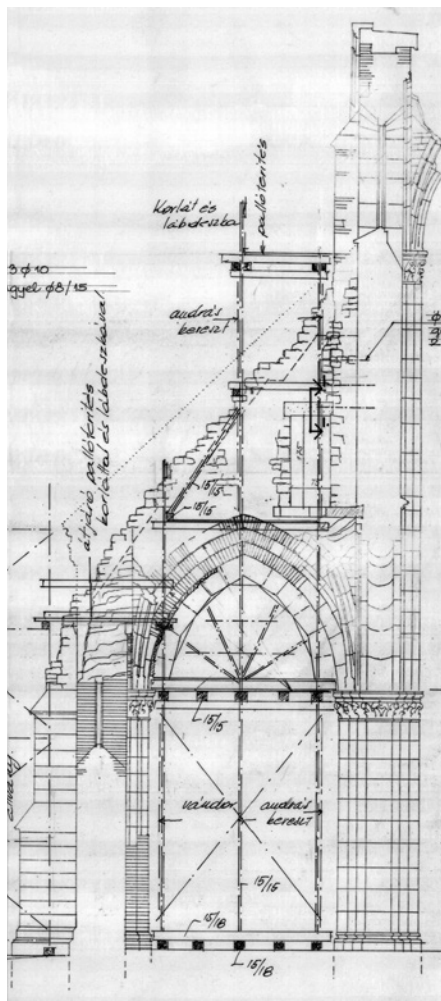
⁵⁹ Az óbudai Dugovics Titusz tér 13–17. számú épületeket 1981–1982-ben azzal a céllal állították helyre, hogy itt kapjanak elhelyezést az OMF restaurátorműhelyei. A helyreállítási terveket az IPARTERV készítette, melyhez ld.: Ágostházi László: *Építészeti együttesek és antik maradványok Óbudán. Műemlékvédelem*, 26. 1982. 251. 14. j. A munkát 1985-től az OMF folytatta: Oláh M. Zoltán – Barts Balázs – Vándor András: *Budapest III., Dugovics Titusz tér 17. OMF Restaurátor Központ kialakítása. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1985. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 21641. A helyreállítás 1990-ben fejeződött be. Vö.: Petravich András: *Veszélyeztetett kastélyok és középületek helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 263.

⁶⁰ A dobai Somlón a többször is állagvédelmi beavatkozásokat eszközöltek a korábbi évtizedekben: Ferenczy Károly – Kozák Károly: *Doba, Somlón. Állagbiztosítási terv*. Kézirat. Budapest, 1961. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 8750; Gál Tibor – Fejes Béla – Gerák Miklós – Vándor András – László Csaba: *Doba, Somlón. Állagvédelmi engedélyezési és kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1999. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 50021. A helyreállítás 2007-ben kezdődött, melyhez ld.: Fülöp András: *Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. Műemlékvédelem*, 51. 2007. 27.: „Somló várának helyreállítása ma még egy hosszú út kezdetén tart.” A munkálatok jelenleg is zajlanak. Ehhez legutóbb ld.: Fülöp András: *Doba, Somlón. Kivitelezés közbeni kutatói megfigyelések 2021–2022*. Kézirat. Budapest, 2022. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 51572.

⁶¹ Vándor András: *Budapest VI., Andrássy út 115. Födémmegegerősítés. Kiviteli tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1987. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 37351; Gál Tibor – Fejes Dezső – Vándor András: *Budapest VI., Andrássy út 9. Építési engedélyezési tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1992. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 45318.

a helyreállítása volt, amit a Mérték Építészeti Stúdió tervezett.⁶² Ahogy elkezdődött a bontás, rájöttek, kéne valaki, aki járt már épületben, mert-hogy remek tervek vannak, de valakinek végig kellene gürcölnie.

Nagyon kedveltem a népi műemlékeket. Hihetetlen mennyiségű és sokféle népi épülettel foglalkoztunk, malommal, parasztházzal, ami egy nagyon-nagyon szórakoztató dolog volt. A népi műemlékvédelemnek – miközben besorolják a hagyományos műemlékvédelembe – egész más felfogása van azzal, hogy mindent meg akar tartani. És tényleg jó is, ha megtartja, mert egy ötvennyolcszor meszelt paticsfalat nem lehet megismételni. Ugyanez érvényes a templomfalak festett díszítéseire. Én mindegyiket szerettem. Akármire is nyúltam hozzá, egy idő múlva mindig kiderült, hogy nagyon érdekes dolgokat lehet kihámozni ezekből az épületekből, és nagyon szórakoztató, ha az ember hajlandó gondolkodni. Jó megfejteni egy épület történetét. Viszont nagy bánatomra a szakma nem jutott el odáig, hogy elkezdjen szerkezzettörténettel foglalkozni, ez teljesen kimaradt. Szóval a művészettörténész – már bocsánat – boldogan talál egy falat az egyik oldalon, és nem jut eszébe, hogy ha itt van egy, akkor öt méteren belül vagy hat méterrel kijebb kéne lennie egy másiknak. A műemlékfelügyelőség régi története szerint talán Pamer Nóra táviratozott Kiszánáról, és kérte, menjen le hozzá az építész. Felhívták, és elmondta, az a probléma, hogy talált egy falat, ami már három méter vastag, aztán később már három és fél méter volt. Erre Erdei Feri mondta neki, hogy próbáljon meg keresztbe ásní. Tehát addig hosszában ásott a falon.

11. „Vándor András-kereszt” a zsámbéki templomrom Sedlmayr János-féle rajzán, 1991

© MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83993

⁶² A Mérték Stúdió 2003 óta vett részt az északi Klotild-palota hasznosítási terveinek kidolgozásában. A helyreállítási munkálatok 2011-ben készültek el (tervezők: Komjáthy Attila, B. Terbe Erzsébet, Márton Eszter). Bővebben ld.: Erő Zoltán: Ötcsillagos bérpaloták. Budapest, 34. 2011, 10. 6-9.

Mindig mondom, hogy a szerkeztörténettel érdemes lenne foglalkozni, mert ha a szerkezetet próbálom megérteni, abból megértem az építéstörténetet. Az építéstörténet adja hozzá, hogy 1647, én azt tudom mondani, hogy 1600 közepe. És ezzel soha nem foglalkozott senki, mert egy gyakorlatias dolog, a szerkeztörténethez nagyon kevesen értenek. Egyelőre általánosabb dátumaink vannak, mondjuk olyanok, mint ami a doktori disszertációból kiderül, hogy Magyarországon 1820 táján jelenik meg a tetőszerkezeti szelemen, de az még nem az igazi szelemen, amit mi annak tartunk. Az ember felmegy a fedélszékre, ránéz, és megállapítja egy csomópont alapján, hogy az 1800-as évek elején készült. Ebből aztán lehet következtetni arra, ami alatta van, mert azért lehet sejteni, hogy ha a fedélszerkezet 1820 körül készült, akkor az épület nem lehet 1914-es, és így tovább.

FDE: Mi a véleménye műemlékvédelem és társadalom kapcsolatáról, illetve a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

VA: Mindenki nagyon szereti. Én Budaörsön élek, és ott mindenki rettentően odavan, hogy őrizzük meg a régi házakat, de az enyémet ne, mert az olyan pocskék állapotban van, hogy azt nem lehet. És időnként azt kell mondanom, hogy van is benne valami igazság, mert egy épületet megvédeni és megtartani manapság, amikor egészen fantasztikus pénzügyi díjszámítás van, nagyon nehéz, miközben teli vagyunk mindenféle szakértővel. Egy parasztházhoz is kell statikus, kellene különböző szaktervezők, ott van az utólagos falszigetelő, a faanyagvédelmi szakember, a restaurátor, egyebek; megfizethetetlen. Szóval, ha valaki Budaörsön építkezik régi házban, jövök és segítek, de pusztán szórakozásból, mert egyébként megfizethetetlen.

Példaként említhető a tatai Cifra-malom. 1968 óta szórakozunk vele,⁶³ most megint visszakerült állami kézbe, és talán lesz belőle valami. Ezt úgy kéne kezelnie az államnak, hogy azt mondja a tulajdonosnak, „Tessék megcsináltatni, egy forint az ára, és adok hozzá még harmincmilliót, vagy ötvenet.”, és akkor meg lehetne csinálni. Sopronban történt, még az IKV⁶⁴ időszakában, hogy egy részeg éjszaka az IKV-és főmérnök azt mondta, „Fiúk, ha nem fogtok hozzá valamelyik házakhoz, akkor lebontjuk. Mondjátok meg, melyiket akarjátok megcsinálni, és mi kiürítjük.” Megmondtuk, és akkor egy év múlva üres volt, mert állami tulajdon volt az egész, ami biztos a tulajdonjognak egy külön problémája, de manapság is az az ideális, amikor egyben meg lehet csinálni az egész épületet. Ennek ellenére manapság sokszor előfordul, hogy például csak egy mellékhelyiséget újíttatnak fel.

KG: Végezetül mit üzenne ma egy pályakezdő műemlékes statikusnak?

VA: Én érdeklődő kollégának mindig azt mondom, hogy ez egy kiváló szakma és csinálja, ebből még pénzügyileg is meg lehet élni – a statikusnak. Mi 1981-ben

⁶³ A tatai Cifra-malomban 1968-ban megszűnt az őrlés, 1972–1973-ban pedig leszerelték a berendezését. 1982-ben megkezdődött az épület malommúzeum céljára történő helyreállítása, ami még az 1990-es évek közepén is tartott. Ld.: Lukács László: A tatai vízimalmok – Körmendi Géza könyve. *Íme az én népem. Lackovits Emőke, Lukács László és Varró Ágnes előadásai a Magyar Rádió „Kis magyar néprajz” sorozatából (1984–1990).* Szerk. Fülöp Gyula, Lukács László. Székesfehérvár, 1995. 156.

⁶⁴ Ingotlankezelő Vállalat

12. A magyarpolányi tájház tornáca, 1993 © Mihalik Tamás felvétele
MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 155.549N

kezdünk el maszekolni, és bár nagyon kevesen vállalják fel, de van munka. Emellett érdekes feladat, ha valaki hajlandó gondolkodni, törni a fejét, és hajlandó menni. Van olyan munkánk, a szentgotthárdi díszterem, amit harminc-nyolcvan éve abbahagytak, és időnként előállnak valamivel, ami miatt fölöslegesen újabb és újabb energiákat ölünk bele, hátha egyszer folytatódhat a munka.⁶⁵ Szóval aki nem sajnálja rá az időt, erőfeszítést, és nem okoz neki problémát, hogy eleinte nem a legkönnyebb ebből megélni, annak jó szívvel ajánlom. Később, mikor az ember már belejött és sok munkája van, akkor meg lehet élni belőle. És mondom, roppant szórakoztató. Én legalábbis nagyon jól elszórakozom vele még mindig.

FDE-KG: Nagyon szépen köszönjük!

⁶⁵ A szentgotthárdi ciszterci apátság barokk kolostorának díszterméről van szó, amelyet Dorffmaister István történelmi olajfestmény-sorozata díszít. Ld.: Galavics Géza: Dorffmaister István történelmi képei. „Stephan Dorffmaister pinxit”. *Dorffmaister István emlékkiállítás.* Szerk. Kostyál László, Zsámbéky Mónika. Zalaegerszeg, 1997. 91.; Boda Zsuzsanna: A hegyfalui „képes szála” – Dorffmaister István elveszett pannósorozata 1794-ből. *Művészettörténeti Értesítő*, 47. 1998. 121., 123-124., 126., 135.

„ELKÉPESZTŐ BÁCSIK MEG NÉNIK VOLTAK”

INTERJÚ BARDOLY ISTVÁN KÖNYVTÁROS-SZAKBIBLIOGRÁFUSSAL¹

Kovács Gergely: Mikor és hogyan kerültél az Országos Műemléki Felügyelőséghez?

Bardoly István: Protekcióval, természetesen. Nem is nagyon lehetett másképp bekerülni ilyen hivatalokba. 1973-ban érettségiztem. A Böszörményi út és az Ugocsa utca sarkán laktunk, ahol a Joliot-Curie térnél volt egy Szabó Ervin Könyvtár. Én sűrűn jártam oda, jó társaság volt, Nemes Nagy Ágnes²től kezdve a Kiss Ferenc³ nevű kiváló színművészig, aki egy lebukott káder volt annak idején – nyilas volt. Jó volt a könyvtár, nagyon kedves emberek voltak, és ott ismerkedtem meg Faller Lacival.⁴

Aztán felvételiztem az egyetemre, de – miután az apám kisiparos volt – hiába értem el a kellő pontszámot. (Magyar-történelem szakra akartam menni, nappalira. Ma már nem bánom, hogy ez nem sikerült, és a dolgok így alakultak.) Ezután a Szabó Ervin Könyvtárban mondták, hogy van állás a Krisztina körüti kis fiókkönyvtárban. Ott dolgoztam 1975 elejéig. Akkor a főnöknőm, Szabó Józsefné (Anikó), akit nagyon kedveltem, bement a központi könyvtárba, engem viszont át akartak tenni a Joliot-Curie térbe, ahol egy elég ellenszenves vezetőnő volt, ezért inkább kiléptem. Majd – könyvtáros ismerősök révén – a Pest Megyei Könyvtárban találtam állást, ami nagyon tanulságos volt számomra.

A Pest Megyei Könyvtár annak idején a Krisztina körütnak azon a sarkán volt, ahol az a Várfok utcába felkanyarodik. Többekkel együtt a teljes anyag revíziójára vettek fel, mivel a könyvtár akkor költözött ki Szentendrére, az akkori Engels és Arzén utca sarkára.⁵ Húsz éves voltam, és ez a munka azért volt nagyon tanulságos, mert annak idején a könyvtári rendszerben a megyei könyvtárak megkapták a zárt

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2022. augusztus 3-án. A leíratot készítette és lábjegyzetekkel ellátta: Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Nemes Nagy Ágnes (1922–1991), Kossuth- és József Attila-díjas költő, műfordító, esszéíró. A közeli Királyhágó utcában lakott.

³ Kiss Ferenc (1893–1978), színész, rendező, művészeti vezető. 1937–1944: a Színművészeti Akadémia igazgatója; 1944. október 20.: kineveztek a Nemzeti Színház igazgatójává, majd november 2-án a színházügyekért felelős kormánybiztossá. Politikai tevékenységéért a Népbíróság 1945 novemberében nyolc év börtönbüntetésre ítélte, amit le is töltött. 1956 augusztusától játszhatott újra színpadon.

⁴ Faller László (1936–), művészettörténész. Az OMF könyvtárának vezetője. Összeállította a magyar műemlékvédelem 1966-tól 1975-ig tartó időszakának bibliográfiáját: Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1966–1969. *Magyar Műemlékvédelem*, 6. 1972. 451–469.; Uő: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1970. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 427–433.; Uő: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1971–1975. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 561–593.

⁵ Ma: Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár, Pátriárka utca 7. (Pátriárka utca–Martinovics utca sarka).

1. Bardoly István, 2022

anyagot is, amit szintén revideálni kellett. A főnökasszony⁶ nagy pártember volt, és az ő páncélszekrényében lehetett megtalálni a bizalmas könyveket, azaz a Kossuth Kiadó számozott, zártkörű kiadványait. Az ember egy csomó Brzezinskit,⁷ Churchillt,⁸ Kissingert,⁹ Mao Ce-tungot¹⁰ meg hasonlókat látott ott, amik akkor már megjelentek. Legalább százötven kötete volt. Ott volt például az a bizonyos József Attila-émlékkönyv '56-ból, amit Kádár szövege miatt annak idején visszavontak.¹¹ Ez a rendszerváltás után előkerült – valahol megőrizték, nem zúzták be –, és fillérékért árulták antikváriumban. De megemlíthető Cseres Tibornak,¹² aki mégiscsak a *Hideg napokról* híresült el, a téeszekről írt verseskötete, vagy Devecseri Gábornak volt egy legalább kétszáz soros, időmértékes verselésben írt műve a Magyar Honvédségről.¹³ Tehát isteni dolgokat lehetett látni a raktárban, revideálás közben.

Majd lejárt a szerződés, és akkor Faller Laci révén bekerültem a műemléki hivatal könyvtárába. Segéd munkásként, ezt hozzá kell tennem. Ilyen státusz akkor a

⁶ Debreczeni Imréné, a Pest Megyei Könyvtár egykori igazgatója.

⁷ Zbigniew Brzezinski (1928–2017), lengyel származású amerikai politológus, politikus, 1977–1981 között Jimmy Carter nemzetbiztonsági főtanácsadója.

⁸ Winston Churchill (1874–1965), brit politikus, többszörös miniszterelnök.

⁹ Henry Kissinger (1923–), német származású amerikai diplomata, politikus, politológus, történész. Nemzetbiztonsági főtanácsadó, majd külügyminiszter a Nixon-, illetve a Ford-kormányban.

¹⁰ Mao Ce-tung (1893–1976), kínai forradalmár, politikus, filozófus, a Kínai Kommunista Párt vezetője.

¹¹ *József Attila emlékkönyv*. Szerk. Szabolcsi Miklós, Szász Imre. Budapest, 1957.

¹² Cseres Tibor (1915–1993), Kossuth-díjas író. Említett műve: *Ének a termelőszövetkezetekről*. Budapest, 1950.

¹³ Devecseri Gábor (1917–1971), költő, író, műfordító, klasszika-filológus. Említett műve: *Önkéntes határőr, elbeszélő költemény*. Budapest, 1951.

könyvtárban nem létezett. Ott volt Faller Laci, mint könyvtárvezető és Tombor Ilike¹⁴ mint nyugdíjas. Én könyvtári segéd munkásként, ha jól tudom, a Visegrádi Építészvezetőségen voltam fizikai állományban, ami azt jelentette, hogy az 1650 forintos fizetésemet kéthetenként vettem fel. Az nagyon jó volt. Abból – nem mondom, hogy nagyon bőszesen, de – meg lehetett élni. Így kerültem be.

F. Dóczy Erika: Meséljen egy kicsit a gyűjtemény akkori állapotáról, összetételéről.

BI: Ez egy 1872 óta folyamatosan, egyszersmind hektikusan, tehát az aktuális pénzügyi helyzet függvényében gyarapodó gyűjtemény volt. Az Éber- vagy Forsterkorszakig nagyon odafigyeltek arra, hogy a legfontosabb szakmunkák meglegyenek. Később viszont nem nagyon ambicionálták a gyűjtést, szerintem azért nem, mert a hivatal a Szépművészeti Múzeumban volt, ami egy legendásan nagy és jó könyvtárral rendelkezett. Tehát nem volt érdemes párhuzamosan megvenni dolgokat (talán akkor sem, amikor a MOB még az Andrássy úton székelt).

Igazából ez nem volt egy nagy könyvtár; az 1950-es években Tombor Ilike és Szabó Erzsébet¹⁵ – aki egy kiváló barokk kutató volt, nagyon korán meghalt – leltározták be. Ti még voltatok a régi, Táncsics Mihály utcai raktárban. Az OMF könyvtár gyakorlatilag a galéria végéig terjedt. Tehát nem volt egy óriási anyag, mégis remek dolgok voltak benne, mint Rómer könyvtárának a töredékei vagy az az enciklopédia, amit Hóman¹⁶ kapott Olaszországból. Ez egy ismert történet. Mussolini¹⁷ küldte neki ajándékba Gerevichen keresztül, aki Rómában megkapta, és a magyar intézetben őrizte, majd azt mondta Hómannak, hogy ezt ugyan neki küldi Mussolini, de hát mi a fenét kezdene vele? Sokkal jobb helye lenne a MOB könyvtárában. És elvitte.

Tehát az állomány nagyon jó volt, de azt nem merném mondani, hogy ez egy up to date gyűjtemény lett volna. Soha nem volt az, nem is lehetett, mert ehhez nem voltak meg az anyagi körülmények. Igazán up to date szakkönyvtár a mi szakmánkban kettő

¹⁴ Rozványiné Tombor Ilona (1908–1997), művészettörténész. 1928–1933: elvégezte a Képzőművészeti Főiskolát, majd művészettörténetet, történelmet, néprajzot hallgatott, és 1945-ben Gerevich Tibor tanítványaként doktorált *Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái* című disszertációjával. Ezt követően a MOB fotótárában, majd a hivatal utódintézményeinek (OMF, OMvH) könyvtárában dolgozott, de topográfiai munkákban is részt vett. Fő műve: *Festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. században*. Budapest, 1968. Ld.: Geróné Krámer Márta: Tombor Ilona köszöntése. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 365–366.

¹⁵ Szabó Erzsébet (1913–1972), művészettörténész. 1945-ben doktorált, majd a MOB-ban helyezkedett el. A műemléki topográfia előkészítése során feldolgozta Nógrád, Pest és Komárom-Esztergom megye számos településének műemlékeit. Kutatási területe a magyarországi barokk építészet volt. Különös figyelmet szentelt Giovanni Battista Carlone egri munkásságának, de megírta a debreceni piarista és a miskolci minorita templom történetét is. Ld.: Baranyai Béláné – Tombor Ilona: Szabó Erzsébet (1913–1972). *Műemlékvédelem*, 17. 1973. 120.

¹⁶ Hóman Bálint (1885–1951), történész, egyetemi tanár, politikus, az MTA tagja. 1915: Egyetemi Könyvtár, 1922: az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója; 1923: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. 1932–1938 és 1939–1942: vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1933–1944: a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

¹⁷ Benito Mussolini (1883–1945), olasz fasiszta politikus, író, miniszterelnök.

volt Magyarországon. Az egyik a Magyar Nemzeti Múzeumé, a másik a Szépművészeti Múzeumé, ahol erre mindig nagyon komoly pénzt fordítottak. Ennek az volt a mélyén, hogy ők képeket kölcsönöztek külföldre, aminek a fejében könyveket tudtak vásárolni. Emellett hatalmas cseréket bonyolítottak le a *Bulletinnel*. Múzeumok között ez teljesen másképp megy. A MOB-nak gyakorlatilag nem voltak külföldi partnerkapcsolatai, ezeket 1957 után építették ki. Az 1950-es években a könyvtár gyakorlatilag nem létezett, ahogy a hivatal sem. És amikor 1955–1956-ban az egész gyűjtemény felkerült a Disz térre, akkor indultak meg kisebb vásárlások, de ezek nagyon minimálisak voltak. Azt kell mondanom, talán valamikor az 1990-es évek környékén volt a legjobb anyagi helyzetben a gyűjtemény, és akkor lehetett bővebben vásárolni. Aztán megint lefelé ment a dolog.

FDE: Említette már Tombor Ilonát és Faller Lászlót. Kik voltak még a meghatározó kollégái?

BI: Mindjárt előljáróban szeretném jelezni, hogy az én perspektívám egy könyvtári segédmunkás perspektívája. Én nem vettem részt aktívan a hivatal tevékenységében. A gyűjtemény mindig valamelyest szeparált helyet foglalt el az intézményen belül. Történhetett bármi, stabilan állt a lábán, gyakorlatilag nem folyt bele a napi munkákba. Tette a dolgokat, tette azt, amit egy gyűjteménynek tennie kell. Időnként hirtelen kiosztottak rá feladatokat, de azért mindig valamilyen módon külön állt. Ugyanakkor a könyvtárba a dolgozók többsége azért bejárt. Ez egy nagyon kis hivatal volt, a létszáma az építésvezetőségekkel együtt sem volt több háromszáz embernél. (Gondoljunk bele, 1992-ben ez majd a duplájára felment, amire abszolút semmilyen szükség nem volt.) Abból a háromszázból körülbelül száz-százhusz fő ült bent a hivatalban, a többi pedig a vidéki építésvezetőségeken. Természetesen elég vegyes összetétele volt, mint minden korabeli hivatalnak, de az a rész, amit én jobban ismertem – az építészeket, a területi előadók egy részét, illetve a kutatókat –, az többségében nagyon jól megtalált állomány volt. 1973-ban már minden megyére volt egy felügyelő, miközben a '60-as években Détszhy Miska még három megyét vitt.

Tudom, hogy ezt a korszakot aranykornak szokták nevezni. Illés Endrének¹⁸ van egy nagyon szép írása¹⁹ Korányi Sándor²⁰ belgyógyászáról (Illés valamikor orvosnak készült), amiben leírja, hogy Korányi, mikor a vitaminhiányt tanította nekik, mindig Tolsztoj *Szevasztopol* című novellájából olvasott fel egy részt. Ez az 1852-es krími háborúról szól. És akkor azt mondta, hogy nézzék meg, Tolsztoj tökéletesen leírja a vitaminhiány összes tünetét, amikor még fel sem fedezték a vitaminokat. Itt térnek vissza a személyekre. Mondaná az ember, hogy ebben a korszakban a hivatal egy zárvány volt, de nem volt száz százalékban az. Valószínűleg azért érezzük ezt a műemlékvédelem egy – fogalmazzunk inkább így – kiemelkedő korszakának, mert olyan törvényi és tulajdonviszonyok valósultak meg, amelyek se előtte, se utána nem voltak. Azt, hogy a műemlékvédelem nagy bajban van, a Gerevich-féle törvényjavaslatok

¹⁸ Illés Endre (1902–1988), író, esszéista, műfordító, könyvkiadó. 1932: a Révai Könyvkiadó irodalmi vezetője; 1957–1986: a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója.

¹⁹ Illés Endre: Vallomás Tolsztojról. In: *Tolsztoj emlékkönyv*. Szerk. Tóbiás Áron. Budapest, 1962. 238–239.

²⁰ báró Korányi Sándor (1866–1944), orvos, egyetemi tanár, az MTA tagja.

egész pontosan tükrözték.²¹ Ezekből a tervezetekből nagyon sok mindent átvettek 1949 (a MOB megszűnése) után. A személyzet, ami ekkor egyáltalában átkerült a MUMOK-ba, három ember volt, vagyis hivatalról nem beszélhetünk. 1956 után kezdték felvenni az embereket, és jöttek egyre többen, de azért azok, akik ezt intézték, jól tudták, hogy kiket érdemes felvenni. Tehát a szakmai részen elég jól ki tudták választani, hogy kiknek kell bekerülniük. A legkvalifikáltabb emberek kerültek be akkor: Entz Géza, Gerő László, Horler Miklós – ezek nagy nevek voltak annak idején. Dercsényi Dezsőről nem is beszélve.

Visszatérve a közeli kollégáimra, elősorban Tombor Ilikére. Tombor Ilike művészettörténész, Gerevich-tanítvány volt. Az édesapja²² vezérkari ezredes volt, egy nagyon érdekes bácsi. Én nem ismertem őt, de Ilike mindig azt mondta: „Hála a jó istennek, hogy 1946-ban meghalt.” Ugyanis vezérkari ezredesként a Tanácsköztársaság idején Stromfeld²³ helyettese volt, akivel részt vett Kassa visszafoglalásában. Utóbbi a Horthy-érában azért elismerték, mert ugye az országot (Felső-Magyarországot) akarták megszabadítani a cseh betolakodóktól. Ilike papáját is nyugállományba helyezték, de pénz azért kellett a házhoz, és mivel végzett vegyész és gyógyszerész is volt, ezen a területen helyezkedett el. Volt egy olyan névjegye – ezt mutatta nekem Ilike –, hogy Tombor Jenő, nyugalmazott vezérkari ezredes, okl. gyógyszerész. 1944 előtt ő kommentálta a *Magyar Nemzet*-ben a hadihelyzetet, hát aki tudott olvasni a sorok között, az mindig tisztában lehetett a helyzettel.

Ilike a Képzőművészeti szerzett rajztanári képesítést, és ezt követően végezte el a művészettörténetet. Az első egyike volt, aki Csontváry Kosztka Tivadarról írt szakdolgozatot.²⁴ Utána felvették a MOB-ba, és nyugdíjba menetelig (a későbbi OMF-ben), majd nyugdíjasként szinte haláláig a hivatalban dolgozott, aminek nagyon sokat köszönhetünk, egyrészt mert kiváló szakember volt, másrészt remek baráti köre volt. Azt, hogy én nem is egy alkalommal találkozhattam Illés Árpáddal²⁵ vagy Tóth

²¹ Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 7-72.

²² Tombor Jenő (1880-1946), vezérkari ezredes, gyógyszerész, újságíró. A Tanácsköztársaság idején a hadügyi népbiztosság vezérkari főnöke volt. Részt vett a felvidéki hadműveletek előkészítésében, a kommün bukása után viszont vádat emeltek ellene. A bíróság felmentette, a honvédelmi minisztérium pedig nyugdíjazta, ezért gyógyszerési, vegyészdoktori képesítést szerzett. Az 1930-as években a *Szabadság* és a *Magyar Nemzet* külső munkatársaként dolgozott. A második világháború után rehabilitálták, majd vezérőrnagy, illetve később vezérezredesi rangot kapott. 1945 novemberében a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője, haláláig a Tildy-, valamint a Nagy Ferenc-kormány honvédelmi minisztere.

²³ Stromfeld Aurél (1878-1927), vezérkari ezredes, az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkari tisztje, a Tanácsköztársaság idején a Magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. A Clemenceau-jegyzék elfogadása után lemondott, a kommün bukását követően pedig letartóztatták, 1920-ban három év börtönre ítélték, 1921-ben szabadult. Megfosztották ezredesi rangjától, kitüntéseitől és nyugdíjától.

²⁴ Tombor Ilona 1933-ban védte meg Csontváryról írt szakdolgozatát, amit öt évvel később publikált: Tombor Ilona: Csontváry Tivadar. *Új Élet*, 7. 1938. 120-127.

²⁵ Illés Árpád (1908-1980), festőművész, grafikus. Tanulmányait 1928 és 1933 között a Képzőművészeti Főiskolán folytatta. Sas utcai műtermében alakult a Tóth Árpád Társaság. Tagjai, Hajnal Anna és Waldapfel

2. Gerevich Tibor egyetemi órát tart, jobbról a második:
Tombor Ilona (magántulajdon)

Menyhérttel,²⁶ Ilikének köszönhettem, mert a szűkebb baráti köréhez tartoztak, és be-bejártak a könyvtárba. Mindőjük nagyothallott, így amikor megjelentek, az egész épület zengett. Süketek voltak, de nagyon kedvesek.

Faller Laci más kategória volt. Vayernél²⁷ végezte el a művészettörténetet, és egy ideig úgy volt, hogy bent marad mellette a tanszéken. Ő Végh Jancsi-korosztály,²⁸ '36-os, tehát a 86. életévében van. Marosit²⁹ még tanította, hát megoszlottak róla a vélemények. Nem lehet tudni a pontos okát, de valamin összevesztek Vayerrel, és akkor bekerült az OMF-be. Nagyon rövid ideig falkutatásokat végzett – legalábbis azt, amit akkor annak neveztek –, és amikor Szabó Erzsébet meghalt, akkor kérte, hogy helyezték át a könyvtárba. Elég gyenge fizikumú ember volt. Most, ahogy az iratokat

Imre 1937–1938 között adták ki az *Argonauták* című folyóiratot, melynek címlapját Illés tervezte. 1949-től 1975-ig több mint ötven kiállítás látványtervezője, kivitelezője volt.

²⁶ Tóth Menyhért (1904–1980), festőművész. 1930–1935: Képzőművészeti Főiskolán tanult. 1945–1958: mezőgazdasági munkákból, szobafestésből élt, így első, 1941-es egyéni kiállítását 27 évig nem követte önálló tárlat. Tagja volt a tokaji művésztelepnek, a bajai festők csoportjának és a hajósi alkotótábornak.

²⁷ Vayer Lajos (1913–2001), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1949–1955: a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese, 1955–1983: az ELTE BTK Művészettörténeti Tanszékének vezetője.

²⁸ Végh János (1936–), művészettörténész, egyetemi tanár. 1984–2008 között az MTA MKCs–MKI munkatársa.

²⁹ Marosi Ernő (1940–2021), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1974–2000 között az MTA MKCs–MKI igazgatóhelyettese, illetve igazgatója.

rendeztettem, láttam, hogy még távlati terveket³⁰ is készített Détsy Miskával. Azért azok néha kicsit „hiányosak” voltak, mert a legenda szerint – ezt Miskától tudom – ahol valami nagyon csúnya, ugató kutya volt, oda nem mentek be, és nem érdekelte őket, hogy az emléké-e vagy sem, egyszerűsítették a leírását.

Laci tehát a könyvtárat vezette. Ez azért érdekes kérdés, mert vannak művészettörténészek, akik remekül csináltak könyvtárat, mint Tóth Melinda³¹ vagy Gábor Eszter,³² és vannak, akik nem remekül. Sajnos Laci ez utóbbiak közé tartozik. Ő ezt nem ambicionálta. Azt hiszem, tulajdonképpen egész életében egyházi pályára szeretett volna menni, aminek nagyon érdekes bizonyossága, hogy valamikor 2000 után tagja lett a Szent Mihály Arkangyal Laikus Társaságnak – van valami ilyesmi –, és beöltözött, majd fel is avatták őt. A kiemelkedő tehetségű Gergelyffy Andris volt ugyanez, aki sarutlan karmelita volt. Lacit is valószínűleg ez érdekelte jobban, ezért is ment el aztán Vácra, és ott is maradt. Igazából a könyvtárat Tombor Ilike vitte. Laci megvásárolta a könyvet, belelátározta, mert azt csak ő csinálhatta, de utána a feldolgozást, egyebet Ilike végezte. Én meg kihoztam meg bevitem a könyveket, meg pakoltam. Ilike akkor már hetven fölött járt. Elképesztően tüneményes valaki volt. Laci is kiváló, igen művelt ember volt, szarkasztikus humorral, nem erről van szó, de nem érdekelte őt ez. És ha valakit nem érdekel valami, akkor abból problémák vannak.

KG: Rozványiné Tombor Ilona kapcsán megemlítenék még egy nevet: Baranyai Béláné,³³ vagy ahogy sokan emlegetik, Duskó néni.

BI: Duskó néni... Hát, ő is egy érdekes valaki volt. Baranyai Béláné Hildegard Dannenberg. Kiváló művészettörténész volt. Német származású, ráadásul Goldschmidt-tanítvány,³⁴ hozzá írta a középkori oltárokkal foglalkozó szakdolgozatát. Azután hogy, hogy nem, hozzáment Baranyai Béla³⁵ neves debreceni történészprofesszorhoz.

³⁰ Az ún. távlati tervek a magyarországi műemlékállomány felülvizsgálata céljából készültek. Az első, 1959-es lejárás az egy évvel később megjelent műemlékjegyzéket készítette elő, ami hozzávetőlegesen 11000 tételt tartalmazott. Ez a szám akkor túlságosan magasnak bizonyult, így további revízióra került sor a műemlékállomány csökkentése érdekében. Ennek következtében a távlati terv 1964-es lezárásakor Magyarországnak nagyjából 9000 műemléke maradt. Vö.: Dümmerling Ödön: A magyar műemlékvédelem távlati terve. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 252–253.

³¹ Tóth Melinda (1939–2012), művészettörténész. Az OMF egykori könyvtárosa, falkutatója; 1972–1999: az MTA MKCs–MKI munkatársa.

³² Gábor Eszter (1937–), művészettörténész, építészeti szakíró. 1971–1988: a Szépművészeti Múzeum Könyvtárának vezetője.

³³ Baranyai Béláné Hildegard Dannenberg (1897–1986), művészettörténész. 1922–1925 között a frankfurti, illetve a berlini egyetemen tanult. Az OMF, a Művészettörténeti Dokumentációs Központ, majd az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának munkatársa volt. Elsősorban magyarországi építészettel és egyházművészettel foglalkozott. Levéltári kutatásainak eredménye – publikációi mellett – az Országos Levéltár *Urbana et Conscriptio* anyagának művészettörténeti szempontú közzététele. Műemlékes kutatásai az 1950-es években kezdődő topográfiai munkákhoz (Nógrád, Pest, Heves, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) kötődtek.

³⁴ Adolph Goldschmidt (1863–1944), német művészettörténész. A hallei és a berlini egyetemen tanított. Fő kutatási területe a középkori német és németalföldi művészet volt.

³⁵ Baranyai Béla (1882–1945), történész, jogtörténész, levéltáros, egyetemi tanár. 1922–1926: a Bécsi Magyar

Gyerekek születtek, viszont a háború alatt Baranyai Béla egy légitámadás során meghalt. Na, most Baranyai néni minden további nélkül visszamehetett volna Németországba, állampolgársági vagy egyéb probléma nem lett volna. Ő viszont azt mondta, hogy magyarnak neveli a gyermekeit, és itt maradt. Rettenetes életpályát „választott”, mert – lévén, hogy német állampolgár volt, a férje meg egy ilyen „csúnya” professzor – semmilyen állást nem kapott. Minek következtében abból élt, hogy fordított (magyarról németre renegeteget, többek közt Balogh Jolánnak³⁶ gyakorlatilag az összes publikációját), illetve a Művészettörténeti Dokumentációs Központnak, utána pedig az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának cédulázott. Ez elsősorban az U et C-t³⁷ jelentette, meg az *Acta Cassae Parochorum*ot. Jó pár káderrel „dolgoztak együtt”. Csernyánszky Mária³⁸ is hasonló munkákat végzett, akit az Esterházy-perben ültettek le.³⁹

3. Baranyai Béláné

Történeti Intézetben dolgozott. 1927-től a debreceni egyetemen az alkotmány- és jogtörténet tanára. Légitámadásban vesztette életét.

³⁶ Balogh Jolán (1900–1988), 1935–1967: a Szépművészeti Múzeum Régi Szoborosztályának vezetője.

³⁷ *Urbaria et conscriptiones*

³⁸ Csernyánszky Mária (1903–1998), művészettörténész. 1945: az Iparművészeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője; 1947: igazgatóhelyettese. 1949-ben koholt vádak alapján eljárást indítottak ellene, elbocsátották a múzeumtól, és börtönbüntetésre ítélték. 1949–1961 között nem publikálhatott, de később is csupán „személytelenül” végezhetett művészettörténeti munkát. Ld. a 90. születésnapjára készült emlékkönyvet: *Ars Decorativa*, 13. 1993. 258 p.

³⁹ Esterházy (V.) Pál 1944. november 29. és december 4. között a Vörös Hadsereg előnyomulásától tartva összecsomagoltatta, majd a Tárnok utcai Esterházy-palota pincéjébe szállíttatta az Iparművészeti Múzeumban letétként elhelyezett, 1918 őszén Fraknóról Budapestre áthozott családi kincstárat. Az ostrom során bombatalálat érte a budavári épületet, minek következtében a pincében elrejtett Esterházy-kincsek is károkat szenvedtek, és csak a romeltakarítási munkálatok során kerültek felszínre. 1949 januárjában – nem függetlenül az ekkor kezdődő Mindszenty-per negyedrendű vádlottja, Esterházy (V.) Pál személyétől – koncepció vizsgálat indult az ügyben, azt felderítendő, hogy kiket terhel felelősség az Esterházy-kincstárnak a herceg részére történő kiadásában, valamint abban, hogy a második világháború lezárultával nem kezdtek neki rögtön azok feltárásának. Utóbbi kapcsán felelősnek találták, és elbocsátották az állásából Voit Pált, a múzeum akkori igazgatóját, illetve Csernyánszky Máriát, aki Voit nyilatkozata szerint ugyancsak jelen volt a kincstár 1944-es összecsomagolásakor. Ehhez ld.: Sümeği György:

Ugyanezt csinálta Kenéz Győző.⁴⁰ Egyszer-kétszer átmentem Détshy Miskával a levéltár olvasójába. Ő minden nap, miután megebédelt, fogta a kis füzetét, és ment a levéltárba, majd 3-ig ott dolgozott. Nem egyszer elkísértem őt, és ezekkel az emberekkel találkoztam, például Jankovich Miklóssal,⁴¹ Fejér megye utolsó főispánjával.⁴² Ez egy elég jó társaság volt, velük volt tele akkor a levéltár olvasója. Nagyon sok pap dolgozott ott, például Bárdos Kornél.⁴³ Pénzért céduláztak. Átnéztek egy anyagot, és akinek a zenetudományival volt szerződése, a zenei vonatkozást oda adta el, a másikat a hadtörténetibe, egyebekbe. Ezekből nagyon komoly könyvek születtek, többnyire más tollából. A tragédia az volt, hogy az illusztris szerzők nem említették meg, ki cédulázott a munkájukhoz. Schoen Arnold⁴⁴ is cédulázott Rados Jenő könyvéhez,⁴⁵ de ő meg is emlékezett róla, tehát ez a gyakorlat létezett. Elképesztően művelt és kedves emberek voltak, de egyik sem azon a helyen volt, ahol lennie kellett volna, ez pedig ennek a szakmának meg a korszaknak a szégyene. Az ember utólag látta azt, hogyha ezek az emberek nincsenek, akkor nincs műemléki topográfia, például. Mert a kutya nem ment volna el azért a pénzért lejárni ezeket a helyeket, és a tragédia az volt, hogy a Topográfiai Csoport a honoráriumuknak csak a felét fizette ki, a másik felét a megjelenést követően rendezte az Akadémiai Kiadó. Viszont volt, amikor egy topográfia tíz évig nem jelent meg, például Szabolcs-Szatmár.⁴⁶ És ezek az emberek fillérekben éltek.

Fantasztikus volt ezeket az embereket megismerni. Hirtelen belecöppentem egy teljesen más etikumba, korba, kapcsolatrendszerbe. Rengeteget meséltek, rengeteg mindent lehetett tőlük hallani, és nem is tagadom, hogy sok tekintetben az ő értékrendjüket bizonyos emberek és kollégák megítélésében elfogadtam, az elmúlt évek során pedig volt időm bőségesen gondolkodni, és nem nagyon kellett megváltoztatnom az értékítéletüket. Elég jó emberismerők voltak, valószínűleg a rettenetes nyomorúság miatt, amiben benne voltak. Ugyanakkor remek humorérzékük volt.

Az Esterházy-kincsek és a Belügyminisztérium Államvédelmi hatósága, 1949. *Betekintő*, 1, 2009, 3. 1–31.

⁴⁰ Kenéz Győző (1916–1990), levéltáros, történész, tanár. 1956 után rövid ideig börtönben volt. 1958–1962: a Művészettörténeti Dokumentációs Központ számára a Diplomatikai Levéltár, az *Acta Neoregestrata* és az *Acta Cassae Parochorum* anyagából készített több ezer regesztát a magyarországi egyházi műemlékekről. 1971–1983: az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

⁴¹ Jeszenicei Jankovich Miklós (1903–1978), rácalmási földbirtokos. 1939-ben nevezték ki főispánná, 1944. május 5-én lemondott.

⁴² Ez a megjelölés a vármegyarendszer és a főispánságok 2022. júliusi visszaállítását követően zárójelbe került.

⁴³ Bárdos Kornél Albert Ocist (1921–1993), katolikus pap, ciszterci szerzetes, egyházkarnagy, zenetörténész. 1946–1950: elvégezte a Zeneművészeti Főiskolán az egyházzenei, illetve középiskolai ének- és zenetanárképző szakot. 1951: a rendből történt elbocsájtása után zenetanár. 1979-ben a Zenetudományi Intézet tudományos főmunkatársa, 1982-ben a Magyar Zenetörténeti Osztály vezetője.

⁴⁴ Schoen Arnold (1887–1973), művészettörténész. 1938: a Fővárosi Levéltár főlevéltárnoka; 1941–1948: a BTM Kiscelli Múzeumának igazgatója.

⁴⁵ Rados Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Budapest, 1958.

⁴⁶ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I–II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986–1987. (Magyarország műemléki topográfiája, X–XI.)

Bocsánat, hogy ezt elmondom. Jankovich Miklós, aki egy gyönyörű, magas, majdnem két méteres ember volt, mindig úgy mutatkozott be, hogy „báró Jankovich Miklós, de nem a Bésán”. Két Jankovich család volt. Én nem tudtam, miért mutatkozik be így, megkérdezni pedig nem mertem, arról szó sem lehetett. Aztán évek múltán valahol olvastam, hogy a Bésánok egyike – hírhedt különítményes – alaposan kivette a részét az 1919 utáni megtorlásokból. Néhány évvel ezelőtt pedig a kezembe került Nagy Lajos⁴⁷ *A tanítvány* című regénye, aki a '30-as években a Bésán családnál volt nevelő, valamelyik Somogy megyei birtokukon, és megírta – persze más név alatt – ezt a bizonyos Bésán családot. Miklós bácsinak Fejér megye utolsó főispánjaként komoly birtokai, lovai voltak. Híres lószakértő volt, gyakorta járt Németországba, és ott különböző magántenyészetekben lópároztatással foglalkozott. Ennek ő nagy szakértője volt, komoly könyvet írt a lovakról, gyönyörű úrlovas volt.⁴⁸ Viszont itthon fillérékért cédulázott az Országos Levéltárban, mert az volt a munkája. És remek tanulmányokat írt Buda középkoráról meg egyebekről.⁴⁹ Elképesztő bácsik meg nénik voltak.

KG: Még két kérdés erejéig szűken a személyeknél maradnánk. Tudom, hogy ez egy óriási téma, mégis mondanék három nevet, és arra kérnénk, mesélj egy kicsit a hozzájuk kapcsolódó emlékeidről. Détsy Mihály, Koppány Tibor, Gerő László.

BI: Ha azt kérdezed, kik azok, akik igen komoly hatást gyakoroltak rám, akkor az egyik Détsy Miska, a másik Tímár Árpád.⁵⁰

Détsy Miska egy nagypolgári, zsidó családból származó építészmérnök volt, aki klasszika-filológusnak készült. Kerényi-tanítvány⁵¹ volt, tehát olyan baráti körrel rendelkezett, amelybe beletartozott Devecseri Gábor, Szilágyi János György,⁵² Szentkuthy Miklós,⁵³ Somlyó György⁵⁴ vagy Dobrovits Aladár.⁵⁵ De mivel a papa egy józan ember volt, egyszer azt mondta az édes fiának, hogy „kisfiam, nagyon szép ez a klasszika-filológia, de ebből nem lehet megélni”. És akkor Miska – a munkaszolgálat után – beiratkozott a műegyetemre, ahol építészmérnöki oklevelet szerzett. Egy ideig

⁴⁷ Nagy Lajos (1883–1954), író, publicista.

⁴⁸ Jankovich, Miklós: *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München, 1968. A könyvben fényképe is látható.

⁴⁹ Jankovich Miklós: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. *Budapest Régiségei*, 18. 1958. 487–499.; Uő.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest Régiségei*, 19. 1959. 57–98.; Uő.: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 14. 1961. 147–161.

⁵⁰ Tímár Árpád (1939–2017), művészettörténész. 1964–1970: az MTA Filozófiai Intézet Esztétika Osztálya, 1970–2017: az MTA MKCs–MKI munkatársa.

⁵¹ Kerényi Károly (1897–1973), klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár, 1946 és 1949 között az MTA tagja.

⁵² Szilágyi János György (1918–2016), klasszika-filológus, egyetemi tanár, 1951–1992: a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének vezetője.

⁵³ Szentkuthy Miklós (1908–1988), író, esszéíró, műfordító.

⁵⁴ Somlyó György (1920–2006), író, esszéíró, műfordító.

⁵⁵ Dobrovits Aladár (1909–1970), egyiptológus, muzeológus, egyetemi tanár. 1946: a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának vezetője; 1946–1950: a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki tanácsosa; 1950–1961: az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

4. Détszy Mihály Bardoly István társaságában © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899

a minisztériumban dolgozott, katonai épületeket tervezett Sátoraljaújhelyen, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megye több pontján. Aztán az Építésügyi Minisztériumon belül átkerült az Oktatási Osztályra, majd a hivatal megalakulását követően bekerült az OMF-be területi előadónak. Borsod-Abaúj Zemplén, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye, tehát három borzasztó nagy terület volt az övé. Mindez azzal járt, hogy rengeteget kellett kiszállásra mennie, ugyanakkor a kedvenc épülete a sárospataki vár volt, aminek a kutatását és a helyreállítását ő végezte.⁵⁶

Egy héten ötször a levéltárban ült dél és 3 óra között. Azonkívül kiváló műfordító volt. Már '47-ben lefordította a *Daphnis és Chloét*, ami azóta is nagyon sok kiadásban jelent meg. Descartes-ot⁵⁷ is fordított. Az egyik kedves emlékem: amikor a bibliográfiáját csináltam, akkor fedeztem fel, hogy lefordította Gogoltól *A köpönyeg* című novellát.

- Miska, azért oroszul nem tudsz. Tudsz franciául, németül, latinul, ógörögül, olaszul, időnként rosszul hollandul is, mert hallottam, de oroszul nem tudsz.

Mire szétnézett, és suttogva felelte:

- Németből fordítottam.

- Semmi baj, Arany János is németből fordította *A köpönyeget*.

Miska nem szerette, hogy benne van a bibliográfiájában, de hát akkor minden orosz németből fordítottak.

⁵⁶ Détszy Mihály több publikációban adta közre sárospataki munkáinak eredményeit. Ehhez ld.: Bardoly István: Détszy Mihály műveinek bibliográfiája. *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. 29-33.

⁵⁷ René Descartes: *A szabadságról*. Bev. Jean Paul Sartre. Budapest, 1948.

Ő egy nagyon karakán, nagyon becsületes ember volt. Mindig megmondta a véleményét, mindig kiállt azokért a dolgokért, amiket fontosnak érzett, ha kellett, a szakításig is – többek között Dercsényi tanár úrral szemben, ugye. Egerről van szó. Amikor a városon átvezették azt a főutat, ami a vasúttól megy be a központba, az ellen ő rettentően tiltakozott, megírta, és mindenféle platformon elmondta, hogy ezt nem szabad megcsinálni. Mindenben igazolta őt az idő, mert tönkretették vele a várost. Lebontották a Dobó tér összes kis középkori eredetű barokk házát, és helyette felépítették azt a hatalmas áruházat, meg egyebet, tönkretéve az egész teret. Ezeket mind megírta, és ezért nem is igazán szerették. Nagyon nem szerették az építészek, mert tervezett. Ez egy tisztázatlan viszony volt, aminek nem ismerem a rugóit, de akkor még a területi előadók vagy később a felügyelők tervezhettek. Nem sokan terveztek közülük, Miska is egyedül Sárospatakot. Aztán volt egy pillanat, amikor ezt elvették tőle. Komjáthy Attila, aki Horler után az Építészeti Osztály vezetője volt, ezt mindenképp meg akarta tenni. Mendele Feri, akinek a felesége, Anda Judit minden reggel Miska kávévendége volt, belement ebbe. Tehát ez egy nagyon kellemetlen szituáció volt, de végül Judit vette át Sárospatakot, s Miska persze mindenben segítette.

Ő az első emeleten ült, és volt egy régiszabású, felfújható lapú, nagy tervezőasztala. Épp a múltkor jutott eszembe, vajon mi lett a rajzaival, mert ahányszor kiszállásra ment, előtte egy hétig rajzolta azokat a dolgokat, amiket a kivitelezőnek vitt. Gyönyörűen, tollszárral. Ezek szerintem soha sehova nem kerültek be, hogy hol enyésztek el, azt nem tudom. Hozzá kell tennem, megint visszatérve ehhez az idézőjelbe tett „aranykorhoz”, hogy ezek az építészek pazarul tudtak rajzolni. Nekem az az érzésem, hogy az építészet ott kezdett el egy picit tönkremenni, és váltotta fel a kisipari jellegét az ipari jelleg, amikor átálltak számítógépre. Az OMF-ben volt olyan építész, aki mák részegen megcsinálta azt, én láttam, hogy fogott két krétát, odament egy táblához, és teljesen szabályos kört rajzolt. De utána letette a krétát, és alig tudott kimenni a szobából. Tehát állatian tudtak rajzolni, minden ilyen dolgot meg tudtak csinálni. Miska pedig tulajdonképpen egy picit megkeseredve, de boldogan ment el nyugdíjba. Hála istennek szép nagy kort élt meg, rengeteget járt még leváltárba, és kutatott.

Az ő pandanja Koppány Tibor, aki persze sok tekintetben más jellegű ember volt. Szintén egy kedves, becsületes, kiváló szakember. Ő ugyanúgy azon kivételes építészek

5. Koppány Tibor © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899/Koppány/3.

közé tartozott (kettő ilyen volt: ő meg Miska), akik tudtak latinul, és ha foglalkoztak egy épülettel, akkor nem volt szükségük arra, hogy dokumentációkat csináljanak. Elment a levéltárba, és kikutatta azt, amivel éppen foglalkozott. Mindketten nagyon alázatos építészek voltak. Nem akarták megmutatni a saját kvalitásaikat az épületen, mert tisztelték azt annyira. Ezt a gúzsba kötött táncot nagyon tudták. És azt hiszem, ez volt az igazán jó műemlékes építész. Az építészek nagy része szerette, ha az ő jellegzetességeit is viseli az épület – szegény épület, mondom nem egyre, de hát ez így alakult. Szóval ő is egy filológus építész volt.

A felügyelők közül egyetlenegy ilyen filológus előadó volt: Levárdy Feri.⁵⁸ Ő egy bencés pap volt, akit '45 után, amikor az öregeket be kellett vinni Pannonhalmára, akkor gyakorlatilag felmentették. Tehát az utolsó kenetet feladhatta, ezt a jogosítványt meghagyták neki. Még Gerevich idején elvégezte a művészettörténetet, később pedig bekerült a hivatalba. Emellett kodikológiával foglalkozott, az *Anjou Legendáriumtól* kezdve a *Cornides-kódexig*, sok mindennel, meg középkori falfestészettel, egyházművészetrel. Ő a Római iskola híve volt, de nagyon jó ízléssel dolgozott, és remekül szót értett a korabeli plébánosokkal.

Ki volt a harmadik?

KG: Gerő tanár úr.

BI: Itt szeretném megjegyezni, hogy amikor én bekerültem, az a nagy váltás időszaka volt. Merényi⁵⁹ 1974-ben nyugdíjba ment, és kinevezték helyette igazgatónak Tillingert,⁶⁰ a volt székesfehérvári tanácselnököt. Az öregek, akik mind nyugdíjkorhatár (hatvan év) fölött voltak, ekkoriban távoztak a hivatalból. Dercsényi valamikor 1975–1976-ban ment nyugdíjba – ekkor, ha jól számolom, a 67. életévében volt –, akárcsak Borsos Béla,⁶¹ a Gyűjteményi Osztály vezetője. Jó főnökünk volt. Ő építész és művészettörténész volt, királygyűrűs doktor s nagy tapasztalatú közigazgatási szakember, egy ideig a felügyeletet is vezette, aztán kellett másnak a hely. Szóval kicsit félretolt valaki volt, de szerette a gyűjteményeket, kiváló műértő s műgyűjtő volt, de ő írta az első átfogó tanulmányt a gyűjtemények kialakulásáról is.⁶² Kiemelkedő szerepe volt az Építészeti Múzeum gründolásában. Őket követte

⁵⁸ Levárdy Ferenc (1916–1993), művészettörténész. 1934-ben Pannonhalmán belépett a bencés rendbe, 1940-ben pappá szentelték, művészettörténetet Gerevich Tibornál hallgatott. 1950-ben kilépett a rendből. 1966–1977: az OMF területi előadója volt.

⁵⁹ Merényi Ferenc (Újpest, 1923–2006), építészmérnök, egyetemi tanár. 1958 és 1965, valamint 1977 és 1983 között a Római Magyar Akadémia igazgatója, 1966–1974 között az OMF igazgatója. Fő műve: Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, 1969.

⁶⁰ Tillinger István (1920–1993), eredetileg szabóság. Tizenhat éven át székesfehérvári tanácselnök, 1938 óta párttag volt. 1974 és 1980 között az OMF igazgatója.

⁶¹ Borsos Béla (1913–1991), építész, művészettörténész, egyetemi tanár. 1962–1967, 1967–1976: között az OMF Igazgatási, majd Gyűjteményi Osztályának vezetője. Fontos szerepet játszott Budapest műemlékeinek összeírásában.

⁶² Borsos Béla: *A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888)*. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 23–46.

Entz Géza 1977-ben. Gerő ment el a legkorábban. Már régen nem ő vezette az Építészeti Osztályt, hanem Horler, talán 1976-ig, és akkor vette át tőle Komjáthy. Gerő tanácsadó volt, és ahogy Komjáthyt kinevezték osztályvezetőnek, abban a percben kitétte őt a szobájából (aki, finoman fogalmazva is: öles léptekkel tört előre), ami a harmadik emeleten volt, merthogy neki kellett az a szoba. Ekkor Gerő, aki már nyugdíjban volt, de a *Műemlékvédelmet* szerkesztette, leköltözött a könyvtárba, és az én asztalomhoz ült. Heti két alkalommal bejött szerkeszteni; hát, az parádés volt. Először is egy remek társasági ember volt, mindenkit ismert, akit el lehet képzelni. Másodszor remek előadó volt. Szóval ott nagy élet volt.

Öregségére egy kissé nagyvonalú lett. Nagyon tudott élni, szeretett élni, szeretett utazni. Kitűnő építész volt. A történeti városmagokhoz, amivel sokat foglalkozott, remekül értett. Ugyanakkor öregségére egy kicsit oldottabban vett bizonyos dolgokat. Pamer Nóra volt a barátnője, ezt mindenki tudta. Ahányszor tanár úr bent volt, és Nóra bejött hozzá, szigorúan magázták egymást, Nóra pedig mindig tanár urazta Gerőt. Hát, ezen mi azért egy kicsit mulattunk magunkban, mert mindannyian tudtuk, hogy ez nem egészen így van, de nem baj, az élet ilyen.

Nóra akkor a Műszaki Könyvkiadó szerkesztője volt, és Laci bácsi volt az a szerző, akit bármikor meg lehetett kérni arra, hogy valamilyen alkalomból írjon könyvet. Pest-Buda egyesítése? Írt róla egy könyvet.⁶³ Amikor az 1917-es nagy októberi szocialista forradalom évfordulójára kellett valami, Laci bácsi rögtön írt egy könyvet az orosz építészetéről.⁶⁴ Elővett hat könyvet, és írt belőle egy hetediket. A legszebb az volt, amikor egyszer megjelent Zádor Anna⁶⁵ – ő ritkán jött be a könyvtárba –, és pattogó hangon Laci bácsit kereste:

6. Borsos Béla az assisi San Francesco előtt, 1960-as évek © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899/Borsos/2.

⁶³ Gerő László: *Pest-Buda építésze az egyesítéskor*. Budapest, 1973.

⁶⁴ Gerő László: *Régi orosz építészet*. Budapest, 1977.

⁶⁵ Zádor Anna (1904–1995), művészettörténész. 1936–1949: a Franklin Társulat szerkesztője, majd igazgatója. 1950: a MUMOK osztályvezetője; 1951-től az ELTE Művészettörténeti Tanszék tanára.

7. Gerő László az 1973-as Állami Díj átvételekor © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899/Gerő/6.

- Lacikám, baj van.
- Micsoda, Anna?

Kiderült, hogy van ez a sorozat, amiben Marositól a falusi templomok,⁶⁶ Kubinszkytól a vasutak,⁶⁷ meg egyebek megjelentek, és megvolt a pénz, megvolt a nyomda, megvolt a papír, de a szerző nem adta le a kéziratot.

- Lacikám, valamit...
- Mennyi idő van rá?
- Három hónap.
- Miről?
- Történeti városmagok.

⁶⁶ Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Budapest, 1979. (Építészeti hagyományok)

⁶⁷ Kubinszky Mihály: *Régi magyar vasútállomások*. Budapest, 1983. (Építészeti hagyományok)

- Jó, meglesz!

Gerő odament a katalógushoz, kiírta az összes saját könyvét, ami ezzel foglalkozik. Fogott cetliket, ott ült egy napig, és bejelölgetett részeket. Majd lehívta Balogh Erzsikét,⁶⁸ aki a Topográfiai Csoport titkárnöje volt (előtte Bánffy Miklósé⁶⁹ is, egy rendkívül kedves erdélyi hölgy), és azt mondta:

- Erzsike, amiket bejelöltem, azokat gépelje ki!

Erzsike két hét alatt kigépelte, lehozta a papírokat, a könyveket eltették, Laci bácsi sorrendbe tette a kiírt részeket, majd hazament. Pár nap múlva visszajött, és hozott ilyen töltelék papírokat. Tehát egy legévelt rész, egy kézírásos rész, egy legévelt rész, egy kézírásos rész és így tovább.

- Erzsike, azokat még gépelje be, amiket kézzel írtam!

Erzsike legépelte, és nekem kellett levinni a Corvina Kiadóba, hogy kész van a könyv. És megjelent.⁷⁰ Képek voltak, nem volt probléma. Erzsike azon figyelmeztetésére, hogy vannak átfedések a szövegben, csak legyintett. Szóval ilyenekben borzasztó link lett öregségére.

De hát gyönyörűen tervezett, a Szent Anna-templom helyreállítását már hetven fölött csinálta, és remekül sikerült.⁷¹ Az ujjában volt minden. És öröm volt hallgatni. Kérdeztem egyszer Andréát,⁷² hogy miért nincsenek tervek a jó barokk épületekről. Azt mondta, azért, mert egyszerűen elmondták az építészeknek, hogy mit akarnak, akiknek erről nem kellett külön rajzokat készíteniük. Na, most ezt én láttam, mert egyszer elkísértem egy kiszállásra Gerőt, valahova a Balaton-felvidékre mentünk, és valamelyik templomnál, amit a tanár úr állított helyre, odajött az építésvezető - ezek igazi pallérok voltak, a kisujjukban volt a szakma -, és elmondta, hogy mi a probléma.

⁶⁸ Balogh Ferencné Vidovszky Erzsébet (1906–1991). „Takáts Lajos kisebbségügyi miniszter kabinet-főnöke volt, egyidejűleg a Magyar Népi Szövetség bukaresti szervezeténél is dolgozott. [...] Hazajött Kolozsvárra, ahol rövid ideig az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél volt Jakó Zsigmond, Venczel József és más tudományos kiválóságok munkatársa. Az EME felszámolása után azonban akárhol talált magának bárminő szerény munkát, rövidesen kirúgták. Ilyen előzmények után letartóztatták 1950 áprilisában, azzal a szándékkal, hogy koronatanút csinálnak belőle számos kiváló közéleti férfiú ellen, akikről sokat tudott, és akik részint már börtönben ültek, részint pedig csak idő kérdése volt letartóztatásuk. Vidovszky Erzsébet azonban nem mondott semmi olyant, amit vártak tőle. Szilárdsága a vallatókat is meglepte, és a szó bizonyos értelmében lefegyverezte. Mivel senki ellen nem tudtak belőle a legkevésbé is kompromittáló vallomást kicsikarni, lemondtak róla, és tizennégy hónap után hazaengedték. [...] a börtön után a kolozsvári Securitate ismét rászállt, és rendszeresen kihallgatta munkahelyi kollégái felől. Be akarták szervezni besúgónak. A szeku most sem tudott eredményt érni, végül másodszor is lemondtak róla. 1956 után áttelepedett Magyarországra.” László V. Ferenc: Vidovszky Erzsébet és a szeku második veresége. *Szabadság* (Kolozsvár), 1990. május 9.

⁶⁹ gróf Bánffy Miklós (1873–1950), író, grafikus, díszlet- és kosztümtervező, politikus. 1921–1922: Magyarország külügyminisztere.

⁷⁰ Gerő László: *Történelmi városmagok*. Budapest, 1978. (Építészeti hagyományok)

⁷¹ Gerő László: A budapest vízivárosi Szt. Anna-templom templom belsejének 1980. évi felújítása. *Műemlékvédelem*, 25. 1981. 286–294.

⁷² Haris Andrea

Erre Gerő leült, csinált egy skiccet, és azt mondta a legendás Áspán Lászlónak,⁷³ hogy ezt így kell megcsinálni. Egy gyufásskatulyányi fecniből is megértették, nem kellett nekik rajz redisztollal vagy bármi egyébbel. Szóval ezért nincsenek rajzok.

FDE: Külön szeretnék rákérdezni, hogy milyennek látta, illetve látja utólag Dercsényi Dezső szerepét, jelentőségét.

BI: Dercsényi nélkül nincs magyar műemlékvédelem, ezt én így, ahogy van – most, öregségemre, sokkal-sokkal többet tudva még inkább – ki merem jelenteni. Végül is 1949-ben, amikor megszüntették a MOB-ot, ott maradt Dercsényi, Tombor Ilike (Entz Géza ekkor még Erdélyben volt, ő csak 1950-ben jött át), nem is tudom, ki volt még a hivatalnál, de talán nem voltak sokkal többen. És bekerültek ebbe a bizonyos Művészettörténeti Dokumentációs Központba. Született egy jogszabály, ott volt a lepusztult ország, a tönkrement műemléki állomány, a népgazdasági tervezés. Ezzel együtt – később a minisztériumba, majd az Építészeti Tanácsba bekerülve – gyakorlatilag mindig tudtak annyi pénzt szerezni, hogy helyreállítások folyjanak (elegendő pénzt persze soha nem lehet szerezni műemlékvédelemre, az nem létezik). Vicces módon jelentős részben templomhelyreállítások, hiszen a magyar műemlékállomány legnagyobb része mégiscsak templomokból áll. Próbáltak mindent megtenni a kastélyok megmentéséért is. És abban a pillanatban, amikor ez a hányódó műemlékvédelem kikötött a Várgondnokságnál (nem az alárendeltjeként, ezt most már tisztábban látom, hanem a Várgondnokság intézte a kiviteli dolgokat, de tulajdonképpen ez egy önálló csoport volt, csak egy gazdasági rész alá tartoztak), akkor 1957-ben Dercsényi a kellő pillanatban be tudta adni a javaslatot, hogy kell csinálni egy önálló szervezetet. Elkezdtek felvenni embereket, jól kiválogatva. Igaz, kineveztek egy munkáskádert igazgatónak, ez volt Gólya.⁷⁴ De mellette komoly szakemberek voltak. Dercsényi pedig minden lépését ellenőrizte a minisztériumból, mint főosztályvezető. Ott dolgozott mellette Tóth János⁷⁵ bácsi a minisztériumban (egyébként összesen hárman voltak), kiváló néprajzos, Dercsényi hátszelével szászasával védte le ideiglenesen legalább a népi emlékeket. Az ma már elképzelhetetlen, hogy mennyit utazott s dolgozott. Kitéltetlen, biankó, Dercsényi által aláírt s lebélyegzett, ideiglenes védelmet kimondó nyomtatványokkal járt.

Dercsényi egy dolgot tökéletesen megtanult Gerevichtől, amit szerintem Forsterek is tudtak. Azt, hogy ez egy urambátyám ország, mese nincsen. Itt hiába vannak tervek, hiába van előírás, a személyes kapcsolatok döntenek el mindent. Gerevich tökéletesen tisztában volt ezzel. Ha épp nem volt pénz, pontosan tudta, mikor kell

⁷³ Áspán László (1911–1995), kőművesmester, művezető. 1945 előtt Pécsen önálló kőművesmesterként, utóbb az Építészeti Tanács, majd az OMF pécsi építésvezetőjeként dolgozott. Az újmassai őskohó, valamint a diósgyőri vár munkálatai során ismerkedtek meg Gerő Lászlóval. Az építész szerint Áspán „a mindent tudó kőművesmesterek azon fajtájához tartozott, akik nem ismernek lehetetlent az építészak-mában”. Ehhez ld.: Ágostházi László: Gerő László, az alkotó építész. *Műemlékvédelem*, 33. 1989. 245.

⁷⁴ Gólya József

⁷⁵ Tóth János (1899–1978), építész-mérnök. 1922: Szombathely városi főmérnöke, 1949-től irányító tervezője; 1957–1965: az Építészeti Minisztérium főmérnöke. A Kárpát-medence népi építészetével foglalkozott.

8. Dercsényi Dezső a székesfehérvári kőtár rendezésekor, 1938 © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Irsz. K 1899/Dercsényi/5.

Hóman nyakára jární, vagy hogy kinek a nyakára kell jární, honnan kell pénzt szerezni. Ezt Dercsényi is nagyon jól tudta. Annak idején én is megkérdeztem tőle, hogy tulajdonképpen miért vitte a hivatalt az építésüghöz. És azt válaszolta, hogy „Hát mikor volt pénz a kultúránál?”. Teljesen igaza volt.

Dercsényi a legjobb embereket próbálta bevinni a hivatalba – erre ő nagyon odafigyelt. Kézben tartotta a kapcsolatokat, amiből végül tényleg az lett, hogy ő maga lett a magyar műemlékvédelem egyszemélyi reprezentánsa. Egy pillanatra gondoljunk bele, hogy ennek a területnek volt egy nagy társadalmi elismertsége (nem kellett ehhez nemzetközi elismertség, bár az is nagyon szép, de azért tudjuk, hogy ezek múltó dolgok). És ha a saját kis munkámra, a bibliográfiákra⁷⁶ gondolok, akkor rájövök, hogy műemlékvédelemmel kapcsolatban mekkora anyagot lehetett összegyűjteni. Ha most azt mondanám, hogy 2015-től meg kellene csinálni 2022-ig, szerintem legfeljebb egy ötven oldalas kis füzet telne ki az anyagból. Mert nincs a területnek társadalmi elismertsége, és nincsenek publikációk sem. Abban az időben rengeteg volt, és Dedi⁷⁷ ezt nagyon jól tudta forgatni. Lehetett Merényi az igazgató, ültetett ott Tillinger, mindenki mindennel kapcsolatban kikérte az ő véleményét. Emlékszem, nem egy alkalommal mondta, hogy még mindig neki kell menni a minisztériumba tárgyalni, neki kell intézni ezt meg azt. Rengeteget dolgozott, és tagadhatatlan tény, hogy a tudományos karrierje erre gyakorlatilag ráment. Persze, végig tanított az egyetemen. De nincs ember, aki számonkérheti rajta azt, hogy miért nem volt naprakész a korszak szakirodalmából, miközben reggeltől estig dolgozott, kiszállásra járt. Olyan ember volt, aki mindig nagyon átgondoltan cselekedett. Egyszer talán írt valamit arról – és Granasztói⁷⁸ is ezt írta –, hogy Harrer⁷⁹ mellett tanulta meg, hogyan kell tárgyalni. Hogy felkészülten kell menni, és mindig a legalkalmasabb pillanatban kell előállni az embernek az ötleteivel.

Pont erre a tudományos ténykedésére vonatkozólag nagyon érdekes, hogy annak idején, amikor a *Frakkok*-kötet készült, tulajdonképpen Tóth Sanyit kértem fel Dercsényi munkásságának a megírására. Volt benne némi provokatív szándék is részemről, ezt egy percig nem tagadom. Sanyi vacillált, majd azt mondta, hogy inkább Entz Gézát írja meg. Nagyon tisztelte Dercsényit, ő aztán abszolút tisztában volt az értekeivel. Mégsem akarta megírni, mert akkor szembe kellett volna mennie szinte minden állításával. Ezt nem akarta megtenni, hiszen Dedi nagyon sokszor kihúzta őt a bajból a veszprémfajsi és a veszprémi székesegyházat érintő munkái során, amihez az ő személyes fellépésére és kapcsolatrendszerére volt szükség. Inkább megírta Entz Gézát,⁸⁰ Ernő pedig olyan elegánsan meg tudta írni Dercsényit,⁸¹ hogy ha olvasta volna, akkor sem sértődött volna meg. Akinek tehát Gerevichhez hasonlóan remek

⁷⁶ Bardoly István: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1976–1990. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 407–608.; Uő.: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1991–2000. *Magyar Műemlékvédelem*, 12. 2005. 536 p.; Bardoly István: *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015*. Budapest, 2018.

⁷⁷ Dercsényi Dezső

⁷⁸ Granasztói Pál (1908–1985), építész, urbanista, író.

⁷⁹ Harrer Ferenc (1874–1969), várospolitikus, jogász, szakíró. 1911: székesfővárosi tanácsnok és a Városépítési Ügyosztály vezetője; 1919: ideiglenes külügyminiszter, 1925–1942: a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja.

⁸⁰ Tóth Sándor: Entz Géza (1913–1993). *Enigma*, 14. 2007. No 49. 559–577.

⁸¹ Marosi Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987), a középkori magyarországi művészet kutatója. *Enigma*, 14. 2007. No 49. 517–530.

készsége volt ahhoz a bizonyos kapcsolattartáshoz és a műemléki propagandához. Döbbenetes volt, hogy már réges-régen nyugdíjba ment, mégis, ha valami probléma merült fel a műemlékvédelemben, akkor még mindig utána szalajtottak valakit, hogy jöjjön be a tanár úr, és válaszoljon. Például Kiss Károly⁸² *Magyar Nemzet*beli írásai után, aki állandóan piszkálódott a területet érintően.⁸³

Tényleg egy fantasztikus ember volt. Úgy gondolom, akkor, amikor ők elmentek nyugdíjba, és Mendele lett az igazgatóhelyettes, aki egyébként egy tisztességes ember és jó építész volt, akkor még rendben mentek a dolgok. Később viszont, amikor felhígtatták a felügyelői kart, onnantól kezdve már elkezdődött a hivatal amortizációja, ami aztán 1989 után felgyorsult. Megváltoztak a tulajdonviszonyok, megváltozott a jogszabályi környezet, ennek következtében rengeteg jogi probléma jött elő. Gyakorlatilag a jogászok és a felügyelők lettek a hivatal, ami rá is ment erre. '89 előtt lehetett jogilag követelni, mert a hivatal anyagilag is és jogilag is monopolhelyzetben volt. Utána ezt elvesztette, pénzt nem tudott adni, így mindenkinek a terhére lett. Elnézést, semmi anekdotázás, sem visszasírás, de fennmaradtak papírok százszámra, hogy évente száz-kétszáz forintot adnak Mariska néninek a békéscsabai parasztháza kimeszelésére. Ekkoriban én 1650 forintot kerestem havonta. Abból bőségesen ki tudta festeni, mert negyven fillér, majd 1 forint volt egy kifli. Utóbb ötszáz forintot adtak, de a lényeg, hogy adtak, akkor az még komoly pénz volt. Viszont '89 után már semmit sem tudtak adni. Kértem én: hol vannak a népi műemlékek? Eltűntek. Lebontották őket vagy összedőltek. Szóval azt a bizonyos korszakot, amit aranykorként emlegetnek, tényleg csak ebben a környezetben lehet megérteni. Ez ugyanaz, mint ami 1919-ben történt: megszerezték a kastélyokból a fantasztikus képeket, egyebeket, kiállították őket a Szépművészeti Múzeumban, és olyan emberek, akik köptek a Tanácsköztársaságra, mint Petrovics Elek⁸⁴ vagy Hoffmann Edith,⁸⁵ sírtak, mikor vissza kellett adni ezeket a műtárgyakat. Mert azt mondták, hogy végre láthatjuk őket, ki lehet őket állítani, foglalkozni lehet velük, és ne kerüljenek vissza az elhanyagolt, bűdös kastélyba, ahova soha senki be nem teheti a lábát. Tehát ez tényleg egy speciális helyzet volt, és ebből kiindulva lehet csak értékelni a korszakot. Dercsényiék pedig jól csinálták, amit csináltak.

KG: 1983 és 1995 között a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetében dolgoztál, ahonnan az OMvH-ba érteztél vissza. Hogyan emlékszel ezek-

⁸² Kiss Károly (1930–1998), költő, műfordító, publicista. 1963–1965, 1973–1987: a *Magyar Nemzet* munkatársa, majd főmunkatársa.

⁸³ Dercsényi 1982-ben a lap hasábjain válaszolt a szerzőnek az OMF-et súlyos mulasztásokkal vádoló, A rádió mellett című rovatába írt cikkére: Kiss Károly: Műemlékvédelem. *Magyar Nemzet*, 1982. február 23. 4. Vö.: Dercsényi Dezső: Műemlékvédelmünk védelmében. *Magyar Nemzet*, 1982. március 30. 8.

⁸⁴ Petrovics Elek (1873–1945), jogász, művészeti író, az MTA tagja. 1914–1935: a Szépművészeti Múzeum vezetője. Az ő nevéhez fűződik az Új Magyar Képtár megnyitása.

⁸⁵ Hoffmann Edith (1888–1945), művészettörténész. 1913–1936: a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának őre, illetve osztályvezetője, majd 1936-tól halálig múzeumi igazgató-őre.

re az időkre? A hivatal, ahová visszatértél, drasztikusan különbözött az OMF-től?

BI: Igen, nagyon erősen. Ezt a különbséget már 1995-ben éreztem, rögtön, amint visszajöttem. Persze, addig is tudtam, mi történik a hivatalban, többször voltam odaát. Akkor kerültek be Andreáék, jött ez a generáció. Lővei Palival még együtt dolgoztam 1983 előtt, ő akkor már ott volt. Sélysette talán még nem.

Nem szívesen mentem el, de nem tehettem mást, egyszerűen olyan helyzetbe hoztak. Átmentem az intézetbe, ami egy külön korszak. 1995-ben pedig vissza kellett jönnöm, mert a két gyereket nevelni kellett, pénz kellett, meg kellett élni. Aztán a legelső napon, amikor gyűjteményi osztályvezetőként fel kellett lépnem, megértettem, hogy annak, ami korábban volt, vége. Azóta többször újra elgondolkoztam rajta, vajon tényleg így gondoltam-e, de igen, az első napon láttam, a műemlékvédelemben valami beszakadt. Megmondom, miért. Első nap megjelentem, és Kata⁸⁶ rögtön mondta, hogy lesz egy összejevetel a fotótár készülőklimájával kapcsolatban, amin osztályvezetőként nekem is részt kellene vennem. Ezt a szemlélt Fejérdy Tamás elnök kabinetfőnöke vezette, aki úgy ugráltatta ott a nálam idősebb osztályvezetőket, mintha nem tudom, mik lennének. Kabinetfőnökként nagyobb ember volt, mint egy főosztályvezető, ami röhej. És ez a rendszer megmaradt: egy kabinetfőnök ma is sokkal nagyobb ember bárkinél.

Tehát a műemlékvédelem ekkorra már teljesen másról szólt, mint annak előtte. Tulajdonképpen egy építésügyi kivitelező vállalat lett, ami nyomta a pecséteket a különböző tervekre. Tényleg nem sírom vissza a '89 előtti időket, ugyanakkor egész más azt mondanom valakinek, hogy „de jó lenne, ha fa ablakokra cserélné ki a műanyagot, a felét fizetem”, mintha csak ráparancsolnék, hogy cserélje ki. Szóval rögtön éreztem, hogy ez már nem az a hivatal, ez már nem arról szól, mint korábban. Megváltoztak a prioritások. A legfontosabb az volt, hogy menjenek az engedélyek a jogszabályok szerint. Bejöttek az ügyek, a felügyelő pedig elbírálta, letárgyalta őket. Borzasztó helyzetbe kerültek a felügyelők is. A folyamatos tárgyalások a kivitelezőkkel, az állandó kompromisszumok, szakmailag megítélni dolgokat, miközben sokan közülük nem is értettek hozzá, hiszen az utcáról vették fel őket. Olyan is volt az egész.

Innentől kezdve nagyon ment lefelé a dolog. Gyakorlatilag szét is esett a hivatal. Persze, egy 120 fős intézményben mindenki mindenkit ismert. Itt már nem tudtad egyes emberekről, hogy kicsodák, időnként feltűntek ismeretlen arcok. Nem szerettem. Alapvetően nem szerettem, meg kell mondanom. A gyűjteményeket nagyon is, és az idő visszaigazolta azt, amit mondtam, hogy a gyűjtemény tulajdonképpen valamilyen módon egy zárvány, valamelyest el tudtunk különülni ettől az egésztől, amiben Katának és az ő súlyának nagyon nagy része volt. Őt tisztelték, illetve nagyon tisztelték a férjét⁸⁷ és a nagybátyját⁸⁸ – ez rengeteget jelentett ebben a szituációban.

KG: Ha már gyűjtemény, akkor a tudományos irattárra térnénk rá.

⁸⁶ Granasztóiné Györfly Katalin

⁸⁷ Granasztói György (1938–2016), történész, politikus.

⁸⁸ Györfly György (1917–2000), történész, az MTA tagja.

BI: Amikor idekerültem, a tudományos irattár a könyvtár végében volt, polcon, a zöld dobozokban. A hagyatéki anyag beletárolt része, amit ma Lymbusnak nevezünk, négy szekrényben elfért, szintén a könyvtárban volt. De ott volt több szekrényi beletárolatlan is, meg a Tervtárban. Hozzá kell tennem, hogy nem nagyon kutatták sem a MOB iratokat, sem a hagyatékokat. Akkor még nem volt benne annyira a levegőben, hogy ilyen mélyen utána kell menni a forrásoknak, vagy hogy nem árt utánamenni annak, hogy egy épületen milyen beavatkozások történtek a múltban. Ez rossz szó, de később jött divatba – ez az igazság. Szóval a könyvtár terjeszkedett, az irattárat pedig felhoztam, amikor kaptam egy kis szobát a második emeleten. Ekkoriban osztályvezető voltam, és a tudományos irattárat vittem. Elkezdtem megírni hozzá a mutatókat, a bibliográfiákat meg egyebeket. Gyűjteményi osztályvezetőként nem volt sok dolgom, hiszen a gyűjtemények önjáróak, működnek maguktól. Mit magyarázzak Pogány Jolinak⁸⁹ vagy Bakó Zsuzsinak?⁹⁰ Tudták, hogy mit kell csinálni, hála istennek.

Aztán 2011-ben kinevezték elnöknek Tamási Juditot, a kormány pedig takarékosági intézkedéseket hirdetett, minnek következtében visszavették az osztályvezetői pótlékokat. Összeült az igazgatótanács – azt hiszem, Tudományos Intézet voltunk akkor Sélysette igazgatása alatt –, és minden főosztályvezetői, osztályvezetői pozíciót megszüntettek, a pótlékokat elvették. Egyesegyedül az én osztályvezetői stallumomat hagyták meg Sélysette igazgatói pozíciója mellett. Ettől rosszul lettem, még ha nem is a szó formális értelmében, mert tisztában voltam vele, hogy Sélysette-tet nem tudom helyettesíteni, hát mit értek én azokhoz a dolgokhoz? Ha nincs itt egy hétig, én fogok aláírni különböző ügyekben? Nem értek hozzá, ez nem az én szakmám. Beszéltem is Fejérdy Tamással, aki arról tájékoztatott, hogy az elnökségi értekezleten mindenki azt mondta, én maradjak meg egyedül, végül is én vagyok itt a legrégebb óta, és elismert vagyok. Ezután berongyoltam a munkaügyre, és megmondtam, hogy azonnali hatállyal lemondok az osztályvezetőségről, mentsenek fel, és Csejdy Júliát⁹¹ nevezzék ki a helyemre, mert szakember kell, aki Sélysette-tet helyettesíteni tudja. Így érdemeim elismerése mellett, hála a jó istennek, felmentettek. Rég örültem annyira, meg kell mondanom. Szegény Csejdy, jól belerángattam őt a bajba. De „szerencsére” 2012-ben megszüntették az egész kócerájt, így semmilyen probléma nem volt, nem kellett sokáig nyüglődni. Én utána örömmel ténykedtem a tudományos irattárban, és visszaértem ahhoz a körhöz, ahonnan elindultam. Gyakorlatilag ugyanazt csináltam, csak már nem segédmunkásként. Annak idején, amikor 1975-ben beléptem a hivatalba, hárman voltunk a munkásosztály: Márton bácsi, aki valamikor a Zichy család

⁸⁹ Váliné Pogány Jolán, építész, az OMF, majd jogutódjai tervtárának vezetője. Fő műve: *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán, szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2000.

⁹⁰ Bakó Zsuzsanna Ildikó (1969-), könyvtáros, az OMF, az OMvH, a KÖH, majd a Forster Központ fotótárosa, illetve tervtárvezetője. 2019 óta a MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztályának vezetője.

⁹¹ Csejdy Júlia (1964-), művészettörténész. 2000: a KÖH, illetve jogutódjainak munkatársa, 2011-2012: a Topográfiai Osztály vezetője.

9. Kozák Károly © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899Kozák/1.

sam én a munkát. Mondtam neki, hogy van épp elég dolgom, mire az volt a válasza, ha nem vállalom el, azonnali hatállyal megszünteti a folyóiratot. Ez egy ultimátum volt, és aki ismeri Juditot, az tudja, hogy ezt komolyan gondolta. Nem volt mese, elvállaltam.

Nagyon szerettem, nagyon jó volt. Ha valami problémám volt, megkérdeztem Lóvei Palit, Sélysette-tet, de a szerkesztőbizottságban ülőket nem volt értelme zargatni. Egy ideig voltak szerkesztőbizottsági ülések, Katával, Iluval⁹³ persze nagyon jól el lehetett beszélgetni. Ilu volt a főszerkesztő, ezt nem engedtem megváltoztatni. Annak idején is én találtam ki az ő szerepét, amikor még Merhán Orsi szerkesztette a folyóiratot. Akkor Cselovszki⁹⁴ feljött hozzám, és mondta, hogy vállaljam el a főszerkesztőséget. Nem vállaltam el, mert egy főszerkesztőnek mindig tekintélyes embernek kell lennie, neki kell cikket kérnie olyasvalakitől, aki másnak talán azt mondaná, hogy nem írja meg. Valter Ilu minden további nélkül kérhetett egy cikket püspöktől, politikustól vagy akadémikustól. Ha én kértem volna, valószínűleg udvariasan megköszönik a tisztséget, és elutasítanak. Így lett Valter Ilu a főszerkesztő, Merhán Orsi pedig a szerkesztő. Utána viszont belesétáltam ebbe a dologba, de azt soha nem engedtem, hogy Ilut elmozdítsák. Ő pedig ezt nagyon jól csinálta, mindig nagyon segítőkészen. Ennek ellenére nem tartottunk havonta szerkesztőbizottsági üléseket, hisz ment

belső inasa volt, ő volt a kézbesítő; Bakos bácsi, a portás és én, a könyvtári segédmunkás. Mi voltunk a proletariátus. Nagyon sokat köszönhettem ennek. Ennek következtében mehettem a főiskolára, mert leírták, hogy én a munkásosztályt képviselem. Fontos volt.

FDE: 2010-től szerkesztette a *Műemlékvédelem* folyóiratot. Milyen emlékeket őriz erről a munkáról?

BI: Nagyon jókat, nagyon szerettem. Előtte már szerkesztettem a hivatal évkönyvét, valamint egyéb kiadványait. A *Műemlékvédelem* Merhán Orsi⁹² feladata volt, akinek a megbízási szerződését Tamási Judit 2010-ben ennek a bizonyos takarékoságnak az örve alatt megszüntette. Ekkor felajánlotta, hogy folytassam

⁹² Merhán Orsolya (1970-), művészettörténész, jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa. 2002-2010 között a *Műemlékvédelem* folyóirat szerkesztője.

⁹³ Valter Ilona

⁹⁴ Cselovszki Zoltán

minden magától, hozták a kéziratokat, és sokszor kértünk is cikkeket. Utóbbi nagyon fontos, mert úgy nem lehet vinni egy lapot, ha az ember arra vár, hogy majd hoznak valamit. Utána kell menni, ahogy meg is tettük, a kollégák pedig remek ötletekkel álltak elő. Persze, néhányszor egy kicsit az orromra koppintottak, hogy ezt meg azt talán mégsem kellett volna közölni. De ez ezzel jár.

KG: Jó pár intézményi átalakításon mentél keresztül. Hogyan látod ezeket a saját perspektívádból?

BI: Szomorúan. Azt kell mondjam, nagyon szomorúan, mert úgy gondolom, egy jó műemlékvédelemre szükség lenne. Volt egy nagyon jó szakembergárda, és nagyon érdekes, hogy a hagyományok átadása régebben egész másképp működött. Az építészeknél az a fajta alázatos magatartás, ami a műemlékekhez való közeledését jellemezte mondjuk Horlernek, Détshynek, Koppány Tibornak, Schönerné Pusztai Ilonának, H. Vladár Ágnesnek, az azzal, ahogy ők nyugdíjba mentek, eltűnt. Egy olyan építészgeneráció jött, amelyik sokkal inkább a saját kvalitásait szerette volna megmutatni a műemlékeken. Az építészeti részen nem valósult meg a hagyományok átadása, a tudományos területen viszont teljes mértékben. Azzal együtt, hogy az OMF-ben nem volt sok művészettörténész. Ott volt Entz Géza, Geróné Krámer Márta,⁹⁵ Kata, Marianne – aki nem nagyon funkcionált művészettörténészként – és nagyjából ennyi. A művészettörténészek felfejlesztése tulajdonképpen Marianne idején történt meg. És nagyon jó társaságot szedett össze, lássuk be: Sélysette-től Andreáig, ahogy a régészek is Feld Pistától Juanig, első osztályú szakemberek. Tehát ott ez a dolog sikerült.

Bocsánat, a művészettörténészek közül kihagytam Dávid Ferit, aki elkapta ezt a társaságot, és iskolateremtő munkát folytatott. De Tóth Sanyit is kihagytam. S Kozák Karcsit, aki akkoriban már egy megkeseredett, magányos, szinte mindenkitől eltávolodott, sok feszültséget, vélt vagy valós sérelmet magában hordozó ember volt. Mélyről jött. Gyakran ittam vele egy-két deci bort a Greguss utcában egy talponállóban, s türelemmel hallgattam. Külön történet. (Úgy ment el nyugdíjba, hogy nem adta át a pincében tárolt ásatási anyagait. A régész fiúkkal együtt én is ott voltam, amikor felnyitották azt az elkerített részt, ahol azokat őrizte: kályhacsempék stb. Senki nem tudta – rajta kívül persze –, hogy mi honnan származott.)

Viszont a következő generáció, Andreáék, már nem nagyon tudták átadni, amit csináltak. Még egy-két embernek igen, de hát megszűnt a hivatal, a háttér. Az a fajta be tanítás, amit lényegében az jelentett, hogy együtt mentek ki a terepre, és együtt csináltak dolgokat, ahogy ők tanulták Tóth Melindától vagy Gergelyffytól, Dávid Feritől, gyakorlatilag megszűnt. Természetesen kiváló szakemberek vannak ma is, de a különböző szakterületek szoros együttműködésének gyakorlata 1989 után szép lassan elhalt, 2012 óta pedig végképp egészen másként működik minden. Hát, ez van, ez történt. Ha az intézményi háttér megszűnik, akkor lassan elporladnak a dolgok, elmennek az emberek.

FDE: Épp az volna a következő kérdésünk, ahová Pista átvezette a beszélgetést: hogyan látta a különféle műemlékes szakterületek együttműködését?

⁹⁵ Geróné Krámer Márta, művészettörténész. 1952-ben került muzeológus gyakornokként a MUMOK-ba. Ezt követően a műemléki hivatal tudományos kutatójaként dolgozott.

BI: Ahogy én a könyvtárból láttam, ez '89 előtt nagyon jól működött. Ha Dávid Ferinek problémája volt, akkor szólt Nagypál Juditnak vagy Loncának⁹⁶ vagy Hanzinak⁹⁷ (például Sopron kapcsán, rengeteg esetben). Folyamatosan együtt dolgoztak az építészekkel, és az is biztos, hogy a művészettörténészek mindenhova vitték Entz Gézát. Ő egy szent embernek számított, mindenhova ment. De vitték Dercsényit is. Ha városmagot érintő probléma volt, vitték Gerőt. Ezek az emberek pedig boldogan mentek. Viszont úgy gondolom, ez egy idő után elmaradt. Valamilyen szinten persze később is megvolt az együttműködés, például a felügyelők részéről. Voltak olyan felügyelők, akik megkeresték a művészettörténészeket, és voltak olyanok, akik nem. Amikor Cselovszkiek kitalálták a vidéki irodákat, azok utóbb olyan mértékben önállósodtak, hogy semmi szükségük nem volt megkérdezni bárkit. Önjárókká váltak, amire senki nem számított, pedig benne volt a pakliban. Emlékszem, egyszer elküldtek bennünket osztályvezetőket Dobogókőre, a Manrézába egy továbbképzésre. Három napig ott voltunk, nagyon jókat lehetett enni, nagyokat lehetett sétálni, és hallgatni a különböző vezetéstudományi előadásokat. Ott pár felügyelővel sikerült hosszan beszélgetni esténként, és csak páran látták közülük, hogy ezzel az új felosztással gyakorlatilag szétmegy majd az egész hivatal. Ez úgy indult el, hogy egy reggel fél nyolckor bementem, és láttam, hogy az első emeleten emberek sorakoznak, majd nyolc órakor jött Cselovszki, és behívta az egész társaságot. Kiderült, éjszaka berendelték ezeket az embereket, hogy közöljék velük, másnaptól ők lesznek a vidéki kirendeltségek vezetői. Ez így ment. Utána megcsinálták a vidéki kirendeltségeket, leraktak felügyelőket, mint ahogy szegény Németh Kati is ment minden reggel Veszprémbe, és onnantól kezdve ment szét az egész. Persze, ha valami probléma volt, Kati szólt Andreának vagy László Csabának, mert ő úgy gondolta, ez a dolog akkor működik, ha megkérdezi a kutatót. Vagy vitte magával Bíró Lacit. De voltak olyan megyék, ahonnan soha senkit nem kértek, hogy menjen oda. Nem is lehetett tudni, mit csinálnak. Ezzel gyakorlatilag önmagát számolta fel a műemlékvédelem. Nagyon sajnálom. Kár érte.

KG: Mit gondolsz a műemlékvédelem és a társadalom egykori, illetve mai kapcsolatáról, a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságáról?

BI: Nagyon érdekes, mert ha belegondolunk, annak idején a műemlékvédelem kritikáját – teszem hozzá, nem minden tekintetben, de nagyrészt jogos kritikáját – mégiscsak egy civil mozgalom hozta el: Ráday Mihály szerepvállalása. Igaz, olyan dolgokat kért számon, amiket egy hivatal nem tud megtenni. Kilincsekért egy hivatal nem tud harcolni. Meg persze, jó lett volna jóval több épületet műemlékké nyilvánítani, meg jó lett volna sokkal több pénz, erősebb jogszabályok. Az a csoda, hogy a meglévőkkel működött a dolog; pláne az 1980-as évek második felében, amikor iszonyú pénzelvonások voltak. De ezt a kritikát mégiscsak egy civil mozgalom indította el, mert az emberek szerették a városaikat és a településeiket. És most megint látom, hogy Fertődön, Veszprémbe vagy Tatán kissé ébrednek. Sokkal környezettudatosabbak ma már, aminek az épületek is a részét képezik. Nagyon szomorú, hogy most

⁹⁶ Schönerné Pusztai Ilona

⁹⁷ Sedlmayr János

nincs műemlékvédelem, ami ezt fel tudná karolni, és lépést tudna tartani vele. Mostanra a műemlékeket érintő tevékenység teljes mértékben ingatlanberuházássá vált, és ennek – valamint a „fenntartható fejlődésnek”? – rendelnek alá mindent.

Voltam Edelényben. Méltóságos úrral, itt szemben. Pakoltunk együtt. Lenint. Maga ismeri ezt a történetet?

FDE: Nem.

BI: Zajlott az edelényi kastély helyreállítása, restaurálták a falképeket, egyebeket. Ez az épület gyakorlatilag a 19. század végétől üres volt. A bányafelügyelőség volt benne, körülbelül három szobában. Laktak is benne, aztán 1945 után bíróság, rendőrség, börtön, TSZ iroda. Tönkrement, lerohadt a gyönyörű barokk falképekkel együtt. Néhány éve lezajlott az edelényi projekt, amibe eszméletlen pénzt beleöltek, megcsinálták a falképeket. És akkor egyszer jött egy ukáz, hogy szedje össze magát a tudományos osztály, menjünk le Miskolcra pakolni, mert van ott valami milliomos pali, aki mindenféle dolgot megvásárolt. Saját gyűjteményei voltak...

KG: Retró gyűjtemény.

BI: Retró, így van! Megérkeztünk Miskolcra, és a saját gyűjteményei a következőkből álltak: díszpintyek, az '50-es évek tárgyi emlékei plusz játékok, derékig érő Lenin-szobor – le is vagyok fényképezve, ahogy könyökölök rajta –, Mao Ce-tung összes műve, motorgyűjtemény, asztalosműhely...

KG: Rádiók.

KG: Rádiók! Ezt a gyűjteményt milliókért megvásárolta a hivatal (az asztalosműhelyt persze nem), és elvitték Edelénybe, hogy kiállítsák a barokk kastélyban. Mi pakoltuk össze. És a mai napig ez van Edelényben, ahova a kutya nem megy el. Tehát helyre lehet állítani kastélyokat, de nullszaldósra sem lehet kihozni őket. És érdekes módon – mert úgy látszik, a világ nem akar változni – mostanában megint olvastam már olyankat, hogy talán jó lenne ezekbe a kastélyokba egészségügyi intézményeket tenni, mert hát valahogy mégiscsak intelligensebb dolog, ha egy épületet kifűtenek, mint ha szétrohadna.

Az újabb helyreállítások egy jelentős része díszhelyreállítás. Emlékszem arra, hogy a tatai kastéllyal kapcsolatban (még Andreával voltam lent, korábban szovjet katonai

10. Bardoly István Miskolcon, a retró gyűjtemény csomagolásakor, 2015

© Győr Attila felvétele

kórház volt, és vicces módon gyönyörű részletek maradtak meg benne) első etapban valami olyasmi elképzelés volt, hogy a magyar külügy történetének lesz egy állandó kiállítóhelye. Ennek a magyar külügynek, ami mindig vesztes volt? Mit akarnak erről kiállítani egy akkora épületben? Ezért haragszom a végig nem gondolt dolgokra, amikbe pénzeket ölnék bele, utána meg kidobják az egészet a szemétkébe.

Gödöllő kapcsán is van egy hasonló emlékem. Mikor Végh Jancsi megírta⁹⁸ Kampis Antalt,⁹⁹ úgy voltam vele, hogy jó lenne róla egy fiatalkori fotó. Kampis öregségére Gödöllőre került ki, vásárolt ott egy fél villát, és kötött a várossal egy eltartási szerződést, ami magában foglalta, hogy a műgyűjteményét halála után Gödöllőre hagyja. Kampis meghalt, a hagyatéka a városhoz került - Nagy Sándor,¹⁰⁰ Körösfői-Kriesch¹⁰¹ meg egyebek, szóval jó anyag. Ez bekerült a városi múzeumba. Nos, érdeklődtem, nincs-e róla valami fiatalkori fényképük. Nem volt. Utóbb kiderült, hogy nem leltározták be a gyűjteményt, a város eladta a műtárgyakat, és helyettük barokk képeket vásárolt egy műkereskedőtől a kastélyba. Mindről kiderült, hogy hamis. De ki vannak állítva most is. Szóval ez a szomorú.

Amikor Magyarország volt az EU Tanácsának soros elnöke, rendeztünk egy kiállítást Gödöllőn. Kimentünk Sélysette-tel, hogy szétnézzünk, és a kastély jobb oldali szárnya nem volt helyreállítva. Leterítették ilyen hatalmas függönyökkel, mint mikor Christo Berlinben becsomagolta a Reichstagot.¹⁰² Ez 2011-ben volt. Idén kimentem az unokámmal. Ugyanúgy le van takarva.

FDE: Végezetül az utánpótlás kérdése. Mit üzenne egy pályakezdő műemlékesnek?

BI: Ó, jajj. Van pályakezdő műemlékes? Amikor Nagy Lászlót, a költőt megkérdezték, azt mondta: csókolatom őket.¹⁰³

Nekünk - és ez rátok is vonatkozik - valamilyen szinten szerencsénk volt, mert még ismerhettünk olyan embereket, akik ezt a dolgot magas szinten csinálták. Ez az élet ajándéka, én erre tényleg csak így tudok gondolni. Détsy Miskától kezdve Andreáékig - ez egy fantasztikus nemzedék. Marosi Ernőig bezárólag.

⁹⁸ Végh János: Kampis Antal (1903-1982) - Egy elfelejtett művészettörténész. *Enigma*, 28. 2022. No. 108. 76-87.

⁹⁹ Kampis Antal (1903-1982), művészettörténész, egyetemi tanár. Tanított a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén, a Képzőművészeti Főiskolán, valamint az Iparművészeti Iskolában.

¹⁰⁰ Nagy Sándor (1868-1950), festő- és grafikusművész, Körösfői-Kriesch Aladárral a gödöllői művésztelep megalapítója.

¹⁰¹ Körösfői-Kriesch Aladár (1863-1920), festőművész, szobrász, iparművész, a gödöllői művésztelep egyik megalapítója.

¹⁰² A bolgár kortárs képzőművész, Christo és felesége, a francia Jeanne-Claude először 1971-ben vetette fel a Reichstag becsomagolásának ötletét, ami 1989-ben, a német kormány Bonnól Berlinbe költözését követően került napirendre. A megvalósult installáció, ami főként a fogyasztói társadalom csomagolásmániájának művészi kritikájaként született meg, 1995 júniusának végén két héten át volt látható.

¹⁰³ Nagy László (1925-1978), költő, műfordító, grafikus. Nagy László szava szó szerint: „Ha lesz emberi arcuk egyáltalán, akkor csókolom őket. Emberi szellemük, ha lesz, tudatom velük, üzenem: csak ennyit tehettem értük.” Beszélgetés Kormos Istvánval, 1975.

Én azt kívánom nekik, hogy még legyen módjuk találkozni olyan emberekkel, akik ezt szívvel és lélekkel csinálják. Nagyon sokat tanulhatnak tőlük. Nem biztos, hogy egyformák, és nem biztos, hogy ugyanannyit tudnak, de nem is kell ugyanannyit tudni. Mindig nagyon-nagyon haragudtam azért, hogy a restaurátorokat restaurátor-művésznek hívják. Az egy tisztességes szakma. A cipésmestert is hívhatnák cipész-művésznek. A művész rangot azt meg kell szolgálni, az nem jár eleve a diplomával. Ezek olyan dolgok, amiket tisztességesen és magas szinten kell űzni. Mindig vannak sokkal kiválóbbak az ember fölött. Nem baj, az nagyon jó, hogy vannak ilyen kortársaink. Szóval én azt kívánom nekik, hogy ilyen emberekkel találkozhassanak, ahogy ebben nekünk és még nektek is szerencsétek volt. Ez egy nagyon jó dolog. Passz, mást nem tudok üzeni nekik. Mondjam azt, hogy csináljanak megint műemlékvédelmi hivatalt? Kell? Elment. Nekem az az érzésem, hogy ez egy kicsit elment. Az az összetett rendszer, ami a műemlékvédelem, az elment; most meg „annak az ügye, ami nincs és mégis van, azzal szemben, ami van és még sincs”¹⁰⁴ Pessimista vagyok. Nagyon.

FDE-KG: Nagyon szépen köszönjük a beszélgetést!

¹⁰⁴ John Cowper Powys szavai – idézi: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981. 850. – A kézirat lezárását követően az eddigi tizennyolc interjú videófelvétele, valamint az elkészült leiratok bekerültek a műemléki gyűjtemény nyilvántartásába: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 2072.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BMF: Budapesti Műemlékfelügyelőség
BUVÁTI: Budapesti Városépítési Tervező Vállalat
FIMŰV: Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat
Forster Központ: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ;
Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ
KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
MÉM MDK: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs
Központ
MIB: Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága
MUMOK: Múzeumok és Műemlékek Országos Központja
MOB: Műemlékek Országos Bizottsága
MTA MKCs / MTA MTI: Művészettörténeti Kutató Csoport / Művészettörténeti
Intézet
NÖF: Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft.
OMF: Országos Műemléki Felügyelőség
OMvH: Országos Műemlékvédelmi Hivatal
VÁTI: Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

Az interjúkban gyakrabban előforduló személyek:

Bérci László (1947–2007), művészettörténész, restaurátor. Az OMF, majd az ÁMRK Szakrestaurálási Osztályának kutatója, vezetője. A faszobrok és a fából készült liturgikus berendezési tárgyak mellett elsősorban a görögkatolikus emlékek tudományos kutatásával foglalkozott.

Cselovszki Zoltán (1959–), építésmérnök. 2000–2002 között az OMvH, majd a KÖH, 2012–2014 között a KÖH, majd a Forster Központ elnöke. 2014 óta az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

Dávid Ferenc (1940–2019), művészettörténész. 1963 és 1986 között az OMF, 1986-tól haláláig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének tudományos munkatársa. A falkutatás iskolateremtője, kutató-generációk tanító mestere. Munkásságán belül kiemelt jelentőséggel bírt a soproni városrehabilitáció tudományos hátterének biztosítása, valamint olyan épületek kutatása, mint a fertődi Esterházy-kastély vagy a soproni ó-zsinagóga.

Détszy Mihály (1922–2008), építésmérnök, klasszika-filológus. Az OMF munkatársaként Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlék-

felügyelője. A tervei szerint valósult meg az egri és a sárospataki vár helyreállítása. Levéltári forrásközlései több ponton korrigálták, pontosították a hazai művészettörténeti és építészettörténeti szakirodalmat.

Dercsényi Dezső (1910–1987), művészettörténész, a háború utáni magyar műemlékvédelem egyik legfontosabb alakja. 1936-tól a MOB, majd jogutódjai munkatársa. 1957-ben az ő beadványa nyomán alapították meg az OMF-et, amelynek 1975-ös nyugdíjazásáig a tudományos igazgatóhelyettese volt. Az ICOMOS alapító tagja, élete végéig a Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke.

Éber László (1871–1935), művészettörténész, az MTA levelező tagja. 1898-tól a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa, 1904-től 1919-ig a MOB előadója, Forster Gyula jobbkeze. A műemlékek megóvása és helyreállítása során következetesen alkalmazta a „konzerválni és nem restaurálni” elvét. A Tanácsköztársaság bukását követően minden hivatalától megfosztották.

Entz Géza (1913–1993), művészettörténész. 1977-es nyugdíjba vonulásáig az OMF Tudományos Osztályának első vezetője, a korszerű műemléki kutatás módszereinek kidolgozója. A Képzőművészeti Főiskolán újjászervezte a restaurátor képzést. Művészettörténeti kutatásai elsősorban Erdély, illetve a Dunántúl középkori építészetére irányultak.

Erdei Ferenc (1933–1986), építészmérnök. 1957-től haláláig az OMF munkatársa, 1968-tól a Tervezési Osztály egyik műteremvezetője, 1984-től az Építészeti Osztály vezetője. Számos kiemelkedő munkája mellett az ő nevéhez fűződik a budavári Táncsics Mihály utca 1. szám alatti barokk palotának az OMF székházaként történő helyreállítása.

Fejérdy Tamás (Budapest, 1947–) építészmérnök. 1976-tól 2012-ig az OMF és jogutódjainak munkatársa, az OMvH elnökhelyettese. 2005–2008 között az ICOMOS nemzetközi alelnöke, 2015 óta az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság elnöke.

Feld István (1951–), régész, történész, egyetemi tanár. 1975-től 1987-ig az OMF, 1987-től 1995-ig a BTM munkatársa. 1995-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén, 2004-től az ELTE Régészet Tanszékén tanít. Utóbbinak 2006 és 2017 között tanszékvezetője. Fő kutatási területe a középkori és a kora újkori Magyarország vár-, erődítés- és kastélyépítésze, városi lakóházai, anyagi kultúrája.

Forster Gyula (1846–1932), jogász, művészeti író, az MTA tagja. 1872–1887 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. 1887-től a MOB másodelnöke, 1906 és 1922 között elnöke. Jogi ismereteivel és a nemzetközi műemlékes elvek terén való tájékozottságával modernizálta a helyreállításokat és részint a bizottság irányelvéit.

G. Lászlai Judit (1955–), művészettörténész. 2017-ig az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa. Olyan műemlékek kutatása fűződik a nevéhez, mint a soproni Szent Mihály-templom, a fertődi Esterházy-kastély vagy a budapesti Festetich-kastély. Nagy jelentőséggel bír veszprémi, valamint a budai törökfürdőket érintő munkássága.

Gerevich Tibor (1882–1954), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1911-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának múzeumi őre lett, majd 1924-től haláláig a Budapesti Egyetem Keresztényrégészet és Művészettörténet tanszékén tanított. 1925-től a Római Magyar Akadémia igazgatójaként, később kurátoraként, 1934 és 1949 között a MOB elnökeként tevékenykedett.

Gergelyffy András (1935–2005), művészettörténész. Dercsényi Dezső egyik kedvenc tanítványaként 1957 nyarán került az OMF-be. A bélapátfalvi ciszterci apátság templomáról írt, friss szemléletű szakdolgozata és annak publikációja – későbbi műemléki kutatásai mellett – nagy hatással volt a nála fiatalabb művészettörténész évfolyamokra. A Dávid Ferenc, Tóth Melinda és Tóth Sándor fémjelezte generáció előtt úttörő szerepet játszott a falkutatás módszerének kiművelésében és a kifejezés alkalmazásában.

Gerő László (1909–1995), építészmérnök, egyetemi tanár. A második világháború előtt Budapest főváros szolgálatában állt. 1957-től az OMF Tervezési Osztályának vezetője, a *Műemlékvédelem* folyóirat első főszerkesztője. Fontos helyreállításai mellett jelentős eredményeket ért el a középkori várak és a történeti városmagok kutatása során.

Gerőné Sándor Mária (1933–), régész. 1958-ban gyakornokként a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályára került. 1961-től 1996-os nyugdíjba vonulásáig az OMF Tudományos Osztályának főmunkatársaként, később főtanácsosaként, majd az OMvH Tudományos Főosztálya Kutatási Osztályának munkatársaként dolgozott. Első önálló munkája a magyaregregyi Mária-átatása volt. Ezt követően főként Baranya megye középkori, illetve reneszánsz emlékeit kutatta.

Géczy Csaba (1941–2019), történész, műemlékvédelmi szakmérnök. Az OMF Szakrestaurálási Csoportjának, később Szakrestaurálási Osztályának vezetője, 1992–2000 között az ÁMRK első igazgatója, egyidejűleg az OMvH általános elnökhelyettese (1997–1998).

Gólya József (1913–1982), kőművesmester, az MKP, majd az MDP tagja, az OMF első igazgatója (1957–1965).

Granasztóiné Györfly Katalin (1943–), művészettörténész. Diplomája megszerzését (1967) követően az MTA égisze alatt zajló topográfiai munkák szakmai adatgyűjtését végezte. 1974-től az OMF Tudományos Osztályának munkatársa volt, és a restaurátorok munkáját készítette elő művészettörténeti kutatásaival, illetve a

restaurálási terveket zsűrizte. 1984-től a Gyűjteményi Csoportot, 1995-től az OMvH Tudományos Főosztályát vezette.

Haris Andrea (1960–), művészettörténész. 1984-től 2012-ig az OMF, majd jogutódjainak tudományos munkatársa, osztályvezető. A Barokk freskófestészet Magyarországon tudományos kutatócsoport tagja, korábban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem művészettörténet tanszékének oktatója.

Hokkyné Sallay Marianne (1932–), művészettörténész. 1955-ben az Építésügyi Minisztérium műemléki csoportjában kezdett dolgozni, majd 1996-os nyugdíjba vonulásáig az utódintézmények: az Építésügyi Minisztérium Várgondnoksága, az OMF, majd az OMvH munkatársa volt. 1964-ben részt vett a Velencében megrendezett műemlékes konferencián, amelynek eredményeként megszületett a Velencei Karta, illetve létrejött az ICOMOS. Az ő előkészítésével rendezték meg 1972-ben az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusát Budapesten. 1977-től az OMF Tudományos Osztályának megbízott, 1980-tól kinevezett osztályvezetője volt.

Horler Miklós (1923–2010), Ybl- és Széchenyi-díjas építészmérnök, az 1964-es Velencei Karta egyik megszervezője. 1960-tól az OMF munkatársa, 1961-től 1977-ig a Tervezési Osztály vezetője. 1989-től az intézmény tudományos igazgatója, 1992-től 1994-es nyugdíjba vonulásáig az OMvH elnökhelyettese. Egyik fő műve a simontornyai vár helyreállítása.

Komjáthy Attila (1944–2019), építészmérnök. Két évtizeden át az OMF munkatársa, Tervezési Osztályának egyik műteremvezetője, majd vezetője, később az intézmény igazgatóhelyettese. 1987-től az általa alapított Mérték Stúdió vezetője. Számos falusi templom és népi műemlék helyreállítója.

Koppány Tibor (1928–2016), építészmérnök, 1956-tól két éven át a Győri Tervező Iroda Műemléki Csoportjának tervezője. 1959-től nyugdíjba vonulásáig az OMF munkatársa: 1961-től a Tervezési Osztály építésze (műteremvezetője és osztályvezető-helyettese), az 1980-as években a Tudományos Osztály kutatója. A hazai vár- és kastélyépítéssel kiemelkedő szakértője. Fontos munkája volt a sümegi vár helyreállítása.

Kozák Károly (1920–1989), régész. Az OMF munkatársaként elsősorban a középkori emlékanyagot (centrális és falusi templomokat) kutatta.

László Csaba (1950–), régész, eredetileg út- és hídépítőmérnök. 1975-től 1992-ig az OMF, 1993-tól 2007-ig az ÁMRK munkatársa, 2002-től Kutatási Osztályának vezetője. 2007-től 2012-es nyugdíjazásáig a KÖH-ben dolgozott, és egy ideig a Műemléki Kutatási és Dokumentálási Központot vezette. Nevéhez fűződik a szerencsi és a cseszneki vár, a hédervári kastély, valamint a pannonhalmi bencés főapátság és temploma több ütemben végzett kutatása.

M. Lukács Zsuzsa (1943–2002), művészettörténész. Az OMF munkatársaként középkori templomok kutatója, a szegedi Alsóvárosi ferences templom monográfusa. Dávid Ferenc mellett részt vett Sopron és Kőszeg városrehabilitációjában, illetve megismertette a fiatalabb generációkkal a falkutatás módszertanát.

Marosi Ernő (1940–2021), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1991 és 2000 között az MTA Művészettörténeti Intézetének igazgatója, 2002 és 2008 között az MTA társadalomtudományi alelnöke.

Mendele Ferenc (1934–1994), építészmérnök, egyetemi tanár. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán a népi műemlékek kutatója, később a Tervezési Osztály munkatársa. 1980-tól az OMF igazgatója, 1989-től műszaki igazgatója, 1992-től a Magyar Építészeti Múzeum igazgatója. A siklói Malkocs bej dzsámi általa tervezett helyreállítását Europa Nostra díjjal tüntették ki.

Mendeléné Anda Judit (1943–), építészmérnök. Az OMF, majd a VÁTI munkatársaként számos templom, kastély, illetve népi műemlék felmérése és helyreállítása fűződik a nevéhez az ország különböző pontjain. Átvette Détszy Mihálytól a sárospataki vár helyreállítási munkálatait.

Mezősiné Kozák Éva (1939–2016), régész. Négy évtizeden át az OMF munkatársa volt. Főleg a Dunántúl emlékeinek kutatója, a vértesszentkereszti bencés apátság romjainak feltárója és monográfusa.

Nagypál Judit (1924–1980), építészmérnök. Az OMF munkatársaként másfél évtizeden át irányította Sopron belvárosának rehabilitációját. A nevéhez fűződik a Rejtpál-ház, a Caesar-ház, az Esterházy-palota, a Lábasház és a városfal egy részének helyreállítása, illetve a karcsai református templom és a pácini kastély felújítása.

Németh Katalin (1954–), építészmérnök, műemlék-felügyelő. 1993-tól az OMvH munkatársaként dolgozott. Veszprém megyei felügyelőként többek közt a pannonhalmi bencés főapátság épületegyüttesének évtizedeken át tartó munkálatai kapcsán fejtett ki következetes értékőrző tevékenységet.

Oláh M. Zoltán, építészmérnök, városgazdálkodási és városrendezési szakmérnök. Tizenkét éven át az OMF munkatársa volt. Nevéhez fűződik több kőszegi és szombathelyi épület mellett a tákosi református templom helyreállítása.

Pamer Nóra (1924–2011), régész, művészettörténész. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán dolgozott, és számos középkori templom, kolostor, illetve várrrom feltárását, kutatását vezette. 1970-től a Műszaki Könyvkiadó szerkesztője volt. Részt vett a *Műemlékvédelem* szerkesztésében is (előbb szerkesztőbizottsági tagként, majd 1989–1995 között felelős szerkesztőként).

Ráday Mihály (1942–2021), filmoperatőr, rendező, televíziós szerkesztő, a Budapesti Városvédő Egyesület elnöke. 1979-ben indította útjára *Unokáink sem fogják látni...* című városvédő műsorát, ami fontos szerepet töltött be a műemlékek népszerűsítésében.

Rados Jenő (1895–1992), Ybl-díjas építész, építészettörténész. 1945-től 1957-ig a BME Középkor Tanszékének vezetője, 1957-től a VÁTI műemléki osztályvezetője.

Rómer Flóris (1815–1889), bencés szerzetes, régész, műtörténész, az MTA tagja. Az 1860-as évektől az MTA kéziratárnokaként és a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őreként dolgozott. Az MTA Archaeológiai Bizottsága, majd a MIB és a MOB tagja, az *Archaeológiai Közlemények* és az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztője. 1877-től nagyváradi kanonok, később címzetes püspök.

Sedlmayr János (1932–2004), Ybl-díjas építészmérnök. 1957-től az OMF munkatársa, hosszú ideig a Tervezési Osztály egyik műtermének vezetője. Olyan emblemikus beavatkozások fűződnek a nevéhez, mint a visegrádi Salamon-torony helyreállítása.

Simon Zoltán (1958–), régész, történész. 1977 és 1993 között az OMF, 1993 és 2007 között az ÁMRK, 2007-től a KÖH, majd jogutódjainak munkatársa.

Somorjay Sélysette (1956–), művészettörténész. Dolgozott a Corvina Kiadóban és a Szépművészeti Múzeumban, ugyanakkor 1980-tól 2016-ig az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa volt. 2005-től a KÖH keretein belül megalakult Műemlékvédelmi Tudományos Intézet igazgatója. Hosszú időn át a műemlékvédelem elméletét és gyakorlatát oktatta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténet szakos hallgatóinak.

Szekér György, építész, művészettörténész. Nevéhez fűződik az elméleti rekonstrukció tudományos szintre emelése. Eddigi munkássága több mint harminc jelentősebb műemlék-helyreállításra és több mint ötven műemléki kutatásra terjedt ki.

Tamási Judit (Körmend, 1962–), régész, történész. 2010–2012 között a KÖH elnöke.

Tóth Sándor (1940–2007), művészettörténész, régész. 1975-ig az OMF tudományos munkatársa volt. Ezt követően az ELTE BTK művészettörténet tanszékén tanított, illetve 1982-ben egy rövid időszakot az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjánál töltött. Elsősorban a hazai romanika kutatója volt. Nevéhez fűződik többek közt a veszprémi székesegyház, a veszprémfajsi templomrom és a hidegségi római katolikus templom műemléki kutatása.

Valter Ilona (1938–), régész. Az MTA Régészeti Bizottságának tagja, a *Műemlékvédelem* főszerkesztője volt. Az OMF és jogutódjainak munkatársaként jelentős középkori épületek (pl. Ják, Zsámbék, Boldva stb.) régészeti kutatását végezte.

H. Vladár Ágnes (1938–), építészmérnök. A Fővárosi 5. számú Építőipari Vállalatnál, majd a BUVÁTI-nál töltött éveket követően 1964-től 1995-ös nyugdíjazásáig az OMF, illetve jogutódja, az ÁMRK Tervezési Osztályán dolgozott. Az ókori római emlékek, a középkori falusi templomok helyreállítása mellett a nevéhez fűződik számos fontos munka, például a pécsi ókeresztény temetőkápolna fölé emelt védőépület vagy a soproni városfal-rehabilitáció.

Zádor Mihály (1929–2003), építészmérnök, egyetemi tanár. Több mint fél évszázadon át tanított építészettörténetet és műemlékvédelmet a műegyetemen. Az Építészmérnöki Karon ő honosította meg a műemlékvédelem tantárgyat, továbbá létrehozta a műemlékvédelmi szakmérnöki képzést. Az 1960-as évektől több műemlékfelmérésen és helyreállításon dolgozott. Fontos munkája volt a budavári Nagyboldogasszony-templomnak, a kaposszentjakabi bencés apátság romterületének, a szennai vagy a kőröshegyi római katolikus templomnak a helyreállítása.